

ПОЗНАНИЕ И ТРАНСЧУМАНИТАРНА РЕВОЛЮЦИЯ

БОЯН
ИЗДАТЕЛСТВО

ПОЗНАНИЕ И ТРАНСХУМАНИТАРНА РЕВОЛЮЦИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

ФАНТАСТИКА И БЪДЕЩЕ

*Сборникът е реализиран по проект
„Прагматизъм и въображение: футуристични посоки
в българската научна фантастика в периода XX–XXI век“,
финансиран от Фонд „Научни изследвания“.*

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Познание и трансхуманитарна р/еволюция

Съставители и редактори

Елена Борисова, Николай Генов, Рени Янкова

София, 2021

© Елена Борисова, Николай Генов, Рени Янкова, съставители, 2021
© Кремена Кацарска, художник на корицата, 2021
© Издателски център „Боян Пенеф“ – Институт за литература, 2021

ISBN: 978-619-7372-34-2

За сборника е използван шрифтът **Libra Serif Modern** на Стефан Пеев,
www.localfonts.eu

Съдържание

Вместо предговор.....	13
-----------------------	----

I

История, философия и психология

РЕНИ ЯНКОВА

Трансхуманизмът: между познание и въображение	21
---	----

НИКОЛАЙ ГЕНОВ

Фантоматиката: сън в съня или сън наяве?	35
--	----

ГЕОРГИ ГЕРДЖИКОВ

Смисълът на удължения живот и ролята на хуманитаристиката	48
--	----

ВЕНЦЕСЛАВ ШОЛЦЕ

Мимезис, матезис, писменост: към една граматология на изкуствения интелект в писането на Алън Тюринг	63
---	----

ЛЮБОСЛАВА КОСТОВА

Отвъд гените: увреждания и дородова генетична селекция.....	74
---	----

НАТАЛИЯ ХРИСТОВА

Когнитивно усилен, морално подобрен?	89
--	----

II

Теология, наука и изкуство

ЕВА КОВАЧЕВА

Физика и теология. Преодоляване на физичните закони чрез духа. Примери от Св. писание на Стария и Новия завет	
--	--

и житията на някои светци.....105

СИЛВИЯ БОРИСОВА

Αἰσθησις в интересни времена: от „Първи контакт“
през „Осмо чувство“ до „Съвършеното сетиво“116

NATALIYA KRYNYTSKA

“Interlinked”: Hybridity and Demarcation of/Between Human
and Artificial in Contemporary U.S. Science Fiction129

ВАЛЕНТИН ИВАНОВ

Астрономията в научната фантастика и фантастичното
в науката астрономия.....142

ИЛИЯНА ЧАЛЪКОВА

Социалното тяло като убежище за човешкото154

III

Трансхуманизъм и научна фантастика

BOGDAN TROCHA

Transhumanism and Posthumanism in the Contemporary
Prose of Science Fiction in the Perspective of Cultural Clichés
and Futurological Speculation173

ДЕЯН АЙДАЧИЧ

Кибернетичен запис на съзнанието в романа
„Старостта на аксолотл“ на полския писател Яцек Дукай185

НИКОЛАЙ ТОДОРОВ

Човекът и бъдещето в научнофантастичната проза
на Велимир Хлебников.....194

ЕМИЛИЯ АЛЕКСИЕВА

Човекът и научният експеримент. Морални аспекти
в два романа на Александър Беляев205

IV

Трансхуманизъм в българската литература

РУМЕН ШИВАЧЕВ

Тихата хуманитарна революция – Айнщайн, Фройд,
Маркс и българската литература.....219

МАРИЕТА ИВАНОВА-ГИРГИНОВА

Драмата „Откривател“ на Кирил Христов като
научнофантастична и сатирико-пародийна творба 238

РОСИЦА ЧЕРНОКОЖЕВА

Копнежът. Разказът на Любен Дилов
„Съдебно дело: Целувката“. Психоаналитични щрихи255

ЕЛЕНА БОРИСОВА

Бъдещето на тялото в романа „Матрикант“
на Александър Белтов261

За авторите 274

Именен показалец279

Contents

Introduction.....	13
-------------------	----

I

History, Philosophy and Psychology

RENI YANKOVA

Transhumanism: Between Knowledge and Imagination	21
--	----

NIKOLAY GENOV

Phantomatics: A Dream Within a Dream or a Daydream?.....	35
--	----

GEORGE GHERJIKOV

The Meaning of Living Longer and the Role of the Humanities.....	48
--	----

VENTSISLAV SCHOLTZE

Mimesis, Mathesis, Writing: Towards a Grammatology of Artificial Intelligence in Alan Turing's Work	63
--	----

LYUBOSLAVA KOSTOVA

Beyond Genes: Disabilities and Prenatal Genetic Selection.....	74
--	----

NATALIA HRISTOVA

Cognitively Enhanced, Morally Ameliorated?	89
--	----

II

Theology, Science and Art

EVA KOVACHEVA

Physics and Theology. Overcoming the Physical Laws Through the Spirit. Examples from the Holy Writ of the Old and New Testaments and from the Lives of Some Saints.....	105
---	-----

SILVIA BORISOVA

Aἴσθησις in Interesting Times: from “Arrival”
through “Sense8” to “Perfect sense” 116

NATALIYA KRYNYTSKA

“Interlinked”: Hybridity and Demarcation of/Between Human
and Artificial in Contemporary U.S. Science Fiction 129

VALENTIN IVANOV

Astronomy in Science Fiction and the Fantastic in Astronomy..... 142

ILIANA CHALUKOVA

The Social Body as a Shelter for the Human 154

III

Transhumanism and Science Fiction

BOGDAN TROCHA

Transhumanism and Posthumanism in the Contemporary Prose
of Science Fiction in the Perspective of Cultural Clichés and
Futurological Speculation 173

DEJAN AJDAČIĆ

Digital Record of Consciousness in the Novel “The Old Axolot” by
Polish Writer Jacek Dukaj..... 185

NIKOLAY TODOROV

The Man and The Future in Velimir Khlebnikov’s Science Fiction..... 194

EMILIA ALEXIEVA

Man and the Scientific Experiment. The Moral Aspects
of Two Novels by Alexander Belyaev..... 205

IV

The Transhumanism in Bulgarian Literature

RUMEN SHIVACHEV

The Quiet Humanitarian Revolution – Einstein, Freud,
Marks and Bulgarian Literature..... 219

MARIETA IVANOVA-GIRGINOVA

The Drama “Discoverer” by Kiril Hristov as a Science Fiction and
Satirical-parodic Piece of Work 238

ROSITSA CHERNOKOZHEVA

The Longing: On Lyuben Dilov’s “Court case: The Kiss”255

ELENA BORISOVA

The Future of the Body in Alexander Beltov’s Novel “Matrikant”261

About the Authors..... 274

Index279

Вместо предговор

Кой се страхува от трансхуманизма?

През последното десетилетие движението трансхуманизъм, започнало като амбициозен проект през 60-те години на XX в., се превърна в едно от най-актуалните културни и интелектуални течения в световен мащаб. Неговите идеи и проекти все по-осезаемо ангажират хуманитаристиката с проблемите и посоките на интелектуалния и физическия капацитет на човека, както и с разширяването на изследователските полета пред него: литература, философия, социални науки, психология, но също генетика, медицина, изкуствен интелект, виртуална реалност и т.н. Съвременните опити за подобряване на живота чрез генетични, химически, механични и информационни средства провокират отместването на границите на човешкото и природното към една фрагментарна реалност, в която телесността е моделирана спрямо нуждите на бъдещето, а природата – спрямо нуждите на човека в това бъдеще.

Но ако има устойчива нишка, която може да се проследи в мисленето и в говоренето за бъдещето през различните исторически епохи, това е неговото прогнозиране в крайностите на абсолютните стойности на битието. И точно оттук се налага да започнем разговора за трансхуманизма. Не само литературата и изкуството, но също историята, биологията и медицината са изпълнени с предположения, които се отдават смело на едно от двете екзистенциални състояния на духа – страх или безусловна вяра. Така, устойчивата тенденция, която наблюдаваме, е, че бъдещето бива непрекъснато предпологано в сферите на утопичното или на антиутопичното. От тези две състояния и от техните проявления в науката и в културата се очертават и двете големи социални нагласи към онова, което предстои. Консервативната нагласа, апелираща към поставяне на ограничения и забавяне на темповете на развитие, и либералната нагласа – изпълнена с ентузиазма на очакването и безграничната подкрепа към новото. Тези две нагласи, с техните прилежащи научни проявления, лесно се разпознават и в трансхуманизма – движение, родено от бума на новите технологии през XX в. и от прозренията за техния потенциал през идните десетилетия.

Но нека за момент приемем като абсолютни стойности страха (от научния напредък и от развитието на технологиите) от една страна, и безусловната вяра (в същото), от друга. Изначалността (и несводимостта до нищо друго) позволява да приемем с известна условност тези две предразположения на разума като категории в мисленето. Това са феномени, изпълнени със заряд и потенция, с изобилие от непробудени значения, които предстои да се разкрият при неизбежния им сблъсък в полето на реалното. Именно сблъсъкът между страха и вярата е причина за раждането на много културни, социални и исторически процеси (от бунтове и революции до нихилизъм и атеизъм), а в полето на новите технологии и ускореното живеене в края на XX в. този сблъсък ражда трансхуманизма.

Трансхуманизмът, появил се като нещо трето – резултат от хаотичната мощ на две сили, обладали духа в конкретни проявления на реалното, неизбежно конструира значенията си в силовото поле на *предсказващия утопизъм*¹, където пророчествата не са задължително изпълнени с надежда. Да прогнозираш бъдещето винаги е била опасна и неблагоприятна задача, която се люшка между първичните силови полета на своите първопричини. От една страна, предвижданията винаги носят предупреждение за потенциални опасности, но за да породят смисъл и да бъдат чути, необходимо е да оповестяват и някаква, дори минимална, вяра в щастливото предстоящо. Конструиран между двете категории на страха и на вярата, *предсказващият утопизъм* предпоставя известна детинска наивност и радост от бъдещето, но успява да развие и една активна предупреждаваща функция по отношение на обществото. Като есенция и основна функция на трансхуманизма *предсказващият утопизъм* е предпоставка това течение да надхвърли съдбата на древногръцката Касандра, която пророкува гибелта на Троя. Неуспехът ѝ да спаси полиса е предопределен не само от проклятието на Аполон, но и от факта, че в думите ѝ не прозира никаква надежда за бъдещето. Затягането на разума в единствената категория на страха не позволява разгръщането на смисъл, който би имал силата да промени действията на възприемащите, а оттам и обкръжаващата ги действителност. Трансхуманизмът се стреми (и до голяма степен успява) да надхвърли тази стагнация на

¹ Терминът е на автора (Рени Янкова) и това е първата му употреба в научен текст. Изведен е чрез доктрината на категориите и принципите на формиране на значението в трудовете на американския прагматист Чарлс С. Пърс.

разума и да разгърне предположенията си и в двете посоки, като често се удържа и от излишната оценъчност по отношение на бъдещето.

И все пак, въпреки опитите на това движение да запази обективността на фактите в рамките на своите хипотези, по-честото говорене, на което се натъкваме днес по отношение на трансхуманизма, е именно оценъчно. Много бързо, само в рамките на няколко десетилетия, се формират твърде баналните лагери на поддръжници и противници на движението. Едните, изкушени от детинската вяра в бъдещето, а другите – увлечени от консервативния ужас пред света утре. И в двата случая обаче наблюдаваме едно осакатяващо люшкане на разума в бинарните опозиции на мисленето – „за“ или „против“, „добро“ или „зло“, „напредък“ или „застой“. Тенденция, покълнала още при епикурейците, но достигнала нивата на лавинообразно спускане върху съвременната хуманитаристика с размаха на френския структурализъм в средата на XX в. Затварянето в изкушаващата простота на бинарното мислене бързо измества фокуса от основните аспекти и функции на трансхуманизма (неговия *предсказващ утопизъм*) и му придава почти антропоморфна същност в съвременния научен дискурс. Днес дискусията за бъдещето е доминирана от автори като Люк Фери, който открито обявява трансхуманизма за заплахата пред човечеството, или от интелектуалци като Макс Мор и Ник Бострьом, които виждат движението като самия Спасител на човешката раса, предначертаващ пътя му към вечността. И в двата случая това са крайни, лишени от обективност позиции, силно удержани в смисловото поле на страха или на вярата като категории в мисленето.

Задачата на проекта „Прагматизъм и въображение: футуристични посоки в българската научна фантастика в периода XX–XXI век“, както и на настоящия сборник с текстове, резултат от Националната научна конференция с международно участие „Познание и трансхуманитарна революция“, е именно да направи стъпка към триагичното осмисляне на трансхуманизма. Целта на всяко научно и хуманитарно течение е да разширява полетата на смисъла на своите обекти – процес, който по отношение на трансхуманизма търпи известен упадък през последните години именно заради бинарната антропоморфизация на самото явление. Настоящата книга няма претенцията да „поправя“ това отместване от същността на феномена, но се стреми да предложи едни по-фини настройки на фокуса, през който мислим трансхуманизма в началото на XXI в.

Настоящото издание представя отношението към трансхуманизма (и неговите проявления в различни сфери на живота, културата и ли-

температурата) на изследователи както от България, така и от Сърбия и Украйна. Статиите разкриват важността и мултидисциплинарната същност на това интелектуално движение, като маркират актуално изследователско поле, отворено към всички аспекти на проблемите за познанието и за човешкото в една безспирно ускоряваща се реалност, която поставя все повече и по-неясни въпроси.

Подгребата на изследванията е тематична и проследява отделни казуси и проблеми, чието обсъждане е провокирано от техноеволюцията, от начините, по които съвременните общества са в „процес на създаване“ на човека на бъдещето. Сборникът е разделен, донякъде условно, на четири глави, които предлагат на читателя да погледне на трансхуманизма от четири различни посоки. Логично, пътят започва от „История, философия и психология“ като изначални опори и пазители на всичко, което днес бихме нарекли „човешка природа“. Тук авторите преминават през темите за въображението и познанието, за съня и реалността, за смисъла на угължения живот и генетичното „поправяне“ на човека, за играта и изкуствения интелект, за да стигнат до големия въпрос: води ли физическото и когнитивното „подобряване“ и до морално такова?

Вторият раздел на книгата навлиза в коментари и анализи из широките полета „Теология, наука и изкуство“ през призмата на бъдещето. За да формират своите тези в светлината на трансхуманизма, авторите доближават хипотезите си както до антични теологични произведения, така и до съвременни произведения на културата.

Трета и четвърта глава на сборника са посветени на трансхуманизма в българската и в чуждоезичната научна фантастика. Тези два раздела прокарват авторските проекции за бъдещето през полетата на най-прогностичния литературен жанр и обговарят разнородни теми – от избягването на старостта чрез кибернетичния запис на съзнанието, през моделирането на човешкото като поредния научен експеримент, до бъдещето на тялото и предвижданията за угължаването на живота.

Националната научна конференция с международно участие „Познание и трансхуманитарна революция“ се проведе на 16 октомври 2020 г. в онлайн платформа (с домакин Института за литература при БАН) и беше организирана в рамките на проекта за млади учени „Прагматизъм и въображение: футуристични посоки в българската научна фантастика в периода XX–XXI век“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, КП-06-М30/2 от 13.12.2018 г. Екипът на проекта, в състав: Елена Бо-

рисова (ИЛ – БАН), Рени Янкова (НБУ) и Николай Генов (СУ), изказва своите благодарности към всички участници в конференцията, както и към институциите, които подпомогнаха реализацията на това научно предизвикателство.

*Рени Янкова
Елена Борисова
Николай Генов*

I

История, философия и психология

Трансхуманизмът: между познание и въображение

Рени Янкова

Нов български университет

reni.iankova@gmail.com

Резюме: Трансхуманизмът се превръща във водещо хуманитарно течение през XX и XXI в. поради необходимостта човечеството да прогледне в собственото си бъдеще. Ускореният напредък на технологиите поражда морално-етични въпроси и неясноти за самата еволюция на нашия вид. Настоящият текст ще разгледа теоретичната рамка, в която трансхуманизмът успява да се вмести, за да създава валидни хипотези за бъдещето. Основният обект на изследване ще бъде разполагането на това философско течение върху фините отношения между познание и въображение, реално и потенциално, възможно и прогнозно. Функциите на трансхуманизма ще бъдат проучени и обяснени през идеите на Рене Декарт, Имануел Кант и Чарлс Пърс, като се взима под внимание, че настоящият текст не би могъл да изчерпа темата.

Ключови думи: трансхуманизъм, абдуктивно въображение, Чарлс Пърс, прагматизъм, трансцендентална схема

TRANSHUMANISM: BETWEEN KNOWLEDGE AND IMAGINATION

Summary: Transhumanism has become a leading humanitarian trend in the 20th and 21st centuries due to the emerging need of society to see into its own future. The accelerated advancement of technology raises moral and ethical questions but also some ambiguities about the evolution of our species. This text will discuss the theoretical framework in which transhumanism manages to fit in terms to create valid hypotheses for the future. The main point of inquiry will be the growth of this philosophical trend on the delicate relationship between knowledge and imagination, reality and potentiality, possibility and prediction. The functions of transhumanism will be explored and explained through the ideas of Rene Descartes, Immanuel Kant and Charles Peirce, taking into account that the current article could not exhaust the topic.

Keywords: transhumanism, abductive imagination, Charles Peirce, pragmatism, transcendental schemata

Връзката човек – познание е една от най-гревните и най-устойчивите, познати на нашия вид. Не би било преувеличено да се каже, че без нейното постоянно развитие и удължаване научният напредък, моралното развитие и дори самата биологична еволюция на човечеството не биха били възможни. Затова не е изненадващо, че проблемите на познанието не просто пораждат интерес, а векове наред формират нови интелектуални течения, конструктивни спорове и дори бележат културния и социалния заряд на цели епохи. Трансхуманизмът е именно таква течение, родено от бързия технологичен напредък на XX в., изправил човечеството не пред въпроса „Какво знаем за света?“, а пред друг, много по-мъчителен: „Как да използваме знанието за света?“

Именно въпросът „Как?“ по отношение на познанието отприщва лавина от алтернативи, пред които модерният човек ще трябва да се изправи в обозримото бъдеще и за които се оказва предимно неподготвен. Трансхуманизмът е научно и философско течение, което разглежда морално-етични въпроси, свързани с бъдещето. Сред тях са тези за цената на научния прогрес и влиянието му върху човешкия живот; за усъвършенстването и подобряването на човека – биологично и интелектуално, чрез техническия напредък; за потенциалното влияние на подобрените човешки същества върху обектите от реалността. И това са само малка част от темите, разисквани от трансхуманизма. Дори при този първи поглед „отвисоко“ лесно се разпознава един от големите проблеми на трансхуманизма: той работи изключително с хипотези и с потенциалности. Неговите предпоставки много често нямат реално съществуване в настоящето, а са обект на провиждане и прогнозиране на някакъв бъдещ момент. Това изправя трансхуманизма пред редица проблеми, но най-вече пред недоверието и съмнението, дали неговите предвиждания са основателни и дали заслужават изследователската и творческата енергия, която им се отдава.

За да вникнем в дълбочина в прогностичния характер на трансхуманизма и да потърсим отговор на въпроса, доколко валидни могат да са неговите хипотези, ще е необходимо да изясним ролята на предположението в познавателния процес. Ще е необходимо още да разгледаме мястото и функциите на една често пренебрегвана способност на разума, а именно – въображението. Отношенията, формирани между познание и въображение, са основополагащи не просто за трансхуманизма, а за мисленето *per se*, затова в настоящия текст ще се опрем на някои от концепциите, формулирани от Имануел Кант и Чарлс Пърс.

1. Необходимостта от провиждането

Терминът „трансхуманизъм“ се употребява за първи път в книгата на Джулиан Хъксли “Religion without revelation” (1927), но опитите на човечеството да надникне в своето бъдеще и да прогнозира накъде го води нарастващото познание за света, са много по-стари. Изследователи, като Ник Бостръом, коментират, че проблясъците на трансхуманистичния поглед към света могат да се открият още в древногръцките митове и легенди, а след това те могат да се проследят през всяка следваща епоха и култура чак до Модерността и Постмодерността. В статията си “History of Transhumanist Thought” Бостръом коментира историческите, научните и философските предпоставки, довели до оформянето на трансхуманизма като основно течение през XX и XXI в. Прогнозирането на бъдещето (от гледна точка на употреба на познанието) става водеща тема за мислителите през Просвещението именно поради бързия напредък на науката в този период. Франсис Бейкън поставя началото на емпиризма и на целенасочения стремеж да бъде подчинена природата на науката. В своя труд “Novum Organum” (1620) той описва индуктивния метод, чрез който да се достигне истината за обектите, причините за явленията, а оттам да се установи и господството на човека над природата.

Дръзките научни стремежи на Бейкън оставят незаличима следа в развитието на човечеството, която е налице и днес. Стремежът да се постигне максимален контрол върху природното не е мечта само на настоящето или на близкото минало. Но това утопично гръзнове-ние на човека върви ръка за ръка с морални въпроси, етични казуси и песимистични прогнози, които не е необходимо да чакат до XXI в., за да обемат философския и научния дискурс на своето време. Рационалният хуманизъм, в лицето на мислители като Исаак Нютон, Томас Хобс, Джон Лок, Имануел Кант, подема първата задълбочена дискусия върху етичните аспекти на познанието и най-вече на неговата употреба. Все пак това все още е време на позитивизъм и вяра във върховенството на разума. В есето си „Какво е Просвещението?“ (1784) Кант призовава своите съвременници да изоставят ненаучните вярвания, предразсъдъците, незрялостта на ума и да имат смелостта да използват своята интелигентност. За него моралното и рационалното са равностойни. Затова Кант постулира рационалното използване на науката и познанието като единствен морален избор – за него такава употреба няма как да бъде ориентирана към неподходяща или лоша цел, тъй като разумът и рационалното мислене биха елиминирали такава възможност.

Въпреки важните проблясъци и насоки, загадени от емпиристите и рационалистите, трансхуманизмът едва ли щеше да съществува в днешния си вид без вдъхновението, почерпано от Фридрих Ницше (1844–1900). Неговата концепция за свръхчовека, преодоляващ чрез интелекта и волята си оковите на социалното, религиозното, културното, за да разгърне пълния си потенциал, и днес звучи като квинтесенция на трансхуманизма. Но в началото на XX в. оптимизмът, пропил идеята за познанието и науката, тласкащи човечеството към напредък, усъвършенстване и по-добър свят, започва да се пропуква. В есето “Icarus: or, the Future of Science” (1924) Бъртранг Ръсел изоставя безусловната вяра в човека и в разума, характерна за предходните епохи, и се впуска в значително по-мрачни предвиждания за бъдещето. Неговата прогноза и предупреждение е, че ако не съумеем да увеличим нивата на доброто в света и между хората, технологията ще заплашва да ни погълне, а хората ще я използват, за да вредят едни на други.

Но създаването на актуални и релевантни предположения за бъдещето е процес, който надхвърля традиционното логическо разсъждение. Допусканията за научния прогрес, за влиянието на технологиите върху човека и света, за потенциалния ход на еволюцията, изискват от разума да излезе от чистия анализ, съпоставяне или оразличаване на обекти, факти и предпоставки и да навлезе в хипотетичното свързване на различни части от опита. Ключов участник в този процес е *абдуктивното въображение*¹. Неговите функции и ролята му за развитието на трансхуманизма ще бъдат обект на изследване в следващите страници на този текст.

2. Надхвърляне на реалността

Трансхуманизмът възниква от необходимостта на човечеството да провиди в своето собствено бъдеще и да отгатне възможните разклонения и резки завои на технологично стимулираната и ускорена еволюция, която се смята, че му предстои. Оттук се поражда и важността да коментираме отношението между трансхуманизма и философските перспективи за въображението. Проясняването на връзката познание –

¹ Терминът е на автора, въведен е в статията “The Power of Imagination: New Approach to Charles Peirce’s Abduction” (2019), публикувана в сборника от „XIV световен конгрес по семиотика“, Буенос Айрес, Аржентина. Като стъпка на Пърсовия прагматизъм, терминът има за цел да изрази ясно основната функция на въображението, а именно създаването на валидни хипотези за реалността.

въображение ще бъде от ключово значение и за отговора на въпроса, как трансхуманизмът успява да надхвърли фактите от реалността и да говори за бъдещето не само с увереност, но и с голяма степен на точност. С оглед на обема на настоящия текст коментарът ще прескочи голяма част от философските идеи, допринесли за кристализирането на отношението познание – въображение, като ще се спре само на най-зрелите идеи по темата, които принадлежат на рационалистите (Рене Декарт) и немските идеалисти (Имануел Кант), както и на американския прагматист Чарлс С. Пърс, който причислява въображението към абдуктивните способности на разума. Без да навлизаме в историческите лутания, през които минава дебатът за въображението и проясняването на участието му в познавателния процес, необходимо е да кажем, че векове наред темата остава спорна. Позициите на философите преминават целия спектър на оценъчност на идеята – от пълното омаловажаване и пренебрегване на въображението (Платон), към скептичното допускане, че то все пак е необходима способност на разума (Аристотел, Декарт), повлияваща способността за разбиране на света, до разпознаването му във философията на Кант, като необходима медиация в мисленето, осигуряваща свободна игра на ума, но и следваща законите на логиката. По-късно проблемът за въображение като неотменим, дори еволюционен елемент в мисленето, намира своето развитие в прагматизма и в метафизичните есета на Пърс.

Още при Платон и Аристотел познанието за света се свързва с процесите на наблюдение на външната реалност, разсъждаването, сравнението и разграничаването на идеите – процеси, подчинени на здравия разум и логиката. И все пак остава проблемът, че снабден единствено с тези функции на мисленето, човекът не би могъл да мисли за нищо, което не е непосредствено представено в света в настоящия момент. Така надхвърлянето на реалността и проглеждането в бъдещето става непостижимо дори за мислителите. Това е и основната причина въображението да не бъде отхвърлено напълно като функция на разума, но скептицизмът към него остава доминиращ чак до XVII в. Ерата на Рационализма, начело с трудовете на Декарт, донася първите по-задълбочени коментари върху проблема за въображението, които отчитат неговата важност в мисленето. В “Discourse on the Method” (1637) въпросът е представен кратко, но недвусмислено. Неспособен да отхвърли съществуването и участието на въображението в познавателния процес, Декарт подчертава опасността от тази функция на разума. Според

него въображението може да доведе до фалшиво знание и заблуда, което го противопоставя на истинското познание, постигнато чрез логическо мислене и чрез метода на универсалното съмнение. Основната заплаха, която Декарт вижда във въображението, е способността му да произвежда ясни и отчетливи идеи в разума, но без възможност да се приведат доказателства за тяхното реално съществуване. Например в сънищата си можем да видим, чуем и дори да усетим различни неща, които да повлияят върху мислите и действията ни след събуждането, но това не ги прави реални. Декарт посочва, че въображението е лишено от интелектуална сила, което става причина за отхвърлянето му в рамките на философското и научното мислене:

Струва ми се, че хората, които искат да използват своето въображение, за да разберат тези идеи, правят същото, както ако за да чуят звуци или за да усетят миризми, биха опитвали да използват очите си. Освен това има и друга разлика, че възприятието чрез погледа не потвърждава реалността на миризмата или на звука, така че нито нашето въображение, нито нашите сетива някога биха могли да потвърдят съществуването на нещо, ако интелектът не свърши своята работа (Descartes 1998: 32).

Въпреки скептичния си възглед за въображението, Декарт очертава една от най-важните му характеристики като функция на разума. Неговата основна способност е да свързва вече съществуващи идеи – въображението не може да създава нови концепции, но може да създаде нов тип отношение между вече съществуващите. Но за рационалистите, идеите, родени от въображението, са несъстоятелни за философията, науката и метафизиката. Идеята на Декарт за въображението като дисфункционална способност на разума, създаваща подвеждащи идеи, лишава този феномен от силен философски и научен интерес през следващите векове. При различни мислители се откриват откъслечни коментари по темата, но не и задълбочено изследване до появата на „Критика на способността за съждение“ (1790) на Кант, където се представят неговите естетически възгледи и идеята за гения, силно свързани с функциите на въображението.

Темата за мястото на въображението в познавателния процес не е най-коментираната, нито е смятана за най-съществената в критическия проект на Кант (1770–1804). Въпреки това някои изследователи,

като Хенри Алисън, Пол Гуер, Марк Джонсън, Екарт Фьорстер и др., проявяват интерес към проблема. Те еднородно посочват третата критика като най-зрелия и най-задълбочен коментар на Кант по темата за въображението. Но Кааг отбелязва, че още в „Критиката на чистия разум“ (1781) е лесно различимо колебанието на Кант за мястото и функцията на въображението. В този момент немският философ все още търси решение на проблема как сетивната информация и емпиричното възприятие влизат в обхвата на категориите, за да бъдат „преведени“ в разума в ясни концепции. В този „превод“ Кант провижда необходимостта от специфичен вид медияция, която въображението може да осигури. Но към този момент Кант все още е под силното влияние на рационализма и неговите философски преграждания спрямо въображението. Намираме обяснение за ролята на въображението в първата критика на Кант в книгата на Кааг:

Изглежда вероятно Кант да разкрие важността на въображението, но той все още се колебае да проблематизира този въпрос [...] Това колебание се проявява в тенденцията Кант да подчинява въображението на разбирането в първата Критика. Въпреки че въображението е решаващо за синтетичните съждения, то продължава да служи на разбирането чрез своята синтезираща роля. То е като слуга на разбирането, укротяващ дивата вълна на възприятията. Именно чрез това ограничаване на капацитета въображението и неговата схематизираща функция изпълняват стриктно продуктивна и репродуктивна роля в първата Критика (Кааг 2014: 34).

Интересът на Кант към въображението се корени в стремежа му да изясни формирането на съжденията. Неспособността на разума да познава обектите директно го води до изследване на възможните видове медияции, които действат като мост между външната реалност и способността за разбирането. Така въображението заема позицията на необходима връзка между интуицията и понятието за обекта. Чрез развитието на философската си система Кант постепенно достига до по-ясна позиция за мястото на въображението в познавателните процеси. В третата Критика той го свързва с две основни точки от своята система – синтетичното съждение и трансценденталната схема. И двете концепции обясняват въображението като оперативна функция на разума, а не като творческа способност. Според Кант въображение-

то е медиация, която осигурява разбираемост и комуникативност на идеи. Без него не може да се обясни как сетивните възприятия водят до формиране на идеи. При синтетичните съждения многообразието на интуициите, получено от взаимодействието с външната реалност, се организира в логически ред, следвайки закона на ума, описан от Кант с термина „трансцендентална схема“, или „схематизъм“. Впечатленията, постъпващи в разума чрез сетивата, се синхронизират и организират чрез въображението в разбираеми и комуникативни идеи. За Кант това е основната функция на въображението – да служи на разбирането: „Видяхме в системата на Кант, че съществува пропаст между многообразието на смисъла и единството на разбирането, пропаст, която само процесите на въображението могат да запълнят“ (Кааг 2014: 37).

Дори след като прояснява ролята на въображението при формирането на синтетичните съждения, Кант не успява да изясни мястото на спонтанността в този процес. Концепцията за трансценденталната схема се появява в неговата система, за да установи логическите граници, които гържат въображението подчинено на разума и логиката. Но тази концепция е много повече от просто логическо „ограничение“. Схемата въвежда концепцията за непрекъснатостта на интуициите и осигурява тяхната връзка с категориите. Веднъж схематизирани, интуициите „пораждат такива принципи като „Всяко събитие трябва да има причина“ и „Всяка субстанция трябва да има способността да трае“ (Kant 1987: Xxxvi).

Представата на Кант за въображението като вид медиация в разума значително се различава от традиционния смисъл, влаган в тази концепция. Обикновено въображението се разглежда като „свободна игра“ на ума, способна спонтанно да поражда нови идеи и образи. Но в изграждането на своята система Кант следва логическия императив, който го довежда до едно ново разбиране за въображението. То не може да се разглежда като независима функция на разума, а само като специфичен вид посредничество между идеите и обективната реалност. За да създаде смислени концепции, това посредничество работи според законите на трансценденталната схема и на закона на асоциациите. Едно от най-важните заключения, предложени от Кант, е, че въображението е винаги *подчинено на законите на логиката*. То е свободно за много ограничен период от време, единствено в началото на процеса на превръщане на сетивното възприятие в концепция, но много бързо попада под ограниченията на мисленето и на логическите закони, за да даде възможност за

формулиране на смислена идея. Спонтанността ще бъде призната като елемент на въображението около век по-късно в трудовете на Пърс.

При Кант наблюдаваме едно по-зряло и задълбочено осмисляне на функциите на въображението, където предразсъдъците от предишните епохи са снети, за да отстъпят място на една логическа игра на разума. Тя е едновременно свободна, защото позволява създаване на отдалечени връзки между частите на опита, но в същото време е подчинена на законите на логиката, което гарантира яснота на идеите и легитимира потенциалността им да бъдат истинни. Именно тази промяна в мисленето за отношението познание – въображение е ключова, когато се стремим да формулираме способността на трансхуманизма да провижда в бъдещето на човечеството, като надхвърля ограниченията на фактологическото познание, но без да скланя хипотезите си към абсурдност. Удържането на фината граница между възможно и невъзможно, реално и потенциално, прогнозно и актуално, е линията, върху която покълва и пуска корените си трансхуманизмът. Това не би било възможно, ако той не беше в постоянно търсене на значенията на феномените, мислени чрез отношението познание – въображение. Именно тук, в рамките на динамичното формиране и изменение на смисъла между тези две опорни оси, трансхуманизмът успява да търси и да предлага отговори на въпроса „Как?“.

3. Предполагане на смисъла

Въпросът „Как човечеството би използвало натрупаното познание в бъдещето?“ е фундаментален за трансхуманизма. Не би било погрешно да се каже, че всички други въпроси, които това философско течение си поставя, са производни на него. И тъй като настоящият текст търси подходящата теоретична рамка и обосновка на функциите на трансхуманизма през отношението познание – въображение, нашата цел няма да бъде да отговорим на самия въпрос по-горе. Тук ще е необходимо да отстраним излишните слоеве смисъл и да сведем въпроса до неговия абсолютен минимум, за да проверим неговото функциониране в рамките на философските системи, с които сме избрали да работим. Абсолютното оголване на въпроса го свежда до обикновена част на речта „Как“, която въпреки своята краткост, е изпълнена с потенциалност да реализира значенията. За разлика от въпросите, в които науката и философията питат „Какво?“ или „Кой?“, при въпроса „Как?“ предположенията стават неизбежни. Това е въпрос, който предполага поне няколко различни допускания, които често биха могли да удовлетворят търсенето на

смисъл еднакво добре. Когато отговаряме на въпроса „Как?“, работим с хипотези, с потенциални значения на феномените от реалността и в това е цялата причина да задаваме този въпрос. За трансхуманизма формирането на хипотези е основополагащо, едва ли има друго хуманитарно течение, което да работи с повече допускания и предположения. Оттук и необходимостта да изясним отношението хипотетично мислене – въображение, което е в основата на всеки отговор, даден от трансхуманизма на въпроса „Как?“.

За да проучим въображението като част от способността на разума да създава предположения и хипотези, ще се опрем на концепцията на Пърс за абдукцията. Основна задача, която Пърс си поставя, е да създаде цялостна, но динамична система на познанието, която е способна да се самокоригира във времето на базата на научния и техническия прогрес. За разлика от своите предшественици той не се стреми към едно-единствено обяснение на феномените от реалността, получено веднъж завинаги. Точно обратното, чрез допускането на погрешимостта (фалибилизма) като основна характеристика на онова, което се знае, Пърс полага основите на един самокоригиращ се метод – прагматизма. Неговата онтологична философска система е изградена до голяма степен върху основите на Немското просвещение и кантианската мисъл. В трудовете му проблемът за въображението може да се проследи в две посоки. Първата обхваща проблема за научното изследване и абдукцията, а втората е метафизичната му перспектива, включваща и еволюционната космология. Но за целите на настоящата статия ще проследим само първата перспектива.

Преди да се посвети на метафизичните си изследвания през последните години от живота си, Пърс влага усилията си в изясняване на процеса на научното изследване. Изненадващо за много логици и философи, той подчертава именно ролята на въображението в този процес:

Когато човек желае да узнае истината, първото му усилие трябва да бъде да си представи каква би могла да бъде тази истина. Той не би могъл да преследва за дълго стремежа си, без да открие, че му е нужна необуздаността на въображението, за да я достигне. И освен това, ще си остане вярно, че нищо друго, освен въображението, не би могло да му загатне истината. Той може да се взира глупаво във феномените, но без въображението те няма да се свържат заедно по рационален начин. Както за Питър Бел игликата не е била нищо повече от иглика, така

и за стотици хора падащата ябълка не е била нищо повече от падаща ябълка; а да бъде сравнена с луната, за тях би било просто неясна претенция (CP 1.46)².

Тук могат да се направят няколко важни наблюдения – следвайки кантианската традиция, Пърс не разглежда въображението като самостоятелно явление, а като специфичен вид медиация в разума, способна да „пренесе“ разсъждението от един обект към друг. Той сменя и обичайните подозрения за нелогичния или непродуктивния характер на въображението в рамките на научното и философското изследване. Тук, както и на други места, Пърс ясно подчертава логическата нишка, която въображението прокарва между идеите и обектите на наблюдение. Но най-интригуващ е фактът, че Пърс посочва въображението като *първата стъпка* в търсенето на истината. Означава ли това, че то идва преди логиката в познавателните усилия? Възможно ли е първо да си представим нещо и след това да привлечем логика за неговото проясняване и разбиране? Подобно мислене противоречи не само на класическия рационализъм, но и на по-прогресивното кантианско схващане за въображението. Дори в третата Критика на Кант въображението е представено единствено като оперативна способност на разума, която свързва различни части на опита, но няма творчески потенциал. Пърс значително променя перспективата, поставяйки въображението в началото на научното изследване. Това позволява да се обяснят спонтанността, творческата потенция и силата на въображението да прокара нов път на разсъждение през вече утвърдените в разума навици. Във философската система на Пърс въображението придобива значението и на творчески импулс посредством метода на абдукцията.

Тази логическа операция, известна още от Аристотел, е преформулирана от Пърс и е изведена до самостоятелен метод. В есета си той я нарича „метод на отгатването“, защото изследователят създава хипотеза въз основа на вече придобито и установено познание за реалността. Пърс дори нарича прагматизма си „логика на абдуктивния метод“. Но абдукцията единствено *предполага* какво би било възможно

² “Collected Papers of Charles Sanders Peirce”. Vols. 1–8. Съгласно с установената международна норма за цитиране на това издание, първото число означава тома, а второто – параграфа. Пълната справка за тези издания е в библиографията в края на статията.

в обективната реалност, без да дава гаранции за истинността на предположенията.

Като правило, хипотезата е слаб аргумент. Той често накланя нашите съждения към своите заключения толкова слабо, че не можем да вярваме, че са точни; ние само предполагаме, че това е така (W3: 326–327, преводът е според Младенов 2011: 22)³.

За Пърс абдукцията е евристичен метод, който комбинира установени вярвания и мисловни навици, чрез които разумът може да направи скок към валидна хипотеза за бъдещето или за значението на непознат феномен. Неговите прагматистки трудове преобръщат и един широко разпространен мит – че всички нови заключения са плод на дедуктивно разсъждение. Пърс доказва, че „всяка тема от научната теория, която днес е потвърдена, е направена чрез Абдукцията“ (CP 5.172), като подчертава:

Абдукцията е процес на формиране на обяснителна хипотеза. Тя е единствената логическа операция, която може да представи каквато и да е нова идея; защото индукцията не прави нищо друго освен определяне на стойност, а дедукцията просто включва необходимите последици от чистата хипотеза (CP 5.171, преводът е според Младенов 2011: 26).

Функцията на абдукцията да формулира обяснителни хипотези за реалността, като стъпва върху познатото, за да предположи с относителна достоверност, какво би било възможно в бъдещето, неминуемо я сближава с функцията на въображението.

След всичко казано дотук за същността на въображението и един по-внимателен прочит на Пърсовото виждане за абдукцията ясно проличава, че въображението е абдуктивно по своя характер. Способността му да формира смели хипотези за бъдещето го прави и необходим елемент в изследванията и трудовете на трансхуманистите. Дори един по-общ поглед върху тях или връщането към основния въпрос на това течение показва, че в основата си то винаги се опира на абдуктивния

³ *Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition*. Vols. 1–6 and 8 (of projected 30). Съгласно с установената международна норма за цитиране на това издание първото число означава тома, а второто – страницата. Пълната справка за тези издания е в библиографията в края на статията.

принцип. Именно въображението в абдуктивния процес осигурява скока между „онова, което се знае“ и „онова, което би могло да бъде“, за да помогне на трансхуманистите да търсят множеството възможни отговори на въпроса „Как?“.

Така Пърсовият „метод на отгатването“ и тясната му връзка с въображението предлагат ключ към функциите на трансхуманизма. Благодарение на динамичните отношения между познание и въображение, върху които се полагат хипотезите на трансхуманизма, става възможно да се надскочат чисто научните факти и знанието за обективната реалност и да се надникне в едно логически потенциално бъдеще. В изграждането на хипотези и теории за онова, което предстои на човечеството, неизбежно се откриват някои „втвърдени“ очаквания за реалността (например максималното удължаване на човешкия живот; създаването на напълно съвместими с телата изкуствено отгледани органи и т.н.). Самото осмисляне на бъдещето от трансхуманизма се случва посредством натрупването и актуализирането на клишета за външната реалност чрез проникването в непознатото с инструментариума на аналогията с онова, което вече се знае. В границите на подобно критическо осмисляне на обективната реалност абдуктивното въображение е продуктивен метод, чрез който могат да се направят адекватни допускания за бъдещето. Въпреки че истинността на хипотезите не е изискване към абдуктивното въображение, неговата логическа основа дава на трансхуманизма възможността не просто да вярва в своите прогнози, а и да отправя предупреждения към човечеството.

Трансхуманизмът изгражда не просто предположения, а валидни очаквания за бъдещето. Разположен върху деликатната, но и изобилстваща от потенциални значения ос между познание и въображение, това научно и философско течение предлага възможни отговори на един от най-трудните въпроси „Как?“. Неговите прогнози невинаги издържат проверката на времето и се оказват правилни, но това не намалява тяхното значение за интелектуалното развитие на човечеството.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Младенов 2011: Младенов, Ив. Отклонена литература. Прагматистки прочит. – София: Парадигма, 2011.

Bostrom 2005: Bostrom, N. *A History of Transhumanist Thought*. // *Journal of Evolution and Technology*, Vol. 14 – April 2005. – Oxford: Oxford University Press, 2005.

- Descartes 1998:** Descartes, R. *Discourse on the Method*. – Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc., 1998.
- Kaag 2014:** Kaag, J. *Thinking Through the Imagination*. – New York: Fordham University Press, , 2014.
- Kant 1987:** Kant, I. *The Critique of Judgment*. – Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 1987.
- Peirce**, Charles S. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Vols. 1–6, ed. by Charles Hartshorne and Paul Weiss, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1931–1935; vols. 7–8, ed. by Arthur W. Burks. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1931–1958.
- *Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition*. Vols. 1–6 and 8 (of projected 30), ed. by the Peirce Edition Project, Bloomington: Indiana University Press, 1982– .

Фантоматиката: сън в съня или сън наяве?

Николай Генов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

nk.genov@gmail.com

Резюме: Настоящата статия отбелязва някои от по-големите трудности при осъществяването на фантоматичния проект, предложен от Станислав Лем през 1964 г. Основната цел на разработката е да обърне внимание на слабите звена в една съвременна теория на виртуалното и да предложи решение на част от неяснените ѝ проблеми.

Ключови думи: фантоматика, научна фантастика, „Сума на технологията“

PHANTOMATICS: A DREAM WITHIN A DREAM OR A DAYDREAM?

Summary: The paper aims to discuss some of the well established difficulties that lie before the branch of phantomatics proposed by Stanislaw Lem in 1964. Its main goal is to revisit the theory's blind spots and offer possible solutions to its more perplexing dilemmas.

Keywords: phantomatics, science fiction, Summa Technologiae

Фантоматичната машина, която Станислав Лем проектира в своята „Сума на технологията“, е нещо повече от исторически първенец в надпреварата за фантастично новаторство. Представлявайки първата подробна и научно издържана разработка върху това, което години по-късно ще се наложи като виртуална реалност¹, тя е вдъхновяваща концепция, заредена с противоречив потенциал; сложен теоретичен конструкт, премислен философски чертеж, генератор на научни проблеми от интердисциплинарен порядък. И макар есетата на полския автор да не могат да се похвалят с кой знае колко щедра рецепция – все

¹ Терминът добива популярност покрай работата на Джерон Лание, но се появява много преди това в английския превод на „Театърът и неговият двойник“. Вж. Artoud, Antonin. *The Theatre and its Double*. New York: Grove Press, 1958.

пак техният англоезичен дебют ще се състои приблизително половин век по-късно² – те и до днес предлагат оригинална и загълбочена визия, която предизвиква изследователя със своята непоклатима увереност в правотата на здравия разум. Но дали здравият разум би бил достатъчен, за да се изгладят всички хипотетични пречки, поставени пред производството на фантоматизирана фикция³?

Още в първите си текстове, посветени на темата, Лем набелязва някои сериозни трудности пред осъществяването на една такава двупосочна илюзия, каквато в неговите разсъждения представлява крайният продукт от работата на фантоматичната машина. Тези проблеми са отчасти обобщени от Виктор Язневич (Язневич 2001: 45–49) и са допълнени от други фантастолози (Малинов 2001: 72–75, Славоф 2001: 76–81). Самият Лем често опитва да ги реши, като се възползва от технологичния и идейния прогрес, за да се връща и да поправя началните си пропозиции; това се случва на декади, на равни интервали, съответно след 10, 20 и 30 години от излизането на „Сума на технологията“. Въпреки мисловното му упорство обаче по-сериозният дял от теоретични проблеми, касаещи успешното фикционализиране на субекта, остава нерешен.

Настоящият текст си поставя за цел да поправи това, разчитайки на огромната дистанция от 60 години и натрупаните през тях масиви от данни с ясно изразени тенденции. Неговата надежда е, че една подобна корекция, каквато е прецизирането на първоначалната хипотеза на Лем и нейното „отваряне“ към съвременната мисъл, би позволила възобновяването, продължаването и загълбочаването на разговора за машинно-генерираните илюзии и би снабдила научната фантастика с един логически непротиворечив апарат, който прещраква пред възможността да бъде изпитан в полето на художествените си реализации. За да постигне удовлетворяващ завършек обаче, текстът трябва първо да систематизира звената, които досегашната теория определя като слаби, и да маркира тяхното значение в плана на новото. Това ще бъде и основният му

² Книгата на Лем е преведена на английски чак през 2013 г. През XX в. неин единствен коментатор е философът Leszek Kołakowski, който ѝ посвещава негативна рецензия в месечника *Twórczość* през ноември, 1964 г. (Lem 1997: 44).

³ Фантоматизираната фикция е продуктът от дейността на фантомата (машината). Предимствата, които въвеждането на този термин предлага, се опитам да обобщя в доклада „Фантоматологията – един маргинализиран проект и неговата полза за литературознанието“, заявен в програмата на Научната конференция за студенти и докторанти „Музиката на словото“.

мотив да се спре върху аргументите, които опровергават действителността на фантомата и го дамгосват като практически нереализуем.

Първата пречка, на която теоретикът на фантоматичното би се натъкнал, е от чисто биологично естество и се отнася до въздействието на фантоматичната машина върху човешкото тяло. Лем смята, че един такъв генератор на илюзии, какъвто си представя, когато говори за създаването на съвършено непрозрачна симулация, може да съществува единствено като външен придатък на нашата физиология; като чужда периферия на органичната ни анатомия. Този придатък би действал посредством екстериорността на нашите чувства, разчитайки на сетивата, които могат да бъдат разглеждани като „външни“, сиреч са отговорни за произвеждането на оптични, тактилни, ольфакторни и аудиторни отпечатъци. Финият механизъм на „вътрешната“ ни телесност остава недостъпен за технологичната инвазия; машината, независимо от инструменталния арсенал, с който разполага, и хитростите, които е в състояние да приложи, няма да успее да се справи с проприоцепторите, налични във всеки наш мускул и присъстващи в голяма част от тъканите на нашето тяло. Благодарение на информацията, която проприоцепторите подават на мозъка, ние сме в състояние да знаем в какво положение се намират крайниците ни, без да ги оглеждаме и опипваме; наясно сме дали ръцете и краката ни са протегнати или са сгънати, дали са натоварени, или не са (Лем 2001: 52). Тези данни, обработвани в мозъка, биват допълнени от дейността на органа на равновесието, разположен във вътрешното ни ухо. В неговия състав влизат както три запълнени с течност дъги, съответстващи на трите измерения на реалното пространство, така и набор от варовити телца, наречени статолити и представляващи малки бучки от калциеви соли, които земната гравитация притиска към специални власинки (Лем 2001: 52). Посредством движенията на тези бучки и натиска, който те оказват, ние осъзнаваме положението на главата си, а също и ускорението, и спирането (Лем 2001: 52). Примерът, който Лем дава, за да реферира това осезание, се отнася до пътуването със самолет или возенето в асансьор (Лем 2001: 52), но случаите, както всеки би могъл да се досети, са далеч по-всеобхватни и не чак дотам специфични. Специфичен е обаче ефектът на неутралното влияние на импулсите (или гразнителите), които засягат органа на равновесие, тъй като стимулацията им се отразява различно на всеки индивид; тя може да доведе човек до състояние на локомотивна („морска“) болест, както се е случило, макар и в съвсем

аналогов контекст, дори с обучения съветски космонавт, летял около орбита цяло генонощие – Герман Титов (Лем 2001: 52).

За да направи горната каша още по-гъста, българският фантастолог Атанас Славов публикува текст („Виртуалният Джонни от 13-ия етаж на матрицата“), в който утължава веригата от биологични аргументи срещу възможностите на фантоматичната машина. Според него блянът за директно включване в нервната система е – така да се каже – изключен, понеже все още не е решена кодировката и декодировката на машинния и вътрешния биотоков език на двете системи (Славов 2001: 77). Всички действителни разработки, твърди Славов, се ограничават до смяната на „езиците“ върху повърхността на човешкото тяло, затова и интерфейсният скафандр, или наборът от очила, шлемофони и ръкавици, цели да превърне плътта в контактна повърхност за обратна връзка с фантомата (Славов 2001: 77). Втора, но не по-маловажна задача на цялото това специализирано оборудване, е да осигури правилната синхронизация на тялото; сервомоторчетата и пневматиките трябва да „спъват“ до точни граници човешките движения, за да ги синхронизират с поведението на предметите във виртуалната среда (Славов 2001: 77–78). Сценарият, в който някой просто поставя техническо приспособление на главата си и бива пренесен в отделен свят чрез съчинени от компютър гледки и звуци, е неоправдан, нереалистичен и с право отхвърлен от текста на Славов.

Тази позиция е интересна и особено ползотворна, тъй като успява, макар и в един по-имплицитен, дори метафоричен план, да извърши своеобразен „суич“ в теорията на фантоматичното, представяйки проблемите на живата и неживата природа, на диалога между човека и машината, като основни проблеми на превода. Независимо дали си е давал сметка за това, дали го е правил съвсем съзнателно, или е следвал някаква своя интуиция, Славов е успял да снабди изследователя хуманистичен с инструмент; предоставил му е възможна насока за кодиране и декодиране на една все още неясна теория. Защото да се мисли фантоматиката диалогично, като разговор, който проектира и утвържда светове, е много близко по дух на това, което Пиер Леви се опитва да направи в книгата си „Becoming Virtual: Reality in the Digital Age“ (Levy 1998), докато интерпретира процеса на виртуализация по модела на средновековния тривиум (Levy 1998: 103–118). Отношението и на двата предположава известно дистанциране от първоначалната визия на Лем, според когото симулацията е строго йерархична и почти насилствено наложена от един студент

процесуален разум, опитващ се да заличи следите на своята дейност; то предлага едно отгърпване, което се извършва фино и преминава от проблемите на локомоцията към проблемите на езика и говоренето, вписвайки разглежданата проблематика в реториката на надлъгването. Любопитна е също една недоразнищена пропорция, която прозира в текста на Славов, когато се засяга връзката между аналоговото и дигиталното тяло – по всичко личи, че за да се усили правдоподобността на второто, трябва да се осакати и ограничи първото, но стесняването на реалния обхват на действие, изглежда, не е в никакъв случай еквивалентно на второто стесняване, тъй като аватарът е по презумпция неподлежащ на ограниченията на физическите закони⁴. Това ще рече, че за да може аватарът да действа като аналоговата си основа, реалното тяло трябва да бъде редуцирано. Съответната редукция води до далеч по-голяма редукция в сферата на проектирания образ, което поставя двете тела под общия знаменател на една икономическа зависимост, чиито вградени дефиниции очертават свободата като същински данък на реалността. Но нека вместо да следваме тази нишка, рискувайки да се отдалечим твърде много от набелязаната тема, се върнем към другите изпитания пред фантоматиката.

Ако във фантоматизираната фикция, по думите на Лем, „човек трябва да срещне друг индивид, то само в случай, че това ще бъде (включен в неговата фикция) реален човек, може да се разчита на разговор или в най-общ вид, среща с партньор, който притежава съзнание и се държи разумно. В тази ситуация личността-фантом не може да се представи убедително, тъй като никой програмист в света не е в състояние да организира „изкуствен интелект“ (Лем 2001: 50–51). Той продължава: „Ситуацията е крайна с това, че контактите, включително половите отношения, с произволни индивиди, или проектирани фиктивно, или (за което си спомних във въведението) „възкресени“ за интимни цели, дори извратени, може да се реализират само ако тези индивиди запазват пълно мълчание. Половите контакти могат да се програмират, а разговорите – не...“ (Лем 2001: 51).

Това може да се преведе по следния начин: ако нашата материя представлява сериозен проблем, с който наличният хардуер все още не успява да се справи, то съзнанието ни е отделен препъникамък за машината,

⁴ Природните закони на фантоматизираната фикция се изграждат посредством фантомата и не е задължително те да съвпадат с правилата на аналоговия свят.

тъй като подлага на изпитание нейните семантични възможности, или по-точно – способността ѝ да (въз)произвежда и поддържа правдоподобни характеристики, за да не подкопава илюзията за разговор. Фантоматизираният потребител се оказва в ситуация, в която отиграването на една непосредствено олекотена вариация на Тюринговия тест е практически неизбежно. При все това обаче е необходимо да се направи важно уточнение – би било твърде прибрзано, ако се изкушим да припомним до удобствата на бинарната структура, за да обособим този аспект на фантоматологията като изцяло софтуерен, за да го противопоставим на всичко казано до момента. Всъщност мащабът на изкуствения интелект не е нищо повече от една увертюра към същинските проблеми на моделирането, които не могат да бъдат отлепени от физическите параметри на технологията, бораеща, налагаща и разпространяваща новите визуални форми. Достатъчно е да се обърнем към принципите на термодинамиката и да си представим една прегряваща машина, за да разберем допълнението на Славоф: „Всички гледки и звуци трябва да бъдат описани дигитално като 3D анимация, и то не като за филм – само от посоката, от която се виждат, а да бъдат в паметта на компютъра като цялостни обемни тела със съответното физическо поведение на околната среда, така че, когато Потребителят поиска, да може да ги погледне отвсякъде, да ги вземе в ръка (в перспектива дори да усети материала и тежестта им). И колкото по-сложни са предметите и околният пейзаж, толкова по-бързи и мощни трябва да са процесорите, обработващи движението на интериора по законите на „тази“ реалност“ (Славоф 2001: 78). Неговата бележка, че „магически заклинания от типа на „свръхмозък“, „суперкомпютър“ и други“ вече не работят дори за фантастите, е малко или много уместна с оглед на предложените алтернативи – например (по Лем) на кристалопроектор, съставен от кристални решетки и разчитащ на фотони вместо на електрически импулси (Славоф 2001: 78). Защото не просто ответните реакции на фантоматизирания образ трябва да бъдат потенциализирани и когато се наложи – светкавично актуализирани, не само диалогът трябва да бъде водеща функция на машината; фантоматът е длъжен да удържа освен самия разговор и рамката на разговора с всичките ѝ непреодолими от човек, а на този етап и от компютър, променливи. Този масив от данни, подавани от средата и от нейните участници, от симулацията на частен свят – топлината на чая, грапавата повърхност на гървената маса, лекото шушукане на заден план, стайната температура, светлината в

помещението, тъгълът, под който някой по-театрален лъч на слънцето пада, за да хвърли небрежна ласка върху напуканото ръбче на порцелановата чаша, отразеното в нея пречупено и разкривено лице на аватара – всичко това не просто се осъществява, но и се променя в зависимост от перспективата на поне един активен субект. „По дяволите, всички процесори и памети на света не могат да стигнат, за да се поддържа това чудо!“ (Славоф 2001: 78).

Встрани от техническите специфики, но като тяхна неизменна предпоставка и резонно следствие стои въпросът за възможната финансово стойност на фантоматичното начинание. Колко би струвало да се проектира една такава машина и на каква цена биха възлезли нейните продукти? Според Лем, който мисли по тези въпроси през втората половина на XX в., сумата за програмирането на произволно фантоматично приключение може да се окаже прекалено висока за клиента (Лем 2001: 51). Все пак „бягането на динозаврите (от „Джурасик парк“) може да е кратко, но изисква предварителен седмичен мравешки труд на програмистите“, а законите на търсенето и предлагането, „алфата и омегата на капиталистическата икономика“, няма как да гарантират на тези дизайнери сигурна печалба (Лем 2001: 51). От друга страна, изглежда някак естествено, че „Звездни войни“ ще се възобновяват, тъй като производителите биха били сигурни, че „касовите постъпления на новия филм [...] ще оправдаят парите за програмиране с колосален доход“ (Лем 2001: 51). При всички положения това би свело фантоматиката до определен набор от предложения и услуги, които биха превърнали фантоматизирания субект в потребител – логика, която отдавна се е натурализирала в езика ни. „Ще се появят каталози“, смята Лем, „на първо време ТИПОВИ, или СТАНДАРТНИ ВИДЕНИЯ, и тяхното ползване като електронни услуги ще стане достъпно за достатъчно богати хора“ (Лем 2001: 51). „Този тип програми няма да изисква индивидуална настройка към ЛИЧНОСТТА на клиента [...] експедиция на върха на Еверест, на Марс, в Ерусалим отпреди 2000 години, сред хищните динозаври преди 65 милиона години, на лов за лъвове и т.н. без край“ (Лем 2001: 51). Разбира се, не е изключено да се появят и по-богати хора, „с по-големи изисквания, които ще желаят например космически пътешествия, приближаване към „повърхността на събитията“ на галактическа черна дупка, висш пилотаж на самолет, падане от върха на „Емпайър стейт билдинг“, собствената си смърт и последващото възкресяване обратно, и дори пребиваване в рая сред ангелите и светиите...“ (Лем 2001: 51–52).

С други думи, фантоматиката ще произвежда не просто възможности за вълнуващо преживяване, а и ще поддържа класовото неравенство, което машината иначе би била в състояние да заличи; техническите аспекти на фантоматологията са свързани със социално-икономическите ѝ проблеми. На този етап това се превежда и другояче – като довод защо развитието на интернет мрежите изпреварва прогреса на фантоматиката; попавянето в киберпространството е значително по-евтино и достъпно (Лем 2001: 51).

Струва си да се отбележи, че мнението на Атанас Славоф по този параграф се припокрива до голяма степен с това на полския фантаст. Във „Виртуалният Джонни“ се твърди, че „Мрежата е истинското поле за разгръщане на виртуалните светове“, тъй като дори при тези „засега ниски скорости“ на интернет връзките се появяват уебместа, на които със снет предварително софтуер е възможно човек да се разхожда по виртуалните улици на виртуален град, в който „всяка сграда е представителство на фирма и анимираните персонажи [...] са аватари, т.е. представляват дигитални кукли, движени от реален Потребител“ (Славоф 2001: 79). Там „срещите и разговорите не са игра, а реално общуване, което довежда до бизнес отношения, реални договори и пари“, а площите съответно се продават и наемат (Славоф 2001: 79). Разбира се, минало е достатъчно време от публикуването на тези есета, за да си проличи тяхната анахроничност; поне в България скоростта на интернет вече не може да се нарече ниска, а една разходка по виртуалните улици е по-скоро ежедневиe, отколкото събитие, което да изисква предварителна подготовка⁵. За закупуването на виртуално имущество дори няма смисъл да се говори – това е нещо, което се е случвало в MUD-овете⁶ още в края на миналия век, а сега се е популяризирило до такава степен, че се е превърнало в ефикасен бизнес модел, с който видеоигрите злоупотребяват безпоощадно. Единственото, което не се е променило, е фактът, че киберпространството продължава да се разгръща, а опитите с VR – поне на фона на всичко, което се случва с интернет, – изглеждат сякаш са замръзнали.

⁵ Докато пиша това, „Фейсбук“ ми предлага да се разходя безплатно по виртуалните улици на Париж само с един клик на мишката си. Там, където някой би прозрял ироничната усмивка на съдбата, друг би видял резултатите на дигитализацията, които говорят сами за себе си.

⁶ Multi-User Dungeon; жанр текстови игри, добил особена популярност през 80-те години на XX в.

Не на последно място по важност (поне ако се ограничим до експлицираните от Лем и Славов проблеми) стои философският въпрос за онтологичния порядък на симулацията; доколко тя може да бъде нещо различно от аналоговата действителност и как фантоматизираният субект би бил в състояние да се изплъзне от капана на нейните илюзии. Това е безспорно и най-пароидният момент в „Сумата“, понеже е съпътстван от цяла серия мисловни експерименти, които само доказват нашата неспособност да установим дали вече не се намираме във фантоматична проекция. Логиката на Лем е, че макар машината да може да въздейства на своите жертви единствено чрез прилагането на своята периферия, сиреч екстериорно, тя не би била достатъчно глупава, за да се остави да бъде заблудена. Например не би било неуместно да си представим, че някой е решил да направи хиляда клякания, за да провери дали няма да се изпоти, т.е. възнамерява да тества своята телесност чрез физическа интензификация⁷. Във фантоматизираното видение би било възможно подобен подвиг да бъде извършен без каквито и да било следи от умора (Lem 2013: 200–201). Но нека, от друга страна, си представим, че устройството на фантомата е по-софистицирано; машината разбира какво се опитва да постигне хитрецът и раздразва отделни нерви, за да ги „умори“, или за да предизвика мускулна болка чрез тях (Lem 2013: 200–201). И това е само единият от възможните начини да се избегне неловката ситуация. Другият метод е по-краен, но не по-малко вероятен – фантоматът може просто да увеличи емисията на въглероден диоксид в помещението (или капсулата), ускорявайки по този начин работата на сърцето, за да предизвика очакваното изпотяване (Lem 2013: 201). Тогава ще ни останат само „интелектуалните изрички“, които се позовават на индивидуалния код на паметта ни, за да гарантират целостта на нашия разум (Lem 2013: 201). Чрез тях ние можем да се досетим за нещо, което само ние знаем – например каква течност е бутилирал дядо ни в пластмасовото шише от Соса Сола. Последвалата проверка ще бъде сравнително проста – достатъчно би било да отидем до кухнята, да отвием капачката, да помирисем съдържанието с почтителна доза подозрение и много внимателно да го надигнем към устните си. Разбира се, машината може, а и най-вероятно ще прибегне до т. нар. „тактическа маневра“ (Lem 2013: 201), която винаги представлява реакция на нови данни.

⁷ Леви посочва физическата интензификация като реакция на виртуализацията. Вж. Levy, Pierre. *Becoming Virtual: Reality in the Digital Age*. New York and London: Plenum Press, 1998.

В нашия сценарий те могат да бъдат актуализирани в лицето на побеснелия ни дядо, който нахълтва в стаята и се погрижва никога повече да не подлагаме неясната променлива на задълбочена интерпретация. Или ако трябва да се придържаме към не по-малко ироничния пример на Лем, актуализацията може да приеме формата на собствената ни съпруга, която, виждайки как триумфираме над за пръв път незаялото чекмедже на бюрото ни, ни съобщава снизходително, че днес е викнала майстор да го поправи (Lem 2013: 201–202). Разликата между двата сценария се състои единствено в това, че ако съдим по ремарките на полския фантаст, първият е всъщност по-вероятен (Lem 2013: 202). Но изводът все пак остава същият – във фантоматичното видение ние сме сами и всичко, което можем да доверим на най-близките си приятели, би послужило на врага, който ни заобикаля отвсякъде (Lem 2013: 202).

Със сигурност могат да бъдат изброени още много проблеми, които да изпълнят функцията на аргумент срещу достоверността на фантоматичната машина, но дотук посочените спадат към по-значимите от тях. Затова, докато се придържа към извода на Лем, че „вероятността Х да се намира не в истински, а във фантоматичен свят може да бъде голяма, понякога наистина голяма, но никога абсолютно потвърдена“ (Lem 2013: 202), настоящият текст ще опита да скицира някои посоки, които да откrexнат черупката на скептицизма, без да оронват неговата онтологична неубеденост.

Всеизвестна е „обичта“ на Лем към спекулациите на психоанализата, която според него е напълно безполезна, но не защото предлага неверни твърдения, а напротив – защото доводите ѝ са толкова верни, че са тривиални и безполезни за науката (Lem 2013: 204). С оглед на това не е изненадващо, че отговорът на най-тежкия въпрос на теорията му – този за статута на реалността – остава неизяснен. Фантастът си представя филма за Супермен, в който супергероят бива упътен от светещи червени табелки с надпис EXIT, и се надява, че бъдещите разработчици на фантоматични машини ще въведат подобни „спирачки“ пред фантоматизационния процес (Lem 2001: 54). Въпреки това в него се заражда подозрението, че излизането от една фикция може просто да бъде вход към друга; че самите бутони за изход могат да се окажат част от фикцията (Lem 2001: 54). Затова и есета му остават без гарант, а такъв може би все пак има. Той не е нов и може да бъде добре илюстриран с онзи известен сън от трудовете на Фройд, в който баща среща оживелия труп на детето си, приканващо го да се събуди, защото ще

изгори (Фройд 2020: 480). Причината за събуждането на бащата не е пожарът, който в този момент е лумнал в съседната стая – всъщност механизмите на съня правят достатъчно, за да удължат видението, като интегрират околните гразнителни и предоставят рационални обяснения за промяната на температурата и светлината; истинската причина за събуждането е травматичното преживяване, срещата на бащата с Реалното (Жижек 2014: 74), което го кара да избяга обратно в реалността подобно на дайвърите на Лукяненко. Дайвърите са онези полумистични фигури от поредицата за Дийптаун, които поради своята психическа обремененост (изпитването на силен афект) разполагат със специалната способност да напускат пределите на фантоматизирания свят и да се връщат в аналоговите си тела; достатъчно е просто някои от тях да си спомни травматичното преживяване, което го е направило дайвър, за да сработи неговият номер (Лукяненко 2009b). Не би било трудно да си представим как нещо подобно би могло да работи и извън пределите на научната фантастика. Спирачките, с други думи, са вече сложени, но просто на биологическата, а не на компютърната машина.

Финансовият проблем е неизбежен дотолкова, доколкото Лем мисли предлаганите видения по модела на киното, както е в повестта „Онирофилм“ на Лино Алдани (Алдани 1980). Затова и римейкът в тази теория присъства едностранно – с определен автор (инвеститор), който трябва да се захване с продукта, за да го актуализира за масовата публика (или частния потребител). Но компютърните игри правят нещо по-различно – те предлагат по-малки, гъвкави елементи (моделни), от които се сглобяват разностранни заглавия. Така чрез прилагането на обща рамка става възможно наличието на голям брой неперсонализирани продукти. Отделен въпрос е, че компютърните технологии са далеч по-разпространени и достъпни, отколкото са били през 60-те години на XX в.; станали са такава неизменна част от съвременната култура, че животът без тях е немислим⁸, а сценариите за информационни верижни взривове изглеждат толкова по-страшни.

Не е нужно да се отчете някак спорният прогрес в разработката на изкуствен интелект, за да се отбележи, че класическата теория на

⁸ Само преди началото на тази година животът без компютърни технологии просто би изглеждал немислим, но с оглед на задължителното дистанционно обучение и спазването на социална дистанция едно такова изказване съвсем не изглежда пресилено.

Лем е упражнение по приложен солипсизъм⁹. Ако към фундаменталното уравнение обаче се прибави мрежовостта, то необходимостта от ИИ би отпаднала напълно или поне до голяма степен – повечето разговори щяха да се провеждат между хора, които по естествен път биха запълнили зевовите на фантоматизирания свят. Съвсем вярно е обаче, че в обратния случай – и при наличието на съответната нужда – някои дължностни типове щяха да се окажат по-лесно автоматизирани от други, но утилитарният характер на работата им щеше да изключи максимализма на Лем като критерий за добра симулация.

По отношение на аналоговото тяло могат да се направят само няколко бележки. От позицията на 2020 г. ни се струва, че традиционното мислене на една непроницаема, обвита и защитена вътрешност е силно разколебано. Свикнали с новите форми на биополитика, организирани около пряката намеса върху ума, ние трудно бихме могли да си представим фантомат, който, гържейки да запази своето тактическо преимущество, остава на нивото на екстериорното афициране; по-вероятно ни се струва една такава машина да подкопае правилата, на които се основават сетивата ни, подменяйки бавно тяхната универсалност. За да постигне това, машината би използвала пълния репертоар на цереброматиката, химията и педагогиката, редуцирайки човешкото с всичките му „неудобни“ елементи. В крайните си форми подмяната може дори да се прояви като пълна замяна на корпуса с импланти, механизми и чипове; едно киборгизиране на потребителя или обратна телетаксия, усвояваща фантоматичното като временна упойка.

Разбира се, това са само възможни посоки, които да дадат нов тласък на теорията на Лем. Дали фантоматиката е само сън в съня, от който всеки момент ще се събудим, или е фантазия наяве – трудно бихме могли да разберем, защото в крайна сметка „вероятността X да се намира не в истински, а във фантоматичен свят може да бъде голяма, понякога наистина голяма, но никога абсолютно потвърдена“ (Lem 2013: 202).

⁹ Това е едно от понятийните нововъведения на Атанас Славов, които намирам за особено удачни. В рамките на „Виртуалният Джонни“ той предлага и няколко други, сред които „обективна халюцинация“ и „личностна реализация“ (Славов 2001: 80).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алдани 1980:** Алдани, Л. Онирофилм. // Онирофилм. – Варна: Георги Бакалов, 1980, с. 10–39.
- Жижек 2014:** Жижек, С. Как да четем Лакан? – София: Център за психосоциална подкрепа, 2014.
- Лукияненко 2009:** Лукияненко, С. Прозрачните витражи. – София: ИнфоДар, 2009.
- Малинов 2001:** Малинов, Г. Физика и метафизика на Виртуалната реалност. // *Тера фантастика*, 2001, № 1, с. 72–75.
- Славоф 2001:** Славоф, А. Виртуалният Джони от 13-ия етаж на матрицата. // *Тера фантастика*, 2001, № 1, с. 76–81.
- Фройд 2020:** Фройд, З. Тълкуване на сънищата. – София: Колибри, 2020.
- Язневич 2001:** Язневич, В. Фантоматиката (virtual reality) на Станислав Лем. // *Тера фантастика*, 2001, № 1, с. 45–49.
- Artoud 1958:** Artoud, A. The Theatre and its Double. – New York: Grove Press, 1958.
- Levy 1998:** Levy, P. Becoming Virtual: Reality in the Digital Age. – New York and London: Plenum Trade, 1998.
- Lem 2013:** Lem, S. Summa Technologiae. – Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2013.
- Lem 1997:** Lem, S. Thirty Years Later. // Swirski, P. A Stanislaw Lem Reader, 1997, pp. 43–58.

Смисълът на удължения живот и ролята на хуманитаристиката

Георги Герджиков

СУ „Св. Климент Охридски“

gherjikov@yahoo.com

Резюме: Трансхуманизмът обещава безкрайно удължаване на живота, но в днешните либерални общества постоянно нараства броят на хората с депресивни състояния и на самоубийствата. Подобряването и удължаването на живота могат да бъдат само средства за постигане на житейски цели; западната модерност не е осигурила цели, които да удовлетворят човешката нужда от смисъл. Решенията, предлагани от невронауката, психотерапията и психиатричните медикаменти изглеждат недостатъчно ефективни в много случаи. Може би са нужни и изследвания на историческия произход на модерната криза на смисъла, каквито вече са започнали в изкуствата, литературата, хуманитаристиката, историческите и социалните науки.

Ключови думи: удължен живот, модерност, криза на смисъла, Пол Рикор, Вирджиния Улф

THE MEANING OF LIVING LONGER AND THE ROLE OF THE HUMANITIES

Summary: Transhumanism promises indefinitely prolonged life, but contemporary liberal societies are currently struggling with increasing rates of depression and suicide. Improving and prolonging life can only be a means to achieve some end; and Western modernity has not provided such ends that would satisfy the human need for meaning. The solutions offered by neuroscientists, psychotherapists and psychiatric drug experts seem insufficiently effective in many cases. This is possibly because the historically informed attempts to better understand the modern crisis of meaning are going on in other cultural spheres, such as the arts and literature, the humanities, and the historical and social sciences.

Keywords: Prolonged Life, Modernity, Crisis of Meaning, Paul Ricoeur, Virginia Woolf

1. Западният либерализъм, трансхуманизмът и човешката нужда от смисъл

Първата четвърт на ХХІ в. е белязана от продължаващата глобализация на западния либералнодемократичен политически модел и на технологичните постижения, произлезли от прогреса на точните науки. Тази глобализация води до невиждани възможности за търговско взаимодействие и разпространяване на информация, но и до непознати досега по своя мащаб проблеми и кризисни ситуации. На този фон процъфтяват два силно влиятелни, но конкурентни помежду си възглед за бъдещето на човечеството. Според единия от тях революциите в човешкото познание, предизвикани от Коперник и най-вече Дарвин, са доказали, че човешкият вид не е „по-специален“ от останалите живи същества, поради което е нужно да търсим нови начини да съвместяваме своята дейност с различните елементи от земните екосистеми и климата, най-малкото, за да можем да оцелеем.

Според другия все по-влиятелен възглед човешкият вид остава „специален“ поради своята способност да надскача собствената си природа чрез биохимични и технологични иновации, които биха могли дори да ни позволят да се разселим извън родната си планета, преодолявайки ограниченията, които тя ни налага (Fuller 2011: 39–43). Това гледище най-общо бива наричано „трансхуманизъм“ и се поддържа от редица философи, учени и предприемачи. Ключово за мнозина от тях е убеждението, че е възможно продължителността на човешкия живот да бъде в огромна степен увеличена или дори да се постигне функционално безсмъртие чрез пренасяне на съзнанието от биологичен на електронен носител. Подобен копнеж за по-дълъг и дори безкраен живот е основателно посочван като трайна характеристика на човешките същества от всички култури, засвидетелствана още от древността (Bostrom 2011; Колев 2012: 20–45).

Трансхуманистите обаче са склонни да игнорират друга силно разпространена човешка интуиция: че страданията, безсмислието и несправедливостите в живота го правят в крайна сметка трагичен и неудовлетворителен за притежаващите съзнание същества. Такова гледище е налице в будисткия стремеж към освобождаване от цикъла на преражданията; в надеждата за различен, „по-съвършен“ вечен живот в монотеистичните религии; както и в редица художествени и философски произведения, особено от последните две столетия. Затова пред лицето на биохимичните и технологичните нововъведения някои съвременни теоретици си задават въпроса дали по-дългият живот е

непременно и по-добър (Temkin 2008). Трансхуманизмът действително обещава намаляване и дори премахване на страданията, предизвиквани от болестите и стареенето, което звучи правдоподобно след огромния напредък в тази сфера, наблюдаван вече няколко века. Но другите два изконни човешки проблема, споменати по-горе – съзнанието за несправедливост и усещането за безсмислие – почти винаги се пренебрегват от трансхуманистите, разчитащи на предпоставката, че продължаващото усъвършенстване на човешкия вид е достатъчно смислено и справедливо само по себе си.

Вероятно тази нагласа може да бъде обяснена с положеността на трансхуманистките проекти в културния контекст на съвременния либерализъм, според който индивидът трябва да бъде свободен да се стреми към собственото си щастие. Подобна концептуална рамка разчита на мълчаливата предпоставка, че всички индивиди разполагат със собствена представа за щастие. Но още от XIX в., когато Ницше говори за нихилизъм, а Дюркейм – за „аномия“, е ясно, че много от индивидите в развитите държави психологически се лутат в объркано търсене на някакви по-обща ценности, които да оправдаят съществуването им. Хедонизмът, професионалните амбиции, стремежът към създаване на семейство смекчават цялостната неудовлетвореност и безпокойството, които екзистенциалистите наричат *Angst*. Но зависят в твърде голяма степен от благосклонността на външните обстоятелства, освен това не е ясно в каква по-обща рамка могат да бъдат положени, за да носят на индивида усещането, че личните му постижения имат нещо общо с по-големите и трайни процеси, протичащи в обществото и изобщо в материалната вселена.

По тази причина някои философи и богослови, спорещи срещу трансхуманисткото мислене, поддържат възгледа, че премахването на различни ограничения върху човешкото съществуване не създава достатъчно условия за пълноценен живот. Технологиите могат да ни гарят повече време, но за разлика от духовните учения не ни дават насоки относно това, на какво да посветим времето си (Herzfeld 2017: 294–295). Без конкретна цел или вярвания дори един неимоверно усъвършенстван човек може да си седи отегчен, депресиран или обзет от *Angst* (Hopkins 2005: 14). Или както се изразява един философ на религията: екзистенциалното безпокойство със сигурност ще промени своята форма, ако пренесяме на технологичен носител съзнанията си, но ако това действително все още са *нашите* съзнания, то няма как безпокойството да не остане (Fisher 2014: 34).

Този проблем не бива да се пренебрегва от теоретиците на бъдещето, тъй като вече са налице многобройни изследвания, според които броят на депресивните състояния и самоубийствата в развитите държави нараства от десетилетия, особено сред по-младите (Twenge et al. 2019; Patalay & Gage 2019; WHO 2019). Липсата на ясно формулирани житейски цели, които да удовлетворят човешката нужда от смисъл и справедливост, е допълнително усилвана и от упадъка на професионалната сфера в качеството ѝ на източник на усещане за лично призвание. Не само че ускореното остаряване на повечето професии принуждава множество хора редовно да сменят своята квалификация и професионална област, но са налице и редица прогнози, според които огромна част от човешкия труд предстои да бъде поета от машини, оставяйки голям брой хора без работа и съответното без усещане за житейско призвание (Roos & Shroff 2017; Harari 2017).

Всички тези обстоятелства превръщат влошаването на психичното здраве от индивидуален феномен в културен, социален и политически проблем, наличен в повечето икономически развити общества. Доколкото почти всички теоретици на трансхуманизма разчитат най-вече на природонаучни и технологични решения за човешките проблеми, те изглеждат недостатъчно подготвени да се справят с тази конкретна криза. Установихме, че самото ѝ артикулиране се случва най-вече в хуманитарни и социалнонаучни области. Сега ще разгледаме някои от решенията за нея, предлагани от представителите на различни специализирани сфери, за да гобием по-пълна представа за приноса на изкуството и хуманитаристиката в сравнение с този на природните науки.

2. Подходи към липсата на смисъл в точните науки и в други области на културата

2.1. Любовното разочарование през погледа на невронауката

Нека започнем от един класически тип преживяване, отключващ усещането за липса на житейски смисъл – индивидуалната романтична несполука. В сравнение с предишни епохи днес разполагаме с огромно количество надеждна информация за особеностите на т.нар. „разбито сърце“, осигурена от съвременната невропсихология. Любовната раздяла традиционно е описвана като силно „болезнено“ преживяване, освен това е добре известно, че води до редица депресивни симптоми; но сега вече разполагаме с надеждни обяснения за тези нейни прояви. Изследвания с функционален ядрено-магнитен резонанс показват, че припомнянето на

скорошна романтична раздяла активира същите дялове от мозъка, които са отговорни за усещането за физическа болка (Kross et al. 2011). Други такива изследвания свидетелстват, че загубата на удовлетворението, изпитвано от вече прекратена романтична връзка, води до процеси в мозъка, сходни с наблюдаваните при борба със зависимост от наркотични вещества, хазарт и пр. (Fisher et al. 2016)¹ С други думи, нежеланата любовната раздяла предизвиква преживявания, сходни с болката от изгаряне или счупена кост; а преодоляването ѝ изисква не по-малко време и средства от преодоляването на всяка друга зависимост. Подобни открития за биохимическите измерения на човешката емоционалност позволяват тя да бъде разбрана и съотнасяна с останалите процеси, протичащи в организма, с много по-голяма прецизност, отколкото досега е позволявала обикновената народна мъдрост.

Но недостатъците на природонаучния подход стават видими, когато се обърнем към конкретните изводи за справянето с така описаните преживявания. Учените ни съветват да избягваме предмети и ситуации, напомнящи ни за изгубения любим човек; да общуваме активно с приятели; да се разсейваме с развличащи дейности; да си намираме нови интереси (Kross et al. 2011; Fisher et al. 2016). Преходът от експерименталните данни към подобни практически предложения разкрива една съществена слабост на съвременната наука – склонността ѝ да стига до изводи, изглеждащи анахронични на фона на досегашния културен опит. Всички изброени по-горе лекове за „разбито сърце“ са подробно разгледани (и то по виртуозен начин в мерена реч) преди повече от две хилядолетия от римския поет Овидий в поемата „Средства против любовта“ („*Remedia Amoris*“; на бълг. в Овидий 1994: 277–297). Любовните съчинения на Овидий са пословични със своя дистанциран и ироничен тон. Самият автор отговаря на отправените от император Август обвинения в повреждане на обществените нрави, като настоява, че произведенията му се базират на жанрови конвенции и че не се предполага да бъдат четени буквално („*Tristia*“, част II, стихове 207–252; на бълг. в Овидий 1994: 329–330). Особено ясно е заявена тяхната отдалеченост от социалните и политическите проблеми: „Можеш ли, принцепсе, ти за държавната власт да забравиш, [...] та към нелепи шеги да насочваш божествени взори“ (Овидий 1994: 329). С други думи, съвременните учени, снабдени с най-

¹ И двата цитирани материала осигуряват добър обзор на по-ранни източници по темата.

актуалните данни от високотехнологични изследвания върху процесите в мозъка, съвсем насериозно отправят към широката публика практически предложения, познати на западната цивилизация от над двайсет века, за които от самото начало се приема, че макар да звучат добре от поетическа гледна точка, образованият читател би следвало да приеме с насмешка претенцията им за практическа полезност. В подобни случаи по-широката историческа и филологическа грамотност би могла да попречи да се преминава от реалните постижения на днешните научно-научни средства към морално остарели изводи относно постижимото в човешкия живот.

2.2. Любовното преживяване през погледа на литературата и херменевтиката

Историческата и филологическата грамотност би могла също така да подсказва, че огромното значение, което съвременният индивид придава на романтичните си взаимоотношения, е не толкова резултат от еволюционни процеси – както се твърди във втората от цитираните по-горе невронаучни публикации – колкото от конкретни исторически събития, формирали днешната (глобализирана) западна култура. Според Пол Рикъор в характера на любовното преживяване настъпват важни промени под влияние на монотеизма и по-късно на модерния природонаучен прогрес. Сексуалните усещания (поради своята интензивност) се асоциират в митовете и ритуалите с представата за жизнено-космическото свещено. Но тази свързаност на човешката сексуалност със сезоните, с Космоса и с боговете рухва, когато големите монотеистични религии демитологизират света и полагат единствения божествен източник на всичко свещено като отвъден спрямо земния свят. Монотеистичното божество се мисли като разумно и справедливо, като поддържащо реда и институционализираната дисциплина, спрямо която дивите сексуални пориви са по-скоро объркващи отклонения, ако не бъдат подчинени единствено на продължаването на човешкия вид. Впоследствие научният прогрес на свой ред допълнително „разомагьосва“ света, като прогонва от предметите всякаква символика, говореща за разумно божествено намерение. Свещеното вече не се открива нито в Космоса, нито в скрития заг неговата подредба божествен творец, поради което се правят опити за преоткриването му в интимната сфера. Сексуалността вече подлежи на изцяло научно обяснение, което описва само механично действащи природни процеси; но свещеното придобива

ново измерение в моногамната връзка, в любовната отгаденост към конкретна личност, предпочетена пред всички останали заради своята неповторимост. Вярно е, че в практиката съвременният моногамен „брак по любов“ често се превръща в карикатура, криеща вътрешните си противоречия зад лицемерно благоприличие, което писателите и творците справедливо изобличават. Но въпреки това идеалът за междуличностна вярност остава почти единственият носител на усещането за „свещено“ в днешния човешки живот. Провалите на индивидуалните междуличностни връзки съответно водят съвременния индивид до колебание между: 1) упорития стремеж към това свещено и 2) пълното му иронично отрицание, търсенето на многобройни интензивни сексуални преживявания с различни партньори – ерзаци на междуличностната нежност, компенсирани със своята оргиастичност липсата на същинско усещане за свещеното (Рикъор 1993: 156–164).

Анализът на Рикъор, публикуван още в средата на XX в., е забележително проникновен и по отношение на съвременните причини сексуалността да излезе на преден план като толкова важна за индивида. Еротизмът е принуден да компенсира за разочарованието от други сфери на човешкия живот: професионалната и политическата; но в още по-радикален план – за липсата на усещане за смисъл (Рикъор 1993: 163–164). „Когато нищо повече няма смисъл, остава моментното удоволствие и неговите техники“ (Рикъор 1993: 164).

Така се връщаме към проблема, скициран в предходната част на настоящия текст: в научно и технологично развитата модерност човешките същества по-остро отвсякога изпитват нужда от смисъл, справедливост и призвание. Крайната болезненост на любовните разочарования е може би само един от симптомите на по-широкото разочарование от дехуманизирания труд, несправедливите политически събития, отсъствието на осезаем наиндивидуален смисъл. Вече не се усеща свещена връзка между жизнените процеси и Космоса, а монотеистичният Бог не се открива в научно обяснените физически явления. (Бихме могли да добавим, че не се открива и в значимите политически събития на модерната епоха, като се започне от Трийсетгодишната война и земетресението, сринало Лисабон, и се стигне до световните войни и геноцидите на XX в.) На този фон индивидът може да заглуши нуждата си от смисъл, като се отгаде на сексуален промискуитет – но след епидемията на ХИВ и при продължаващите спорове за приемливостта на контрацепцията и абортите повечето индивиди предпочитат съдържа-

ност и предпазливост в сексуалното си поведение. Остава преоткриването на свещеното в интимните междуличностни отношения. Именно затова всеки провал в тях може да отключи криза на смисъла, тъй като повторно въвлеча индивида в недоволството от всички други сфери, довели до разочарование. Подобна мисъл изразява една героиня на Грегън Грийн, когато изкрещява на своите работодатели от британското правителство: „Какво според вас е отечеството? Едно знаме, което някой си е измислил преди двеста години ли? Синодът на епископите, спорец по въпроса за разводите, или членовете на Камарата на общините, зинали един срещу друг от двете страни на залата?“. Впоследствие героинята споделя с годеника си своето разочарование, за което „не са ни оставили кой знае колко, та да има в какво да вярваме... или пък да не вярваме, нали? Не мога [вече] да вярвам в нищо по-голямо от своя дом, и в нищо, по-мъгляво от едно човешко същество“ (Грийн 1989).

Възможността тезата на Рикъор да бъде илюстрирана с художествени примери като току-що дадения показва, че също като историческите науки и философията, литературата е способна да разкрива причините за днешните психологически и екзистенциални проблеми. Поради това за разлика от невронаучните статии, цитирани по-горе, романът на Грийн и есето на Рикъор не стигат до практически съвети, на които се е гледало с насмешка още в Древния Рим. Напротив – Рикъор настоява, че за да постигнем поне част от смисъла, изгубен след разпадането на стария митологически светоглед, е нужно да тълкуваме старите митове със средствата на *херменевтиката*; да се опитваме да разбираме значението на достигащите до нас произведения, за които в по-наивните епохи все още сме могли да имаме непосредствено преживяване (Рикъор 1993: 165).

2.3. Просвещенските рецепти, сравнени със съвременните

Стигнахме до извода, че литературата, изкуството и хуманитарните изследователски области дават крайно ненадеждна представа за механизма и протичането на тягостните човешки преживявания в сравнение с точните науки, но далеч по-добре от тях се справят с изясняването на историческите причини за такива преживявания и възможните пътища за промяната им. Най-малко, литературните произведения могат да ни подскажат кои интуитивно приемливи решения за дадени проблеми са всъщност неефективни.

Добър пример за това откриваме в начина, по който някои влиятелни просвещенски автори подхождат към „меланхолията“. През XVIII в. философът Дейвид Хюм решително отхвърля цялата по-ранна християнска метафизика в полза на математически изразимите природонаучни изследвания. Както по-късно ще напомним Рикъор, божественият законодател е изместен от науката като обяснение за процесите в природата; на теоретично равнище това се случва най-вече в трудовете на Хюм. Днес все още се цитира често пасажът, в който Хюм настоява да бъдат обявени за непотребни и хвърлени в огъня всички томове с разсмисли, в които няма нито данни от емпирични експерименти, нито математически изчисления (Хюм 2016: 201). Но самият Хюм признава, че още го вълнуват въпросите, на които презряната от него метафизика се е опитвала да отговори:

Къде съм аз и какво съм аз? На какви причини дължа своето съществуване и към какво състояние трябва да се върна? На чия милост трябва да благодаря и от чий гняв трябва да се страхувам? [...] Аз съм объркан от всички тези въпроси и започвам да си представям, че се намирам в най-отчаяно положение, окръжен от дълбок мрак и напълно лишен от използването на всеки свой член и способност.

За щастие, когато разумът не е в състояние да разсее тази мъгла, самата природа прави това и ме изцелява от философската меланхолия и делириум, като или отслабва описаното настроение, или ме развлича чрез живите впечатления на сетивата ми, които преодоляват всички тези химери. Аз обявям, играя табла, разговарям и се смея с приятелите си; и когато след три-четири часа развлечение пожелаю отново да се върна към тези умозакljučения, те ми се струват толкова студени, напрегнати и нелепи, че вече не мога да намеря сили, за да им се отдам напълно (Хюм 1986: 352–353).

Забележително е, че след като собствените му изводи в полза на точните науки са довели Хюм до „философска меланхолия“, той се лекува със средствата, които видяхме, че въз основа на съвременната невронаука се предлагат след любовна раздяла: развлечения, разсейване с различни дейности, интензивно общуване с приятели. Това може би потвърждава по-горната хипотеза, че днешните терзания след загубата на любим човек са отглас от загубата в модерността на цял един светоглед, според който светът е разумно и хармонично устроен от божествен законодател. Съвременникът на Хюм – бащата на икономическата

наука Адам Смит – стига до сходен на неговия извод: мисълта, че Космосът може да е без отец (“fatherless”) е възможно най-меланхоличната (“melancholy”), защото предполага, че Вселената е пълна с произволно и неоправдано страдание (Smith 1982: p. 235–236 [VI.ii.3.]). Но подобни тревоги според Смит изчезват, когато сме в добро здраве и в добро настроение; тогава дори мъките на социално слабите ни изглеждат оправдани в името на икономическия напредък на обществото (Smith 1982: p. 183 [IV.i.9.]). Тази теория ще бъде доразвита в по-късния труд на Смит „Богатството на народите“, станал основоположен за устройването на либералните общества. В тях обаче, както констатирахме в началото, депресивните състояния и самоубийствата все повече увеличават броя си. Може би защото в днешната секуларизирана западна цивилизация е по-трудно да разсеем подозрението, че Вселената е без отец, отколкото е било за Смит.

Но всъщност още през XVIII в. излизането от вътщи, разсейването и развлеченията не са били от помощ на всички. Друг важен просветенски автор, литературният критик Самюъл Джонсън, описва в стихове „черната меланхолия“, която го обзема, след като завършва прословутия си речник на английския език и остава без работа за вършене. Той търси сред обществото в „нощните клубове“ утеха, но не я постига; не намира покой и в съня. (Johnson 2012) Видяхме обаче, че в XXI в. научно компетентни хора все още предлагат при депресивни състояния решенията на Хюм и Смит, въпреки че преди три столетия вече е имало свидетелства, че при някои темпераменти те не работят.

Това е особено видимо в днешната психотерапия, все повече доминирана от когнитивно-поведенческият подход, при който се разчита на промени в начина на мислене. Проблемите, които изброихме в първата част – усещане за несправедливост, недостиг на смисъл, липса на постоянно професионално поприще, – не зависят от начина на мислене. Несправедливостта произтича от обективни факти, които понякога не можем да игнорираме; рискът от загуба на работа, смятана за лично призвание, трудно може да бъде представен в добра светлина; а усещането за липса на смисъл, след като бъде изтласкана от някои сфери на мисленето, често се появява в други. Още по-важно обаче е, че хората понякога не желаят да мислят позитивно за подобни проблеми, тъй като биха стигнали до емоционален застой и отегчение. Това е видимо в друго известно произведение от XVIII в. – новелата „Кандид“ на Волтер, утвърждаваща срещу християнското позитивно мислене идеята, че светът е неспра-

ведлив и безсмислен. Когато след поредица от нелепи несполуки героите попадат в една утопичната цивилизация, където всички живеят богато и щастливо, те в крайна сметка решават да я напуснат, тъй като

хората обичат да странстват, а сетне да се перчат пред близки и познати, да се хвалят какво са видели при пътешествията си; ето защо двамата щастливци решиха да не бъдат повече такива и отидоха да поискат от краля разрешение да си заминат.

– Вършите глупост – каза им той. – Знам, че моята страна не е нищо особено, но когато на човек му е що-годе добре някъде, трябва да си остане там (Волтер 2010: 105).

По същия начин героят в романа *Прекрасният нов свят* на Олдъс Хъксли е недоволен от футуристичното общество, в което попада, въпреки че всичките му обитатели са постоянно щастливи в резултат на генно инженерство, програмиране на мислите им, антидепресанти и сексуален промискуитет. Тук вече сме в един вариант на трансхуманистичното бъдеще, обрисувано от Хъксли като антиутопия. След като се е запознал с Библията и Шекспировия корпус, героят настоява, че щастието предизвиква културен застои, а нещастieto е нужно, защото изразяването му в някакъв вид творчество води до създаването на произведения, които сме склонни действително да ценим, *включително* в природонаучните и технологичните области (Хъксли 2006: гл. 16–17, вж. най-вече с. 216–222 и 237).

Подобни идеи разколебават претенцията за универсална полезност на когнитивно-поведенческата терапия и изобщо на „позитивното мислене“. Но тогава оставаме изправени пред въпроса каква терапия е необходима, когато творчески продуктивното недоволство от живота премине в парализираща меланхолия, каквато видяхме, че още Хюм описва. Като подходящ кандидат изглежда екзистенциалната психотерапия; но нейният прогрес е далеч по-спорен от този на невронауката. В обемистия труд, който ѝ посвещава, авторитетният психолог Ървин Ялом едва накрая се занимава с проблема за липсата на смисъл. Като завършек на темата той съветва да се впуснем в живота, за да надмогнем мрачните си размишления, след което цитира дословно целия пасаж на Дейвид Хюм за разсейването от „философската меланхолия“, анализиран по-горе (Ялом 2018: 502–503). Какъв е напредъкът на екзистенциалната психотерапия спрямо философите на XVIII в. не става ясно.

2.4. Медикаменти и виртуални реалности

Добре е да споменем две по-надеждни средства, които нашето столетие предлага срещу депресивните състояния. На тях възлага големи надежди силно влиятелният научнопопулярен историк Ювал Харари, когато обсъжда споменатата в първата част опасност машините да поемат труда ни и да останем без чувство за призвание. Харари смята, че източниците на смисъл от предишните епохи – религиите и трудът – ще бъдат заменени от биохимични средства за регулиране на настроението и от виртуални реалности, в които да прекарваме времето си (Harari 2017).

Психиатричните медикаменти действително вече дават много добри резултати; но при много пациенти не помагат, без да сме наясно защо (Penn & Trasy 2012). Няма гаранция, че напредъкът в тази област ще настъпи достатъчно бързо. А виртуалните реалности не могат да заменят религиозните вярвания, тъй като не ни дават цялостно обяснение защо дадена реалност (била тя материална или компютърно генерирана) изобщо има смисъл да съществува. Тези две средства против депресивни състояния са най-ефективните, които точните науки са създали – значително по-надеждни от рециклирането на съвети от XVIII в. или от Древния Рим. Но няма да решат изострения в модерната епоха проблем за липсата на по-дълбок смисъл да се живее.

3. Обобщение. Ролята на изкуството и хуманитаристиката

Установихме, че удължаването на живота и усъвършенстването на човека, обещавани от трансхуманизма, трябва да бъдат придружени от качествени решения за проблеми като страданието, липсата на реализация чрез труд, усещането за несправедливост или безсмислие. Видяхме, че средствата за това, предлагани от природните науки, не са достатъчни сами по себе си; необходимо е познание за историческите корени на днешната културна ситуация, за да се търсят нови социални и политически подходи към нея. Литературата, творчеството, хуманитаристиката, историческите и социалните науки отдавна се занимават с въпросната проблематика и може би ще бъдат от по-голяма помощ. (Съвсем бегло засегнахме голямата роля, която вече има научната фантастика за релевантните дебати.)

Това обаче не означава, че изкуството и хуманитаристиката са близо до надеждни предложения; по-скоро са очертали много от недостатъчно ефективните решения, за да не е нужно днес да ги преоткриваме.

Ако ще се търсят радикално нови източници на смисъл за (транс)човешкия живот, изобщо не е очевидно откъде трябва да се започне.

Затова нека за финал посочим една книга, от която би могло да се започне. Малко преди да се самоубие след дългогодишна борба с депресивни пристъпи, Вирджиния Улф завършва последния си роман „Между действията“, занимаващ се с една пиеса на открито и с размислите на зрителите, докато режисьорката направлява постановката иззад храстите. Темата за наукотехнологичното бъдеще се появява, когато зрителите се разотиват:

Божичко, какво щурване! Никои не може да си познае колата. Аз затова съм ѝ лепнал един талисман – маймунка... Но въпреки това не я виждам... Докато чакаме, кажете ми, усетихте ли като запръска гъжд, сякаш някой заплака за всички нас, нали? [...] А после, когато господин Стрийтфийлд каза: една сила вдъхва живот на цялото... и аеропланите го прекъснаха. Това му е най-лошото, когато се поставят пиеси на открито... Освен ако, разбира се, точно това не е целяла... Божичко, тези места за паркиране не са подредени както трябва... Нито пък съм очаквала да има толкова много коли „Испано-суиса“... Онова там е ролс... Онова бентли... А, ей там е новият модел форд... Но да се върнем на смисъла... Машините не са ли сатаната, или пък внасят раздор [...] и това е пътят към края... [...] А, ето я колата с маймунката... Скачайте вътре... (Улф 2011: 166–167)

Дали режисьорката е целяла да интегрира аеропланите в своята историческа пиеса сред природата? Дали машините са „сатана“, или пък внасят дисонанс, който приближава човешката пиеса до по-смислен финал? Ако изкуството ще отговаря на този въпрос, досегашните му постижения изглеждат недостатъчни. По време на пиесата от публиката чуваме следното: „Има ли значение сюжетът? [...] Сюжетът служи само да пороги чувства. Съществуват само два вида чувства: любов и омраза. Няма нужда да се мъчиш да разгадаваш сюжета“ (Улф 2011: 82). След смъртта на една възрастна героиня в пиесата чуваме още: „Покой беше третото чувство. Любов. Омраза. Покой. Три емоции бяха втъкани в платното на човешкия живот“ (Улф 2011: 84). В края на романа една зрителка се прибира при съпруга си. „Бащата на моите деца, когото обичам и мразя“, мисли си тя. „Любов и омраза – как само я разкъсвах! Беше крайно време някой да измисли нов сюжет или пък авторът да излезе от храстите...“ (Улф 2011: 177)

Ако космическата грама, разигравана с участието на човечеството, има автор, е нужно да измисляме нови начини да живеем, докато той все още не се явява. Засега живеем, защото обичаме някого, или за да се борим с нещо, което мразим, а понякога се самоубиваме. Време е някой да измисли нов сюжет. Досега, въпреки необозримо обемния си труд, нито хуманитаристите, нито учените са постигнали това. Но доколкото хуманитаристите отдавна се занимават с тази проблематика и са натрупали многобройни проби и грешки, може би си заслужава по-често да използваме опита им.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Волтер 2010:** Волтер, Фр. Кандид или оптимизмът. – София: Фама, 2010.
- Грийн 1989:** Грийн, Гр. Нашият човек в Хавана. // Грийн, Гр. Избрани творби. – София: Народна култура, 1989, с. 680–681.
- Колев 2012:** Колев, Т. Лично безсмъртие без мистика и религия. – Чирпан: Ракурси, 2012.
- Овигуй.** Елегии. – София: Народна култура, 1994.
- Рукъор 1993:** Рукъор, П. История и истина. – София: Аргес, 1993.
- Хъксли, 2006:** Хъксли, О. Прекрасният нов свят. – София: Фама, 2006.
- Хюм 1986:** Хюм, Д. Трактат за човешката природа. – София: Наука и изкуство, 1986.
- Хюм 2016:** Хюм, Д. Изследване на човешкия разсъдък. – София: Изток-Запад, 2016.
- Ялом 2018:** Ялом, Ъ. Екзистенциална психотерапия. – София: Колибри, 2018.
- Bostrom 2011:** Bostrom, N. A History of Transhumanist Thought. // M. Rectenwald & L. Carl (eds.) Academic Writing Across the Disciplines. New York: 2011. Online: <https://nickbostrom.com/papers/history.pdf>. Accessed: 03. August 2020.
- Fisher 2014:** Fisher, M. More Human Than the Human? Toward a 'Transhumanist' Christian Theological Anthropology // Mercer, C. and Trother, T. (eds.) Religion and Transhumanism. The Unknown Future of Human Enhancement, Santa Barbara: 2014, pp. 23–38.
- Fisher 2016:** Fisher, H. et al. Intense, Passionate, Romantic Love: A Natural Addiction? How the Fields That Investigate Romance and Substance Abuse Can Inform Each Other // *Frontiers in Psychology* 2016, № 7, p. 687. Online: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4861725>. Accessed: 03. August 2020.
- Fuller 2011:** Fuller, St. Humanity 2.0 What It Means to Be Human Past, Present and Future. – New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Harari 2020:** Harari, Y. The meaning of life in a world without work // *The Guardian*, 08. May 2017. Online: <https://www.theguardian.com/technology/2017/may/08/virtual-reality-religion-robots-sapiens-book>. Accessed: 03. August 2020.

- Herzfeld 2017:** Herzfeld, N. Must We Die? Transhumanism, Religion, and the Fear of Death. // Trothen, T. & Mercer, C. (eds.) Religion and Human Enhancement. Cham, 2017, pp. 285–300.
- Hopkins 2005:** Hopkins, P. Transcending the Animal: How Transhumanism and Religion Are and Are Not Alike // *Journal of Evolution and Technology* 2005, №14, pp. 13–28.
- Johnson 2012:** Johnson, S. Know Yourself. Transl. Arthur Murphy. // Besalke, Br. (ed.) A Dictionary of the English Language: A Digital Edition of the 1755 Classic by Samuel Johnson. Online: <https://johnsonsdictionaryonline.com/history-of-johnsons-dictionary/poems-about-johnsons-dictionary/>. Accessed: 03. August 2020. Last modified: 17. December 2012.
- Kross 2011:** Kross, E. et al. Social rejection shares somatosensory representations with physical pain // *PNAS* 2011, № 108 (15), 6270–6275. Online: <https://doi.org/10.1073/pnas.1102693108>. Accessed: 03. August 2020.
- Patalay, P. & Gage, S.** Changes in millennial adolescent mental health and health-related behaviours over 10 years: a population cohort comparison study // *International Journal of Epidemiology*, 2019, Vol. 48, № 5, pp. 1650–1664. Online: <https://doi.org/10.1093/ije/dyz006>. Accessed: 03. August 2020.
- Penn, E. & Tracy, D.** The drugs don't work? antidepressants and the current and future pharmacological management of depression // *Therapeutic Advances in Psychopharmacology* 2012, № 2 (5), pp. 179–188. Online: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3736946/>. Accessed: 03. August 2020.
- Roos, G. & Shroff, Z.** What will happen to the jobs? Technology-enabled productivity improvement – good for some, bad for others // *Labour & Industry: a journal of the social and economic relations of work*, 2017, Vol. 27, № 3, pp. 165–192. Online: <https://doi.org/10.1080/10301763.2017.1359817>. Accessed: 03. August 2020.
- Smith 1982:** Smith, A. The Theory of Moral Sentiments. Indianapolis: 1982.
- Temkin, L.** Is Living Longer Living Better? // *Journal of Applied Philosophy*, 2008, Vol. 25, № 3, pp. 193–210. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5930.2008.00411.x>. Accessed: 03. August 2020.
- Twenge 2019:** Twende, J. et al. Age, Period, and Cohort Trends in Mood Disorder Indicators and Suicide-Related Outcomes in a Nationally Representative Dataset, 2005–2017 // *Journal of Abnormal Psychology*, 2019, Vol. 128, № 3, pp. 185–199. Online: <https://www.apa.org/pubs/journals/releases/abn-abn0000410.pdf>. Accessed: 03. August 2020.
- WHO 2019.** Suicide // World Health Organization. Online: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/suicide>. Accessed: 03. August 2020.

Мимезис, матезис, писменост: към една граматология на изкуствения интелект в писането на Алън Тюринг

Венцеслав Шолце

СУ „Св. Климент Охридски“

ventzeslav.stefanov@abv.bg

Резюме: Текстът разглежда в деконструктивистка перспектива реториката на теоретичното творчество на Алън Тюринг, посветено на ключови трансхуманитарни въпроси като възможността на изкуствения интелект и следователно – на механичната възпроизводимост на предполагаемите отличителни черти на човешкото. Изследването разработва основни концептуални оси в текстовете на Тюринг, за да набележи и разгледа техните апории, както и за да потърси траекториите на тяхното разпობяване.

Ключови думи: деконструкция, игра, мимезис, интелигентност, математика, писане

MIMESIS, MATHESIS, WRITING: TOWARDS A GRAMMATOLOGY OF
ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ALAN TURING'S WORK

Summary: The paper examines through a deconstructivist framework the rhetoric of Alan Turing's theoretical work dedicated to the key transhumanitarian question of the possibility of Artificial Intelligence and respectively – for mechanical reproductibility of the presumed specific features of humankind. The inquiry elaborates on the major conceptual axis' in the texts of Turing in order to mark and explore their aporias and find trajectories for their dissimulation.

Keywords: deconstruction, play, mimesis, intelligence, mathematics, writing

Въпросът за изкуствения интелект несъмнено е един от най-трудните въпроси на науката през (грубо казано) последния един век. Трудността и сложността му донякъде произтичат от недоопределеността и липсата на научноконвенционален консенсус около основните

елементи, оформящи терминологичната артикулация на неговото научно поле. Последните се гължат до голяма степен и на дисциплинарната многостранност на поставения въпрос, който се вклинява в пресечната точка на физико-химическите, биологическите, информатическите и хуманитарните дискурси, доколкото засяга един от най-комплексните и в крайна сметка нерешими познавателни казуси – същността на човешкия разум и природата на материалните процеси във Вселената.¹ В този смисъл може би дори формулирането в единствено число на *въпроса за изкуствения интелект* може да бъде по-скоро неточно, тъй като този въпрос представлява по-скоро сноп от въпроси и проблематични нишки, при които отделните изследвания съобразно конкретните си перспективи реактуализират част от тях, като междувременно потискат и заобикалят други, не по-малко значими множества от потенциални ракурси. Незавършената обвърнатост на последните, изглежда, е не по-малко съществена, доколкото теорията на изкуствения интелект нерядко прераства в своеобразна футурология: изкуственият интелект (съкратено: ИИ) продължава да бъде преди всичко категория, проектирана в бъдещето. Следователно в изследователското поле на ИИ още от най-ранните му теоретици остава трайно вписани ефектите на игното, на предугажданото и все още неустановено отсъстващо. Изглежда така сякаш „пълното“, „окончателно“ реализиране на ИИ така и не настъпва, налични остават единствено следите на нещо, което единствено се *отлага* във времето: една по-скоро странна конфигурация на област, която природоматематическите науки изначално са склонни да очертават като *своя собствена*. Моментът на игното разтваря – или препотвърждава – ИИ като територия на известна класификационна произволност и откъслечна експериментална проверимост. Тоест – в научноизследователската област на ИИ неминуемо се оказват намесени елементите на *фикцията*. Оттук вероятно произтича забележителната продуктивност на мотива за ИИ в жанровия порядък на научнофантастичната литература: научната фантастика, посветена на проблема за ИИ, се разгръща сякаш по условие като своеобразна профетична метафикция.

¹ Като полезна и достъпна демонстрация на тази задстояща комплексност би могла да послужи известната книга на Роджър Пенроуз, която (без ни най-малко да се солидаризирам с твърде спорните ѝ финални заключения) посвещава две трети от обема си изцяло на въпроси на физиката, чиято трудност и сложност би трябвало да проблематизират оптимистичната теза за достъпната определимост и възпроизводимост на интелекта (Пенроуз 1998).

Следователно, изхождайки от гореизложените бегли щрихи, може да се предположи, че „областта“ на ИИ по някакъв начин се конфигурира от взаимовръзките между няколко концептуални точки: онтологически отсъстващото *идно*; произтичащата от загадката на идното и комплексността на предмета *фикция* (литературна или научнотеоретична); антропологическата артикулация на определена природа на *човешкото*; степените и пределите на материалната определимост и възпроизводимост на *ума*; теоретичната разработка на съцината и имплициранията преходимост на *границата* между изкуствения интелект (ИИ) и естествения интелект (ЕИ). Това очертание е условно и фрагментарно, но би могло поне да послужи като подстъп към набелязаната проблематика. То също така демонстрира трансхуманитарните залози на ИИ, които обаче надали биха могли и надали би трябвало да бъдат свеждани до въпроса за „преодоляването“ или „трансформирането“ на човешкото сякаш последното понятие генотипира някаква еднозначно очевидна наличност. Несъмнено в случая се открива един от каналите за „пренос“ на метафизически пресупозиции в научната област на ИИ, но със същия ход също тъй несъмнено се разгъват и възможностите за тяхното подкопаване. Може би, както скоро ще предположа, въпросът за ИИ разтваря именно подобна възможност за описанието на една по-обострена, по-радикална форма на трансхуманност, свързана със самата неустановимост на човешкостта, с непротивопоставимостта между човешкото и нечовешкото, с неотграничимостта между живото и неживото, с необратимостта на времепротичането и неговата разподобяваща тяга, разтварящи (и разтворени от) възможността на *фикционалното*.

Всички тези, мимоходом набелязани, пунктове по един или друг начин изхождат от прочита на творчеството на Алън Тюринг, един от общопризнатите „класици“ на теорията на ИИ, който никога не е стралял нито от футуралните залози, нито от фикционалната негарантираност на полето², чиито „основи“ едновременно полага и разклаща. В

² Например в началото на класическата статия от 1948 г. „Интелигентни машини“ (“Intelligent Machinery”) Алън Тюринг по-скоро мимоходом подминава две (от общо пет споменати) „възражения“ относно изкуствения интелект: едното идва от „неохотата да се признае възможността човечеството да има съперници по интелектуална мощ“, другото – от „религиозното вярване, че всеки опит да се построят подобни машини би бил вид Прометеево козунство“ (Turing 1948: 410). Според текста „не е необходимо да се опровергават възражения (а) и (б), тъй като са чисто емоционални“ (пак там: 411). При все това в края на същия параграф твърдението търпи известно изменение: „Тези аргументи не могат да бъдат напълно

тази перспектива става възможно допълнението на известно *граматологично четене*, което настоящият текст се опитва да отиграе и което би трябвало да разработи повърхнинността на Тюринговата реторика, с присъщата стратегия и икономия на нейните текстови ефекти, през чиито ходове се произвежда дискурсивното конструиране на понятието за ИИ. В процеса на това конструиране неминуемо възникват разнопосочни апории, които отчасти произтичат от нееднозначната задача на самите текстове, отчасти – от реторически и логико-концептуални ходове в самите текстове на А. Тюринг, реитериращи известно метафизическо наследство. Граматологичният прочит на научните статии на Тюринг като работа на определено *писане* следва да тръгне от първия вид дискурсивни ходове тъкмо за да разтвори възможностите за преразглеждане и реинтерпретация на ходовете от първия вид.

Няколкото текста, в които Тюринг разисква въпросите на ИИ, поне на пръв поглед се явяват като белязани от смислова яснота и логическа организираност, бидейки артикулирани в кода на позитивонаучния математизис и бидейки подчинени на по-скоро прозрачно формулирана цел: привеждането на доказателства в полза на твърдението, че определен вид машини *биха могли* да извършват функции, еквивалентни на извършваните от неврокогнитивната система на човека, тоест – възможен ли е ИИ, има ли ИИ, или ИИ е единствено фалшификат, илюзия, лъжовна спекулация? Онтологическата стойност на въпроса за ИИ отвежда аргументацията на Тюринг към известна двупосочност, вкоренена в лексикално-концептуалната двусмисленост на предиката *възможно*. От една страна, Тюринговото писане се заема с аргументирането на възможността на ИИ посредством математико-позитивистки постулати, черпещи гаранция за своите истинни стойности от определена номотетична представа за науката. Тази серия от аргументи вероятно кулминира в теоретичната разработка на универсалната изчислителна машина (т. нар. Тюрингова машина). От друга страна, аргументацията на Тюринг нееднократно прелива в полемично контрааргументиране, търсецо да

пренебрегнати, защото идеята за „интелигентност“ е сама по себе си по-скоро емоционална, отколкото математическа“ (пак там: 411). Следователно, макар и позитивистко по настройката си, писането на Тюринг е било склонно да признае наличието на известен „емоционален“, произволен, референциално негарантиран и научно необоснован момент във формулировката на изкуствения интелект като изследователски обект. Именно подобни напрежения в Алън-Тюринговата реторика ще бъдат предмет и на настоящия текст.

опровергае различни възражения срещу тезата за възможността на ИИ (Turing 1950: 448–458, Turing 1951a, Turing 1952). Раздвояването на Тюринговата реторика между позитивнонаучна аргументация и метадискурсивна контрааргументация донякъде отговаря на двояката логическа структура, заложена във въпроса *възможен ли е ИИ*: 1) *Реално съществуващ ли е ИИ?*; 2) *Теоретически допустимо ли е определен кръг от явления да бъде описван и назоваван като ИИ?* Граматологическият режим на четене тръгва от предположението, че първата страна на *въпроса за ИИ* е впримчена във и структурирана от втората страна, доколкото зависи от предварително дискурсивно конструирани критериални решетки, но и преди всичко – доколкото и двете страни са вписани в плоскостта на известна *реторическа текстура*, разгръщат се през елемента на известна *фикция* и през работата на известен *фигуративен дискурс*.

Още от самата си формулировка като обект и научноизследователско поле ИИ предпоставя реторическата работа на известна *аналогия*: аналогията между природното и изкуственото в точката на *интелекта*. Това е радикален проблем, чиято трактовка се засяга във всяка фаза от настоящия текст. Релето на аналогията непрекъснато работи например в може би най-широкоизвестната от реторико-стратегическите фикции на Тюринг – Тюринговият тест, или т. нар. *имитационна игра/игра на имитация*: мисловният експеримент, който трябва да снабди теорията на ИИ с проверими критерии и логически изясними формулировки, тоест – който трябва да фундира теорията на ИИ.³ Нещо повече, когато Тюринг въвежда за първи път имитационната игра в „Изчислителни машини и интелект“, текстът изрично разпознава в нея научно релевантен *заместител* на лексико-понятийната мъглявост на въпроса „могат ли машините да мислят“. Според имитационната игра възможността на ИИ се определя теоретически съобразно определена *прагматика*: ако машината може да *заблуди* човека, че мисли, то тогава тя *наистина* мисли. Имитационната игра следователно дефинира въпроса за ИИ преди всичко като резултат от една миметична процедура и съответно като предмет на една миметология: изкуственият интелект е подражание, имитация на естествения интелект, осъществима въз основа на функционално *подобие* или *аналогия*. Игровата условност на експеримента позволява фиксирането на споделен общ белег (интелигентността), упо-

³ Предположението, че херменевтиката на имитационната игра е „слабото място“ в постановката на Тюринг, е било отдавна лансирано и продължително дискутирано, срв. напр. един ценен сборник, посветен на въпроса (Test 2003: 79–120).

добяващ ИИ и ЕИ въз основа на споделен изрови ефект (неразличимостта за човешкия реципиент между отговора на машината и отговора на човека). В този смисъл теоретичната конструкция *изкуствен интелект* се очертава като *фигуративна структура* (която условно и приблизително би могла да се нарече и *метафора*). Фигуративността и/или аналогийната механика на теоретичната формулировка въпреки може да се разпространява и оттамък условното пространство на имитационната игра, стигайки например до аналогията между образованието на подрастващите и разширяването на информационно-оперативния капацитет на компютрите (тоест, аналогията между компютъра и детето) при теоретизирането около самообучаващите се машини (Тюринговият израз в случая е „дете мозък“, *child-brain*) (Turing 1950: 460). Следователно работата на уподобяването управлява концептуализирането на ИИ в един по-обобщен план, стъпвайки върху пресупозицията за универсална съизмеримост между естествено и изкуствено, позволяваща приписването на истинна стойност на резултатите от имитационната игра. В случая вероятно основната идея, която обуславя приемането и разчитането на подобни предпоставки, е разпространената в ранните етапи от теорията на ИИ идея за еднородната електроимпулсна природа на неврокогнитивните и компютърните системи.⁴ Миметичната съизмеримост и фигуративната уподобимост между ИИ и ЕИ следователно работи като двупосочна обратимост: компютърът е *подобие* на мозъка, също както мозъкът е *подобие* на компютъра, заради което А. Тюринг не се свени с един твърде „трансхуманистки“ жест да употреби названието „бумажна машина“ (*paper machine*) за „комбинацията от човек и писани правила“ и названието „универсална машина“ – за „човек, който е снабден с хартия, молив и гумичка и е подчинен на строга дисциплина“ (Turing 1948: 416).

В перспективата на обобщената изчислимост, универсалната съизмеримост и взаимната заменимост на човешкото и машинното по оста

⁴ С напредването на неврокогнитивистиката изоморфизмът между мозъка и компютъра започва да се схваща през структурната еквивалентност на материалната им организация, срв. напр. закотвянето на интелектуалните операции в неокортекса като логическа предпоставка за възможността за възпроизводимост на интелекта у Р. Кърцуайл (Кърцуайл 2015: 180–181, 192–193). Подобна генерализация, от която не са далеч и класиците на ИИ, разтваря обаче възможността за критиката си от позициите на теорията на т. нар. втелесен ум, каквато критика произтича например от реакцентирането върху неврокогнитивните стойности хипоталамуса у А. Дамазио (Дамазио 2014: 192–193, 242–243).

на интелекта/ мисленето⁵, които текстовете на Тюринг предпоставят, си струва да се възвърне проблемът за имитационната игра и в частност да се подложат на по-внимателен анализ процедурите на писмеността в нейната конфигурация, а оттук най-сетне да се разработят и реинтерпретационните потенциали на миметизма, ръководещ проверочния мисловен експеримент. Тъкмо в тази точка се разтваря и една от най-трудните апории на Тюринговата теория на ИИ: имитационната игра подрива основателността на тезата, чиито фундаменти би трябвало да установи. Вече стана дума как при формулирането на универсалната машина Тюринг използва антропоморфната артикулация на компютъра като снабден с „хартия, молив и гумичка“ човек, чиято привидно странично-онаглеждаваща стойност почива изцяло върху пресупозицията за универсална изчислимост-и-съизмеримост, редуцираща пишещия човек и компютъра до един-и-същи информационнообработвателен процес. Писането обаче се възвръща отново в твърде различна перспектива при мисловноексперименталното моделиране на имитационната игра: при нея писмеността (и по-точно – механизираният почерк на пишещата машина) се въвежда като необходимия комуникационен формат за обмен на въпросите и отговорите, тъй като тя изключва издайническите тонове на гласа и скрива субекта на речта, замъглявайки нейния произход. Безсубектността на писмения текст позволява проработването на имитационната заблуда, при която човекът може да сбърка отговорите на машинния интелект с отговори на естествения интелект.⁶

⁵ Тези са дълбинните предпоставки, които управляват например популярните футурологични текстове на Ник Бостръм, чиято математико-статистическа прецизност прикрива тяхната метафизическа вкорененост и фигуративна структурираност (напр. метафориката на състезанието между ЕИ и ИИ (Бостръм 2018) и особено симулационната възпроизводимост на човешкото (Bostrom 2003), която донякъде се проблематизира и в настоящия текст). Футурологията на ИИ е винаги вече пропита от някакъв метафизически профетизъм, който далеч не е лишен от повторенията на откоleshни, силно митологизирани и нерядко катастрофични схващания за автоматите, както би проличало дори при бърза историческа справка (Kang 2011: 303–309), (Muri 2007: 32–85).

⁶ Срв. „За да не могат тоновете на гласа да помагат на разпитувания, отговорите трябва да бъдат писмени или най-добре машинописни. В идеалния случай би имало телепринтер, който да свързва двете стаи“ (Turing 1950: 441); „Машината е снабдена с машинописна клавиатура, на която се пишат бележките [remarks] и на която машината изписва бележките, които иска да направи“ (Turing 1951a: 473); „Представям си нещо като устен изпит [viva-voce examination], при който въпросите и отговорите се изписват машинописно, за да не се съобразяваме с нерелевантни въ-

Отсъствието на субекта в писмеността следователно е необходимо-то условие за демонстрирането на миметичната възпроизводимост на мисленето. Имитационната игра (Тюринговият тест) става възможна единствено при суспендирането на гласа (впрочем – и на ръкописния почерк), липсата на субекта и задействането на анонимната механичност на писмеността.⁷ Подобие то или дори тъждеството между човешка мисъл и машинна мисъл, между ЕИ и ИИ, следователно се оформя на без-субектно-анонимната, незакомвена от ефектите на произхода си плоскост на писането, която би могла да бъде приписвана с еднакъв успех на човека и на машината, доколкото всъщност винаги вече *не принадлежи* нито на човека, нито на машината. В перспективата на писмеността подобие то на човек и машина става неугържимо или поне нерелевантно и суспендирано, доколкото писмеността предпоставя отсъствието на своя субект. Писмените отговори, които машината дава *по подобие* на човека в течение на имитационната игра, не ѝ принадлежат още от момента на артикулирането им. Автономната механичност на писането, което Тюринг оценява като неотменна част от имитацията, подкопава самата имитация: писането винаги вече вписва в себе си възможността за евентуалното си артикулиране от нечовешка машина, доколкото то никога и с нищо не гарантира зависимостта си от каквото и да било субект.⁸ Непроницаемостта или непронускливостта на писането не-

проси като: доколко достоверно може да бъде имитиран човешкият глас“ (Turing 1951b: 484); „машината е разположена в отдалечена стая и на журито е позволено да задава въпроси, които ѝ се съобщават и на които тя връща машинописни отговори“ (Turing 1952: 495).

⁷ В този смисъл въвеждането на писменото опосредстване като начин за десубективизирането на взаимодействието между човека и машината може да се осмисля и като реторическа техника за отлагането на въпроса за ситуационното функциониране на интелекта, формиращо основната теза на небезизвестната феноменологична критика на ИИ на Хюбърт Драйфус (Dreyfus 1972: 168–194).

⁸ До голяма степен проблематичната нееднозначност на писмеността като режим на постигането на обективността, каквато срещаме в трудовете на Тюринг, произлиза от сходна нееднозначност, която бележи статута на писмеността на множество „класически“ метафизически системи и която е била многократно деконструирана от Жак Дерида, срв. напр. въведението към неговия превод на „Произхода на геометрията“ от Е. Хусерл, което несъмнено ръководи множество от ходовете на настоящия текст (Derrida 1989: 87–104). Спирам се на тази конкретна референция, доколкото съдържащата се в нея интерпретация действително има отношение към въпроса за връзката между реитеративността на писмеността и истинната стойност на математическите твърдения, която напълно се вписва в граматологическата проблематика в писанията на Тюринг.

случайно тласка Тюринг в споменатата статия „Изчислителни машини и интелект“ да спомене като неин възможен заместител... допълнителен човек посредник, който да повтаря въпросите и отговорите! Единичният глас, чиито издайнически интонационни белези трябваше да се прикрият от писмеността, се възвръща, маркирайки несводимостта на писането. Итеративността на писмения знак подкопава подобие то и на човек и машина, и обратимостта между естествен и изкуствен интелект, доколкото планът на писането остава безразличен към разликата между човек и машина и доколкото серията от опозиции между човешко и нечовешко, естествено и изкуствено, органично и артефактично остават неугържими, а опозицията между ИИ и ЕИ – проблематична до непротивопоставимост. В писането неотменно ще има едновременно елемент на нечовешкост и немашинност. Иззад – и вътре във – писмеността винаги вече зяят бездните на една другост, която постоянно утвържда нерешимостта и не може да бъде редуцирана и обезопасена: *кому принадлежва?* Миметологията на имитационната игра съответно, оказва се, почива на немиметичната или контрамиметичната реитеративност на писмената следа. По този начин писмовната реитерация прорязва и разбърква моментите на обратимостта и съизмеримостта, които работеха в логическата структура на имитационната игра, вписвайки трансгресивния елемент на необратимото и несъизмеримото; вписвайки в имитационната игра промеждутъка на различието и темпорализацията, които разпობяват взаимоподобността на ИИ и ЕИ и произвеждат неминуемото разминаване между миметично (не)възпроизведено то и (не)възпроизводимия първообраз. ИИ *не е* ЕИ, доколкото хипотетичното им подобие винаги вече ще бъде разкъсвано от разединителната сила на различието, а миметичното им съвпадане – отложено. Но също така и доколкото естественият интелект – първият интелект, отправната точка на миметичните игри, – винаги вече ще е оставал незавършима, смислово неустановима величина, иманентна на трансформативно-дисеминативните ефекти на времеенето си.⁹ Из-

⁹ Джон фон Нойман, макар и в много отношения солидарен с Тюринг, е склонен да изтъква иманентността на грешката, пропуска и съответно изменчивостта и отклонението като елементи от структурата на изчислителните машини (човешки или компютърни), срв. (фон Нойман 1966: 72–105). В малко по-различен план темпорализираността на отношенията между ЕИ и ИИ би могла да се мисли и през инфинитивните движения на т. нар. странни цикли (strange loops) според теорията на Д. Хофстатър (Хофстатър 2011).

куственият интелект не може да встъпва в отношения на наподобяване спрямо естествения интелект, доколкото самото *естество* на естествения интелект е разподобено, несамотъждествено, различно на себе си, непреодолимо подвъпросно.¹⁰ Въвеждането на темпорализационната необратимост подкопава в един нататъшен ход и всички форми на футурологичен и/или трансхуманистичен профетизъм а la Ник Бострьом, доколкото разколебава идентичността на отправните му точки (интелект, машина, човек и т.н.) и пертинентността на прогностиката му (поради непредсказуемостта на идното). Машините *могат и не могат* да мислят. Изкуственият интелект е парадоксално едновременно възможен и невъзможен в плана на писането – включително и в частните предели на писането на Алън Тюринг, – което (се опитва да) постулира теоретическата му възможност.

В този смисъл може би текстовете на Тюринг отправят и към една по-радикална версия на трансхуманитарността, различна от обичайните структурни фабули на състезанието или преплитането между човек и машина: неразграничимостта между човешко и машинно в полето на писмеността, предпоставяща разрушимостта и разподобеността и на двете инстанции. Идентифицирането на техните граници и отношение то им към писмеността съответно може би трябва да бъде зачислено към онези „неразрешими проблеми“, които, както предполага едноименната късна статия на Тюринг, остават неподвластни и неизчислими дори и за великата универсална машина.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Бострьом 2018: Бострьом, Н. Свърхинтелект. – София: Изток-Запад, 2018.

Дамазио 2015: Дамазио, А. Изграждане на съзнателния мозък. – София: Изток-Запад, 2015.

Кърцуайл 2015: Кърцуайл, Р. Как да създадем ум. – София: Изток-Запад, 2015.

Пенроуз 1998: Пенроуз, Р. Новият разум на царя. – София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1998.

¹⁰ Противопоставянето между ЕИ и ИИ, ключовият концептуално-терминологичен праг за формулирането на самото изследователско поле на *изкуствения* интелект, само по себе си почива на метафизическата дистинкция между живото и ръководно-неживото, чийто отпечатък е разпознаваем в биологичната наука и която нееднократно е попадала под критиката на Жак Дериде, срв. (Vitale 2018: 29–102).

- Нойман 1966:** Нойман, фон Дж. Обща и логическа теория на автоматите. – София: Държавно военно издателство, 1966.
- Хофстатър 2011:** Хофстатър, Д. Гьодел, Ешер, Бах. Една гирлянда към безкрайността. – София: Изток-Запад, 2011.
- Bostrom 2003:** Bostrom, N. Are you living in a computer simulation? // *Philosophical Quarterly*, Vol. 53, No. 211, 2003, pp. 243–255.
- Derrida 1989:** Derrida, J. Introduction to “The Origin of Geometry” // Edmund Husserl’s “Origin of Geometry”: An Introduction by Jacques Derrida. – London: Lincoln and London, 1989.
- Dreyfus 1972:** Dreyfus, H. What computers can’t do: a critique of artificial reason. – New York: Harper and Row, 1972.
- Kang 2011:** Kang, M. Sublime Dreams of Living Machines. The Automaton in the European Imagination. – Cambridge: Harvard University Press, 2011.
- Muri 2007:** Muri, A. The Enlightenment Cyborg. A History of Communications and Control in the Human Machine, 1660–1830. – Toronto: University of Toronto Press, 2007.
- The Turing test.** The Elusive Standard of Artificial Intelligence. Ed. James H. Moor. – Berlin: Springer-science + business media, 2003.
- Turing 2004: Turing, A.** Intelligent Machinery // *The Essential Turing. Seminal Writings in Computing, Logic, Philosophy, Artificial Intelligence, and Artificial Life plus The Secrets of Enigma.* – New York: Oxford University Press, 2004 [1948], pp. 395–432.
- Turing 2004:** Turing, A. Computing Machinery and Intelligence // *The Essential Turing. Seminal Writings in Computing, Logic, Philosophy, Artificial Intelligence, and Artificial Life plus The Secrets of Enigma.* – New York: Oxford University Press, 2004 [1950], pp. 433–464.
- Turing 2004:** Turing, A. Intelligent Machinery, A Heretical Theory // *The Essential Turing. Seminal Writings in Computing, Logic, Philosophy, Artificial Intelligence, and Artificial Life plus The Secrets of Enigma.* – New York: Oxford University Press, 2004 [1951a], pp. 465–475.
- Turing 2004:** Turing, A. Can Digital Computers Think? // *The Essential Turing. Seminal Writings in Computing, Logic, Philosophy, Artificial Intelligence, and Artificial Life plus The Secrets of Enigma.* – New York: Oxford University Press, 2004 [1951b], pp. 476–486.
- Turing 2004:** Turing, A. Can Automatic Calculating Machines Be Said to Think? // *The Essential Turing. Seminal Writings in Computing, Logic, Philosophy, Artificial Intelligence, and Artificial Life plus The Secrets of Enigma.* – New York: Oxford University Press, 2004 [1952], pp. 487–506.
- Vitale 2018:** Vitale, Fr. Biodeconstruction. Jacques Derrida and the Life Sciences. – New York: SUNY Press, 2018.

Отвъд гените: увреждания и дородова генетична селекция

Любослава Костова

Институт по философия и социология – БАН

luboslava.kostova@gmail.com

Резюме: Тази статия бораби с понятието „дородова генетична селекция“ (комплекс от инвазивни и неинвазивни изследвания по време на бременността), разполагайки го в специфично пространство между обхвата и нарасналата значимост на генетичното знание и съответно генетичното въображаемо, което произвежда. Именно увреждането е това състояние, или отклонение от клиничната нормалност, което легитимира разпространението на генетични тестове и изследвания по време на бременността. Тези изследвания са своеобразна селекция, чиито основания откриваме в т.нар. негативни евгенични програми и мерки от началото на века, наричани днес за по-благозвучно и демократично „либерална евгеника“, или евгеника, лишена от принуда и основана на свободния, рационален и информиран избор на индивида. Разположен в своята среда, под влиянието на значими външни и вътрешни фактори, този избор рядко е информиран, още по-малко свободен, но за сметка на това – успокояващо рационален. Единственият начин за преодоляване на ограниченията на генетичното знание и неговото въображаемо, единственото условие за свободен избор е отново въпрос на въображение и преосмисляне на мястото и ролята на гените отвъд тяхното буквално значение и употреба, предимно като „информационен ресурс“.

Ключови думи: пренатална генетична селекция, увреждане, евгеника, генетично въображаемо

BEYOND GENES: DISABILITIES AND PRENATAL GENETIC SELECTION

Summary: This article deals with the concept of prenatal genetic selection between distribution of genetic knowledge and genetic imaginary. It represents disability as a major factor of distribution and expansion of genetic testing and screening during pregnancy. The root of term “selection” lays in the history of negative eugenics in the past and its modern transformations as “liberal” eugenics of the present. In the heart of so-called liberal eugenics is the presumption of rational, informed and free choice, whether in practice due to complex macro

and micro factors, this is neither free, nor informed at all. To move beyond these restrictions, we need to free our perceptions of genes beyond their literally meaning and current use.

Keywords: prenatal genetic selection, disability, eugenics, genetic imaginary

„Родителите съществуват, за да отгледат децата си и да ги запазят. Да ги запазят от злини, от студ и от глад, от всичко, което би ги убило, ако те не са непрекъснато до тях.“

(Мари-Клог Моншо 1985: 83)

Предмет на настоящата статия е практиката на дородова генетична селекция. Понятието селекция до голяма степен отразява същността на генетичните изследвания по време на бременност, дори и само като технологична конструкция. Те определят риска от раждане на дете с увреждане, а впоследствие разделят неродените още деца на генетично увредени и здрави. Смисълът и растящата употреба на тези изследвания могат да бъдат разгледани единствено в контекста на понятието увреждане, а в по-широк смисъл – за живот, който си струва и съответно не си струва да бъде живян.

Според конструктивистката гледна точка биологичният процес е неотделим от човешките ценности и за да определим дадено състояние като болест, би следвало да се направи преценка, базирана на споделено културно-специфично разбиране за това, какво е човешката природа. Биомедицинската концепция за нормалност е едно идеализирано описание на компонент на биологичната система, което на практика може никога да не бъде достигнато в конкретния човешки организъм. В крайна сметка ролята на тази идеализация е да класифицира реалните системи според отстоянието им от идеала. В книгата си „Бъдещето на човешката природа“ (2004) Хабермас отстоява едно сравнително консервативно гледище относно опитите за „култивиране на хора“, както той нарича намесите в гените на човека. За него чрез използването на определени генетични методи: „Границата между природата, която сме, и органичното устройство, което сами си придаваме, изчезва... и това по същество създава един нов начин на отношение към себе си“ (Хабермас 2004: 19–20, 29), което според автора би било силно проблематично, особено за идващите след нас: „В мига на овладяване случайността сякаш става необ-

ходимо условие да бъдем себе си“, превръщайки се едновременно в „само-инструментализация“ и „самооптимизация“ (пак там).

1. Генетично знание и евгеника

Обвързването на идеята за наследствеността с биологичните параметри довежда до създаването на една, по същество нова визия за „живота“, разбиран преди всичко като вид генетична информация. С други думи, генетично залегнали обяснения се превръщат в основен фактор за разбирането на болестта и здравето. Идеята за наследствеността тясно кореспондира с развитието и разпространението на евгеничните идеи и проекти в началото на XX в. Думата „евгеника“ в превод от гръцки означава раждане на най-добрите. Терминът е бил предложен през 1883 г. от Франсис Галтън в книгата „Изследвания на човешките способности“ (1883) със значение „истински и чисто роден“, а впоследствие предефиниран от последователя на Галтън, Чарлз Девънпорт, като наука и „религия“, разработваща методи на социален, биологически и медицински контрол, които могат да поправят или подобряват качествата на бъдещото поколение – както физическите, така и интелектуалните (Галтън).

Различават се два основни вида евгеника: позитивна и негативна. Позитивна евгеника се нарича практиката, насочена към получаване на потомство с подобрени генетични качества. Негативна евгеника е практиката, насочена към недопускане на раждането на дете с аномалии. До началото на XX в. две финансирани от държавата биополитически стратегии се реализират основно в Европа, Америка и колонииите им по света: първата се стреми да максимализира жизнеността на населението, обръщайки внимание на индивидуалната отговорност за здравето и хигиенните навици, едновременно с това подобрявайки градската среда и санитарните условия чрез системи от взаимно обвързани правила и институции (Donzelot 1979). Втората важна биополитическа стратегия е евгениката с основен акцент – контрол върху репродукцията. Евгеничните програми едновременно съдържат мерки за насърчаване на раждаемостта сред привилегированите слоеве от населението (eugenios – „благороден“) съответно, насилие или принуда относно възможността или желанието за възпроизводство на маргиналните слоеве от населението: тези с наследствени заболявания, физически или умствено увредени, алкохолиците или други индивиди с антисоциални и неморални тенденции в поведението. „Позитивните“ евгенични мерки варират от призови за възпроизводство до семейни заеми и помощи, т.е. те подпомагат ре-

продукцията на „добрите“ граждани. „Негативните“ включват: аборт, сегрегация, насилствена стерилизация, евтаназия, т.е. те осушават репродукцията при „лошите“ граждани (цит. по Rose 2007: 59).

Основният акцент на евгеничните проекти е контролът върху репродукцията, което от своя страна е контрол върху характеристиките на населението, съставляващо нацията. В началото на своето възникване евгеничните идеи и проекти (тогава отличаващи се с широка обществена и научна подкрепа) имат три основни характеристики:

– **Принуда:** те се осъществяват посредством „легитимното насилие от страна на държавата“ (понятието е на М. Вебер) и не могат да бъдат определени като права на индивидите, спрямо които се извършват, а по-скоро като тяхно нарушение. Според Агар отличителна черта на евгениката от миналото е нейната авторитарна философия, която не допуска възможност за съществуването на репродуктивна свобода и автономия, т.е. индивидите, попадащи в обсега на евгеничните проекти от миналото, поради своята биологична, социална, класова, расова или полова уязвимост, са индивиди без право на избор. Насилствената природа на евгеничните практики от миналото напълно отхвърля идеята за индивидуална автономия в името на една по-висша колективна цел, каквато е тази за подобряването на расата или населението (Agar 2004). В известен смисъл реализацията на тези проекти (от насилствената стерилизация в Америка и Европа до откровения геноцид в лагерите на смъртта в нацистка Германия) влиза в противоречие с идеите на нейния създател Галтън. Според него насилието или принудата не са задължителни за реализацията на евгеничните проекти, тъй като именно чрез *информираността* си повечето индивиди ще осъществяват своя правилен избор, което се превръща и в една от основните характеристики на т.нар. „либерална евгеника“ (King 1992).

– **Класова или расова основа:** има за своя основа съществуващите класови или расови предразсъдъци, а именно: използват се биологични или генетични обяснения за социалната уязвимост на тези групи: бедността, липсата на образование или престижна работа, престъпното поведение, и т.н. От друга страна, успехите на индивидите от средната класа са разглеждани предимно като вродени качества от по-висок порядък.

– **Генетичен детерминизъм:** В основата на евгениката като наука е залегнало схващането поради редица фактори на социалния и културния контекст, че индивидуалните особености и разграничения, успехи

и съответно провали са продукт на генното наследство на индивида, свеждайки до минимум ролята на факторите на средата и контекста. *Генетичният детерминизъм може най-ясно да бъде формулиран като пълно съвпадение между това, което индивидът е, и неговите гени.*

Откритията и развитието на генетиката, в съчетание с технологиите, довеждат до създаването и прилагането на сега широко разпространените генетични изследвания и скрининг. Конкретната информация, която последните носят, оперира в полето на прогнозата и риска. За разлика от другите форми на риск обаче генетичният риск засяга не само конкретния индивид, но и близките му. Този факт променя радикално не просто отношението на индивида към самия себе си, но и към другите – най-вече към децата му.

1.1 Ограничения на генетичното знание

В изключително интересната си монография “Testing Women, Testing fetus: The social impact of amniocentesis in America” (1999) Райна Рап разкрива много от проблемите, свързани с прилагането на генетични изследвания и в този смисъл очертава ограниченията на генетичното знание тогава, когато то бъде приложено на практика. Изследването на Рап е посветено на амниоцентезата¹ и начините, по които информацията или генетичното знание, получени чрез нея, се интегрират и влияят на живота на бременните жени и техните решения. Генетичните изследвания по време на бременност се съпътстват от извършването на генетична консултация, която запознава пациентите както с характера на самите изследвания, така и с този на получените резултати. Независимо от факта, че генетичната консултация се подчинява на универсални принципи като тези на благодеянието, избягването на вреда и недирективността, начинът на представяне и възприемане на информацията зависи от етническия произход, образованието, религиозността и социалното положение на жените и семействата им, т.е. генетичното знание се ограничава от контекста, бил той личен или социален.

Изследването на Рап показва различната тежест, която увреждането заема в различните етнически и културни общности, начините по които процесът на взимане на решение се реализира: между статистическата стойност на риска като абстрактна величина, като техни-

¹ Инвазивна, диагностична практика, използвана предимно, за да потвърди наличието на Даун синдром при плода или определени моногенни заболявания по време на бременност.

чески риск, свързан с прилагането ѝ, и с информативната стойност на резултатите, т.е. генетичното знание се ограничава от собствения си познавателен ресурс спрямо заболяванията, за които се отнася.

Рап описва жените, участващи в подобни изследвания, като морални пионери, защото от тях и техните партньори се очаква да направят рационален избор, а именно – аборт на желана бременност на базата на определени статистически измерими критерии за качеството на живота на бъдещото дете. Тя прави заключението, че всички жени, които е интервюирала, участват в импровизиран и мащабен социален експеримент, рационализирайки твърде лични сегменти от техния интимен живот, каквито са на практика репродуктивните избори (Rapp 1999).

Генетичното знание инициира и задържа определен вид избори и действия, преодолява съществуващи стигми, но и създава предпоставки за нови. Увеличава или намалява тревожността, свързана с генетичните заболявания. Чрез него се осъществява пренос на бъдеще към настоящето, което трансформира представите на индивида за себе си и връзката му с другите, ставайки основа за определен вид избори, несъществуващи преди.

1.2. Генетика и въображение

Експанзията на генетичните тестове (от диагностичните такива през тестовете за носителство, програмите на пренатална диагностика, до употребата на такива, доказващи етнически произход при емигранти²) поставя огромен брой неизвестни, свързани с тяхната употреба и импликациите относно живота на хората, спрямо които се прилагат. Развитието на тези изследвания се основава на благоразумното предположение, че „геномиката ще ни позволи да подобрим чувствително човешката ситуация“, като същевременно проекти като този за човешкия геном по-скоро демонстрират ограниченията в разбирането за гените като „каузални единици“ (Цварт 2006: 47–51). Пак според същия автор основната цел на геномиката е не модифицирането, а съхраняването, достъпа и интерпретацията на геномна информация.

В сферата на репродукцията, която е предмет и на настоящата статия, връзката между генетиката и въображението придобива още по-отчетлив контур. Генетичните тестове предлагат не просто информация като суров материал в процеса на взимане на решение на инди-

² McGonigle and Herman 2015 <https://israbib.wordpress.com/2015/07/29/dna-testing/>

видите, а въображение, което структурира идентичността ни по селективни и незабележими начини, като в рамките на пренаталната диагностика обхваща и нашите неродени деца. В известен смисъл основният етичен проблем на подобно знание е не неточността на информацията, а едностранчивостта на представата, която налага на моралното въображение на родителите. Тази представа не е нито фрагментирана, нито неточна картина на живота на бъдещото дете, а селективен фокус над определена черта, надделяваща над цялото, в известен смисъл карикатура. В случаите на позитивна диагноза и установено увреждане тази черта лесно доминира в родителското въображение, а това от своя страна не просто влияе върху избора, а фрагментира бременността и родителството на определени етапи, обвързвайки ги чрез селекция с отговора на определени критерии за качество.

2. Социално конструиране на болестта и здравето

От съществено значение е и методологическата и понякога чисто практическа (особено що се отнася до генетични заболявания) сложност в дефинирането на границата между болестта и здравето. Затова ще използвам перспектива, предложена от Х. Гагамер:

Част от същността на здравето е, че то самото се удържа в собствените си норми....то не е състояние, което може да се почувства, то е съществуване в света, съществуване заедно с другите хора, дейно и радостно посрещане на задачите от живота, то е особен вид благополучие, което ни помага да не усещаме несгодите и напреженията... То не се състои в това да се грижим все повече и повече за себе си [...]. Едновременно с това здравето винаги стои в хоризонт на напрежение и заплаха. Болестта, от своя страна, е отсъствието на това субективно преживяване и начало на обективизиране, т.е. съществуване само по себе си (Гагамер 2014: 163–170).

Самото разбиране за болест има едновременно биологичен, обективен и нормативен смисъл, а именно: аномалното функциониране на даден орган и свързаната с това оценъчност, че това е нещо лошо. Самите генни интервенции предполагат една силна разпоредителна власт на родителите спрямо „природното устройство на техните наследници“, което Йонас например нарича власт на живеещите над тези след тях, прерастваща в зависимост на живи от мъртви. Това поражда и норматив-

ния и екзистенциален проблем, според който всяко лице би могло да разглежда състава на своя геном като последица от оспоримо действие или бездействие (Хабермас 2004: 21, 62, 99). За Хабермас обезпокояващи са не толкова самите генни технологии, колкото начинът и обхватът на тяхното приложение и нагласата, с която тези намеси се измерват. Както и за други автори, сред които Фукояма, отличителен белег на „новата евгеника“ е свободният избор, а не намесата от страна на държавата, както и максималното разширяване репродуктивната свобода на родителите.

Практиките на ПНД и ПИД са морално допустими само в случаи на тежки наследствени болести, като все пак те представляват средства за качествен контрол над потенциалния живот на индивиди, които по дефиниция не могат да дадат нито съгласието си, нито отказа си за това. А допускането на тези „генно-терапевтични намеси“ предполага „несекващо натоварване“ за онези родители, които на принципна основа не са се възползвали от възможността да предотвратят увреждане и на които може би предстои да понесат укора или омразата на собственото си дете (Хабермас 2004: 26, 108). От друга страна, авторът задава въпроса, дали генерализираното в степен на висше благо здраво тяло придобива в контекста на различните жизнени истории еднаква стойност и ако да, можем ли да знаем със сигурност, какво би било потенциално добро за другите. Дали практиките на ПНД и ПИД не представляват едно „свързано с условности решение за създаване на живот“ и дали клиничната претенция, от която изхождат, е съвместима с необратимата разлика между достоен и недостоен живот, между битие и небитие (Хабермас 2004: 103, 116).

Нарастващият корпус на медицинското знание и практики проблематизира не просто отношението към болестта и здравето в рамките на индивидуалния живот, но и връзката между поколенията, начините, по които болестите възникват, предават се и би следвало да се третират. Медицинските практики се разглеждат едновременно като форми на социален контрол и подчинение и като механизми за облекчаване на страдание.

2.1. Социален контекст на увреждането

Увреждането се различава от болестта – то не означава вече да си болен. В повечето случаи е нелечимо състояние, вродено или придобито, което не може да бъде повлияно (излекувано) чрез медицински интервенции (Кънева 2013: 88). Физическото увреждане съществува независимо от културата, но степенята, в която ограничава възможностите, е културно ди-

ференцирана, тъй като е резултат от значенията, които даден контекст придава на увреждането (Ивков 2010). Функционалното ограничение се описва като увреждане, а последствията от него – като неспособност.

В рамките на практиката на пренатална диагностика могат да бъдат диагностицирани различни видове увреждания, но в масовия случай, основно чрез внедряването на БХС, тя се използва за селекция най-вече на Даун синдром.

Диагноза	Решение	
	Аборт	Бременност
Тризомия 21	11	4
Тризомия 18	4	
Тризомия 13	1	
Неспецифична нежизнеспособност	4	
Неспецифично хромозомно заболяване	30	5
Синдром на Гоше	1	
Клайнфелтър, Търнър синдром	5	8
Сърдечен порок	2	
Хидроцефалия	2	
Таласемия	1	
Заешка уста		2

Табл. 1. Диагнози и решения във връзка с ПНД (по данни на EDIG, 2008)

Рап показва спецификите на значението на умствено увреждане като Даун например сред родители от т. нар. бяла средна класа (работещи професионалисти), родители от афроамерикански произход, такива от латиноамерикански и съответно еврейски. Едно и също увреждане се третира в тези групи по различен начин:

- За родителите – работещи професионалисти, от съществено значение са интелектуалните способности на детето³, като акцентът е предимно върху наличието на способност за рационално мислене и спо-

³ Всеки индивид с резултат под IQ 40 mark по стандартен Stanford Binet тест е относително човек, под 20 – не е човек (Fletcher 1972).

собността за автономия, както за тях самите, така и за бъдещото дете. Средният профил на подобно семейство са двама родители, с добро образование и доходи, отложена бременност, първо или максимум второ дете, липса на репродуктивен и родителски опит.

- За родителите от афроамерикански произход съществена е пре-димино социалната тежест на увреждането, влиянието му върху семейната икономика, останалите членове на семейството, възможността за работа на майката, несигурността на екзистенциалното съществуване, но от друга страна, парадоксално, децата с увреждания могат да получат по-стимулиращо развитие в по-големи семейства с повече деца, каквито, като цяло, семействата от средната класа не са. Това поставя и проблема за „грижата“, който в по-големи семейства би могъл да бъде споделян солидарно.

- За семействата от латиноамерикански произход решаващо е влиянието на детето с увреждане върху способността за интеграция, особено в случаи на наскоро емигрирали семейства, т.е. прекият акцент е върху семейната икономика, като стигмата се поставя не толкова върху интелектуалните или психически проблеми на детето (особено ако не се забелязват), колкото върху физическите дефекти.

- За семействата от еврейски произход умственото увреждане (особено в случаи на Даун, Тай Сакс или гр.) се съпровожда от изключителна стигма и почти винаги е съпроводено от решение за селективен аборт (цит. по Rapp 1999: 91, 185, 277, 284–286).

2.2. Практически значения на Синдром на Даун

Децата с този синдром обикновено не изпитват страдание и в повечето случаи се радват на щастлив живот. Много изследвания показват, че между семействата с дете с Даун и другите семейства не съществуват никакви съществени различия (вж. Ferguson, Gartner and Lipsky 2000: 73).

Редица подобрения, както в социалния живот, така и в медицината, променят тежестта на увреждането: в случаите на Даун например средната продължителност на живота се е увеличила, което от своя страна има важни импликации за грижата, а именно: кой ще поеме отговорността за нея, когато родителите умрат.

Наративите на повечето родители на деца с увреждания основно започват с бременността и раждането и отразяват сблъсъка между екзистенциалното и медицинското възприемане на увреждането: в повечето случаи от гледна точка на информацията и диагнозата, прави

впечатление нееднозначното негативно представяне на увреждането (Rapp 1999: 265–305). В известен смисъл, единственият начин за приемане на увреждането е непосредственият живот с него.

3. Гъвкава или либерална евгеника

В общи линии това, което се наблюдава днес в сферата на генетичните тестове и изследвания, е по-скоро един нов тип „либерална евгеника“, основана на принципа на отговорните прокреативни решения или избори, имащи за основа „качеството на живота“ не само за засегнатия, но и за обществото като цяло, съчетани с неутрално поведение от страна на тържавата (Kitcher 1992). Това дава възможност репродуктивните права да бъдат интерпретирани като право на достъп до технологии и методи за създаване на определен вид деца – здрави (Callahan 1998: 141–144).

Много автори съотнасят тази практика към евгениката, защото съдържа „потенция за подобряване“, докато други разкриват, че това не е точно евгеника, тъй като не представлява организирана програма, използваща принудителни и насилствени методи, а набляга на доброволността и индивидуалните решения, т.е. насочеността към подобни практики идва от частната, а не от публичната сфера (Agar 2004; Taussig 2005; Цварт 2006).

От друга страна, Р. Зинсхаймер още през 1969 г. използва понятието „нова евгеника“, отчитайки тенденцията развитието в биомедицината и генетиката да се осъществява на индивидуално ниво посредством идеята за нормалност. Характеризирането на нормалността чрез биомедицински категории според него означава да се индивидуализира и селектира чрез личната отговорност и избор (цит. по Rapp 1999: 37).

Отличителните черти на т.нар. „либералната евгеника“ са с предимно утилитарен характер, а именно:

- тя следва да се използва като средство за разширяване на правото на репродуктивен избор, а не за неговото стесняване;
- да съдейства за увеличаване на репродуктивната свобода в съзвучие със собствените репродуктивни ценности и разбирания за „доброто“ в условията на ценностен плурализъм, което от своя страна би утвърдило наличието на различните видове избор и различни разбирания за доброто. Без да навлизам в детайлно опровергаване на последното, ще си позволя да цитирам резултатите от изследвания в САЩ, според които 90% от „позитивните“, а именно показващи наличието на генетично заболяване пренатални тестове, завършват със „селективен“ аборт (Rothschild 2005).

И тук достигахме до същността на проекта за либерална евгеника: подобрението се разбира преди всичко като предотвратяване на болестта, тъй като последната пречи на индивидуалното благодеяние и включеността в социалния живот на общността.

В настоящия си вид евгениката се определя като либерален проект, противоположен на авторитарните ѝ форми от миналото (Agar 2004). Либералната евгеника се базира на принципите на свободния избор, ценностния плурализъм, развитието на генетиката и епигенетиката, чрез което се очертават реалните опции за въздействие в процеса на репродукция. За разлика от старите форми либералната евгеника оперира с понятието за информиран избор, даващ възможност генетичното знание да предотврати или разкрие проблеми от личната сфера на индивида.

Целта на либералните евгенични програми е да разширят репродуктивните избори на индивидите (това, което и либералните защитници не отричат, е ограничаването им от интересите на бъдещото дете), а не да ги стесняват, както при старите практики. Старите евгенични програми разчитат на определени научни конструкции относно значението на расата, интелигентността и генетиката, които от сегашна перспектива са „безнадеждно погрешни“ (Agar 2004). В основата на новите евгенични практики е задължението да се третира болестта, която се разбира като негативно разграничение от нормалното функциониране на индивида, и съответно възпрепятства участието му в общността и индивидуалното благодеяние (Boorse 1975: 49–68; Daniels 1994).

Според Бюханън (2000) болестта води до намаляването на възможности, затова и държава̀та е длъжна да осигурява достъп до здравни услуги и лечение, за да гарантира равенство на възможностите. Родителите от своя страна са длъжни да подси́гуряват лечение и здравни грижи на децата си и да бъдат обвинени в небрежност, ако не го направят. Свързвайки развитието на новите репродуктивни технологии (в това число и ПИГД) с понятието за справедливост, Бюханън настоява, че използването им, дори и когато на практика води до решения за това кой трябва и кой не да бъде роден, са нещо, което дължим на бъдещите поколения. В известен смисъл самото съществуване на тези нови видове избор, които задават новите репродуктивни технологии, променят в изключителна степен средата, жизнения свят, структурата, които налагат производството на избор.

Практиката на дородова генетична селекция и употребата ѝ в конкретни казуси и поради конкретни цели променят съответно социалните,

културните и моралните разбирания за значението на болестта или увреждането, превръщайки себе си в определен тип морална опция, от една страна, и редуцирайки, от друга, индивидуалния морален избор в генетичен.

В основата на идеята за либерална евгеника е залегнало и схващането, че обективно важно житейските планове да се реализират успешно, т.е. съзнателното ограничаване на жизнените шансове и възможности, т.е. създаването на деца с ограничени такива, е морално недопустимо (Purdy 1989: 18–34; 1990: 273–292; 1995).

Една от възможните критики към подобно виждане, че на практика вместо да разширяват възможностите за избор, съществуващите технологии затвърждават един определен вид избор и определен вид социално очакване, което от своя страна чрез възможността за селекция би довело до затвърждаване на съществуващите неравенства, а именно всеки би постъпвал така, че да гарантира оптимален успех в съществуващите условия, дори ако последните са несправедливи.

В рамките на биоетичния дискурс преживяването е не просто причина за възникването на биоетичните проблеми, но и критична точка относно тяхното етическо преосмисляне и може би решение. Процесът на морално взимане на решение при бременните жени би следвало да отразява и два много важни детерминанта в етиката на грижата: отношенията и емоциите. Те определят едни от най-важните етически параметри на ситуацията и в известен смисъл се дистанцират от абстрактните, етически принципи на нормативно ниво. Това, от друга страна, поражда определен етически конфликт, най-малкото в три направления.

Първо, включването на дородовите генетични изследвания в скринингови програми, обхващащи цялото население, се критикува поради произвеждането на конкретни социални нагласи към конкретно заболяване (Rothschild 2005).⁴

Рутинирането на подобни изследвания в масови е част от тяхната етическа проблематичност. В известен смисъл общите морални предписания и критики остават равнодушни към спецификата на индивидуалното преживяване и обстоятелства.

Второ, в сравнение с универсалните, етическите стандарти и категории ценността на индивидуалния наратив е под въпрос. Акцентът върху индивидуалния наратив⁵ редуцира етиката до субективна оцен-

⁴ По-голяма част от подобни програми са изключително успешни.

⁵ Който от своя страна се допълва от процесите на ценностен и светогледен плурализъм (Хабермас 2004) и фрагментизация (Леви 2008).

ка на ситуацията в зависимост от индивидуалните предпочитания, но без налични обективни критерии. Единичните преживявания и наративи водят до пристрастност, следователно могат да бъдат критикувани като недостатъчни основания за морални избори и решения. Субективните представи могат да обогатят самото етическо осмисляне.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Гагамер 2014:** Гагамер, Х.-Г. Загадката на здравето. – София: НБУ, 2014.
- Ивков 2010:** Ивков, Б. Социален контекст на видимата инвалидност. – София: Омга, 2010.
- Леви 2008:** Леви, Д. Упражнения по микроистория. – София: Дом на науките, 2008.
- Моншо 1985:** Моншо, М.-К. Истината за бебетата. – София: Медицина и физкултура, София, 1985.
- Хабермас 2004:** Хабермас, Ю. Бъдещето на човешката природа. – София: Идея, 2004.
- Цварм 2006:** Цварм, Х. Геномика и самопознание. Следствие за обществените изследвания и дебати. // *Социологически проблеми* 1–2, 2006, 46–74.
- Agar 2004:** Agar, N. Liberal Eugenics: In Defence of Human Enhancement. – Oxford UK: Blackwell, 2004.
- Boorse 1975:** Boorse, C. On the Distinction between Disease and Illness. // *Philosophy and Public Affairs*, 5, 1975, pp. 49–68.
- Buchanan, Brock, Daniels, Wikler 2000:** Buchanan, A., Brock, D. W., Daniels, N., & Wikler, D. From Chance to Choice: Genetics and Justice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Callahan 1998:** Callahan, D. Cloning: Then and Now. // *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 7. – Cambridge: Cambridge University Press, pp. 141–144.
- Daniels 1994:** Daniels, N. The Human Genome Project, Individual differences and Just health care. – Berkley: University of California Press, 1994.
- Deutscher 2012:** Deutscher, P. Foucault's History of Sexuality, Volume 1: Re-Reading Its Reproduction. // *Theory, Culture & Society* 29, 2012, pp. 119–137.
- Donzelot 1979:** Donzelot, J. The Policing of Families. – New York: Pantheon, 1979.
- Ferguson, Gartner, Lipsky 2000:** Ferguson, P., Gartner, A., and Lipsky, D. The experience of Disability in families: a synthesis of research and parent narratives. Prenatal Testing and Disability Rights. – Washington: Georgetown University Press, 2000.
- Fletcher 1972:** Fletcher, J. Indicators of Humanhood: A Tentative Profile of Man. // *The Hastings Center Report* 2, 1972, pp. 1–4.
- King 1992:** King, P. A. The Past as Prologue: Race, Class and Gene Discrimination. // *Gene Mapping: Using Law and Ethics as Guides*. G.J. Annas and S. Elias, eds. – New York: Oxford University Press, pp. 94–111.

- Kitcher 1992:** Kitcher, P. Gene: Current Usages. // *Keywords in Evolutionary Biology*, edited by Evelyn Fox Keller and Elisabeth A. Lloyd. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992.
- Rapp 1999:** Rapp, R. Testing Women, Testing the Fetus: the Social Impact of Amniocentesis in America. – Abingdon: Routledge, 1999.
- Rose 2007:** Rose, N. The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century. – Princeton: Princeton University Press, 2007.
- Rothschild 2005:** Rothschild, J. The Dream of the Perfect Child. – Bloomington, Indiana University Press, 2005.
- Purdy 1989:** Purdy, L. Surrogate Mothering: Exploitation or Empowerment? // *Bioethics* 3, 1, 1989, pp. 18–34.
- (1990). Are Pregnant Women Fetal Containers. *Bioethics* 4. 273–291.
- (1995). Loving Future People, In: *Reproduction, Ethics and the Law*, J. Callahan, (ed.), Bloomington, Indiana University Press.
- Wieser 2006:** Wieser, B. Translating medical practices: an action-network theory perspective. In: Wieser B, Karner S, Berger W (eds.) Prenatal testing: individual decision or distributed action? Profil. – München: Wien, 2006.

Когнитивно усилен, морално подобрен?

Наталия Христова

СУ „Св. Климент Охридски“

natalija@abv.bg

Резюме: Статията фокусира вниманието си върху някои интензифициращи се в последните десетилетия явления и процеси като медукализацията и медукаментацията на живота и свързаното с тях все по-разрастващо се предписване и приемане на т.нар. „умни лекарства“. Тези процеси представляват според нас и една особено благоприятна среда за разгръщане на определени трансхуманистични проекти за морално и когнитивно подобряване на човека.

Ключови думи: „умни лекарства“, когнитивно усилване, метилфенидат, хиперактивност с дефицит на вниманието

COGNITIVELY ENHANCED, MORALLY AMELIORATED?

Summary: The article focuses on some phenomena and processes that are intensifying in recent decades, such as the medicalization and medicamentation of life and the related growing prescription of “smart drugs”. In our opinion, these processes represent a particularly favorable environment for the development of certain transhumanist projects for moral and cognitive enhancement of human.

Keywords: “smart drugs”, cognitive enhancement, methylphenidate, attention-deficit hyperactivity disorder

Как стигнахме дотук, че започнахме да мислим за тъгата си като за болестно състояние, причинено от химичен дисбаланс в нашия мозък и подлежащо на лечение с медукаменти? Как стана така, че вече възприемаме притесненията и грижите си в работата или у дома като генерализирано тревожно разстройство, което също подлежи на медукаментозна терапия? Как се стигна до това, да се отнасяме към нашите палави, непослушни, лесно разсейващи се или отегчаващи се деца като към страдащи от хиперактивност с дефицит на вниманието и да ги лекуваме с амфетамини? На част от тези въпроси, които загава

Н. Роуз (Rose, 2003: 46), ще се опитаме да отговорим, като се съсредоточим върху историята на последната диагноза, а именно – детската хиперактивност, и на свързаната с нея медикаментация на детството и училището.

В едно свое интервю за „Шпигел“¹ харвардският психолог Джером Каган, един от най-изтъкнатите специалисти по детско развитие, казва: „Нека се върнем петдесет години назад и да си представим едно седемгодишно дете, което се отегчава в училище и пречи на класа. По онова време се е казвало, че детето е мързеливо. Днес се казва, че страда от ХАДВ. Всяко дете, което не се справя в училище, е изпращано при педиатъра, който заключава: „Това е ХАДВ, да изпишем *Риталин*“. В действителност обаче при 90% процента от 5,4 милиона деца в САЩ, които са диагностицирани с хиперактивност, не се наблюдава никаква аномалия в метаболизма на допамина, подчертава Каган, т.е. няма никакви медицински основания за поставяне на тази диагноза и предписване на съответния медикамент.

Всъщност още през 60-те години на XX в. Леон Ейзенберг предупреждава (вж. Duranlou 2004) за опасността от свръхмедиализацията и свръхмедикаментализацията на детските поведенчески разстройства. Но тъкмо собствената му научна дейност съдейства по един непредвидим за него начин за разгръщането на този процес. Макар хиперактивното разстройство да има своя предистория, която може да се проследи до XIX в., Л. Ейзенберг и К. Конърс са едни от първите учени, които популяризират ефективността на метилфенидат при третиране на детската хиперактивност. Четири години след разрешаването на употребата на метилфенидат от деца в САЩ Ейзенберг и Конърс публикуват статията си за ефективността на прихостимуланта при третиране на детското хиперкинетично разстройство и обучителните трудности на учениците (Duranlou 2004: 126).

От друга страна, за медиализацията на хиперактивността от решаващо значение е включването на хиперкинетичното разстройство в разработения от Американската психиатрична асоциация диагностичен и статистически наръчник на психичните разстройства DSM. Ако в първото издание на DSM от 1952 г. подобно разстройство не фигурира, а във втората версия от 1968 г. е включено като детска хиперкине-

¹ <https://www.spiegel.de/international/world/child-psychologist-jerome-kagan-on-overprescribing-drugs-to-children-a-847500.html>. [Посетен 20.06.2020]

тична реакция спрямо различни провокиращи фактори на средата, то в DSM-III на хиперактивното разстройство е отделено значително място, като са диференцирани и различни негови разновидности. Всъщност в последователните версии на класификатора нозологичните единици нарастват скокообразно, което само по себе си свидетелства за усиляването се патологизация на живота и на възрастните, и на децата.

Все по-детайлното внимание, което американският наръчник отreja на хиперактивността, както може да предположи, се осъществява не без влиянието и на фармацевтичната индустрия. Защото, както посочва американската психоложка Луза Сосгроув и съавтори (Cosgrove 2006), между групата на учените и сътрудниците, разработващи американския класификатор на психичните разстройства, и фармацевтичните компании съществуват тесни връзки. Според нея от 56% до 100% от участниците и сътрудниците в разработването на DMS-IV са обвързани с фармацевтичната индустрия. Така се задейства не само епидемичното разрастване на диагнозата ХАДВ, но и лавинообразният ръст в продажбата на метилфенидатсъдържащите препарати в световен мащаб.

Метилфенигат е синтезиран през 1944 г. от Леандро Панизон в швейцарската лаборатория CIBA, чийто наследник е днешната „Новартис“. През 1954 г. амфетаминоподобният препарат е разрешен за употреба в Швейцария и Германия, а от 1956 г. се разпространява и в САЩ. Медикаментът носи името на съпругата на доктор Панизон – Рита (Риталин), защото тя заедно със своя съпруг е първата, която го използва и свидетелства за неговите благотворни ефекти. Препаратът е рекламиран като лек психостимулант с отлична поносимост, който позволява „след една безсънна нощ човек да бъде в отлична работоспособност“ (Duranloup 2004: 126). Подобряващ настроението, физическите и интелектуалните постижения, риталинът намалява и апетита и така съдейства за постигане на идеалното тегло. Благодарение на риталина госпожа Панизон значително подобрява играта си на тенис, като не чувства никаква умора. Лекарите и фармацевтите са призовавани да последват примера на семейство Панизон и да изпробват медикамента върху себе си. В един медицински наръчник от 1961 г. този „лек амфетамин“ (Duranloup 2004: 126) е представен като тонизиращ препарат с действие, подобно на кофевина, пчелното млечице и малцовия екстракт. През 1956 г. CIBA лансира и детския вариант на Риталин – серпатонил, предназначен за третиране на „афективната лабилност на учениците“ (Duranloup 2004: 126). След намеса на Швейцарското психиатрично об-

щество тази употреба на серпатолил е възпрепятствана, но опитът на фармацевтичната индустрия да разпростре прилагането на амфетаминоподобни препарати и до детската популация и училището е симптоматичен за бъдещата медикализация и медикаментализация на детството.

И ако в Европа през 60-те и 70-те години на XX в. употребата на риталин от деца остава ограничена до тежките случаи и лечението в болнични условия, не на последно място и поради силните съпротиви на психоанализата спрямо подобни терапии, то в САЩ, където психоаналитичните школи нямат същото влияние, още през 70-те години започва да се говори за бум на хиперактивното разстройство и консумацията на риталин от деца. От друга страна, медикаментализацията на детските поведенчески разстройства в Щатите се обуславя и от специфичния социокултурен контекст в страната – американското общество е в известна степен десенсибилизирано спрямо подобни практики, тъй като по това време консумацията на психотропни вещества и препарати бележи изключителен ръст. За експлозията на консумацията на риталин свидетелства и самата фармацевтична компания, която едва успява да задоволи нуждите на американския пазар (Duranlouр 2004).

През 1973 г. са разработени първите въпросници, предназначени за разпознаване на хиперкинетичното разстройство от учители, възпитатели и родители. Изследванията и публикациите по проблема се умножават, без това да води обаче до определена яснота относно етиологията и патогенезата на хиперактивността. Единственото, което има значение, е, че риталинът действа, но не за да излекува, а да премахне нежеланите реакции и поведения. Въпреки противоречивите хипотези относно етиологията на болестното състояние американските учени и лекари в по-голямата си част са обединени относно положителните ефекти от прилагането на метилфенидат, като обичайно се изтъкват три основни довода: на първо място, риталинът наистина подобрява поведението, усилвайки вниманието и намалявайки импулсивността, на второ място, той позволява с по-малко да се постигне повече, защото в сравнение с други психоаналитични терапии например спестява време, средства и усилия, и на трето, приемането на медикамента облекчава родителите в грижите им за техните „трудни“ деца. По отношение на институционалното възпитание и обучение риталинът, подчертават специалистите, притежава изключителен педагогически потенциал, тъй като, от една страна, подобрява способностите за учене на децата, а от друга, третирането на децата с метилфенидат позволява

на учители и възпитатели да изоставят „варварските“ дисциплинарни възпитателни методи, използвани за справяне с проблемните ученици, и да се придържат към една хуманна педагогика. Педагогика, която обаче разчита на медикаментозното невроусилване и подобряване, на ерозирането на границите между медицина и образование (Duranlouir 2004: 131).

През 80-те години на века се надига обществено недоволство срещу свръхмедиализацията на детството, което кара CIBA-Novartis да се откаже от директно насочената към пациента реклама. Междувременно в третия американски класификатор на болестите DMS-III са диференцирани разновидностите на хиперактивното разстройство и се подемат инициативи за регулиране на предписването и приема на риталин, като се отчитат и нежеланите странични ефекти на препарата. Тези обществени съпротиви са преодолени през 90-те години, за да се реактивират спорадично и до днес. В техният отговор обаче се прибегва до арсенал от стратегии, които превенират и обезоръжават подобни обществени мобилизации. От една страна, фармацевтичните компании вече разчитат на далеч по-дискретни маркетингови стратегии, които правят все по-малко видима разпространяваща се употреба на метилфенидат. От друга страна, научните публикации в далеч по-голяма степен са фокусирани върху ефективността на психостимуланта, отколкото върху страничните му ефекти (Duranlouir 2004). А наднационалните регулаторни органи, като се ангажират с проследяването на съотношението полза/риск, в крайна сметка изтъкват заключения в полза на прилагането на метилфенидат.

Така например през 2007 г. Европейската комисия отправя искане за сезиране на Европейската агенция по лекарствата, като настоява да бъдат разгледани някои опасения, свързани с безопасността при лечението с метилфенидат². Оценката на безопасността при тази процедура е фокусирана върху потенциално свързаните с лечението с метилфенидат сърдечностъдови и мозъчностъдови рискове, психиатрични разстройства, канцерогенност, влияние върху растежа и ефектите от продължителното лечение.

По данни на Европейската агенция по лекарствата метилфенидатът може да е причина за развитието на сериозни психиатрични разстройства, като психиатричните нежелани събития, свързани с метилфе-

² https://www.ema.europa.eu/en/documents/referral/methylphenidate-article-31-referral-annex-i-ii-iii-iv_bg.pdf. [Посетен 20.06.2020]

нидат, съобщени от клиничните изпитвания, включват агресия, буйно поведение, психоза, мания, раздразнителност и склонност към самоубийство. Най-често съобщаваните психиатрични нежелани събития от спонтанни доклади, представляващи интерес, са нарушения в поведението и мисленето, ярост, враждебност, агресия, възбуда, тикове, раздразнителност, напрегнатост, плач, депресия, сънливост, усилване на ADHD, психомоторна свръхактивност, емоционални нарушения, нервност, психотични разстройства, резки промени в настроението, мисли за смърт, obsесивно-компулсивно разстройство, личностни промени/разстройства, неспокойствие, състояние на обърканост, халюцинации, летаргия, параноя и склонност към самоубийство.

От друга страна, спонтанни данни след пускане на продукта в употреба показват, че настъпилите вследствие на прием на метилфенидат „мозъчносъдови събития се състоят основно от следните случаи: мозъчносъдови инциденти, удар, мозъчен инфаркт и мозъчна исхемия, както и няколко случая на други събития. Има недвусмислени случаи без анамнеза за мозъчно-съдови нарушения, докладващи за мозъчен инфаркт и запушване на мозъчна артерия, ясна церебрална оклузия и случай на мозъчна исхемия. Представените данни предполагат, че събитията настъпват в рамките на препоръчителните дозировки“ (Приложение II: 36). По отношение на сърдечносъдовите събития е съобщено основно за сърдечни аритмии (вкл. тахикардия), „хипертония, сърдечен арест, исхемия, удължаване на QT интервала с някои случаи на внезапна смърт“ (Приложение II: 35).

От друга страна, получените предклинични данни показват „наличие на различен ефект при остро спрямо хронично лечение с метилфенидат поради *различна експресия на гени, свързани с невронална пластичност* (курсив – Н.Х.), различен ефект от излагане на метилфенидат при подрастващи спрямо възрастни, с оглед *експресия на централни невротрансмитерни рецептори и ефекта върху преживяемостта на нови мозъчни клетки* при лечение на възрастни“ (Приложение II: 38). Освен проблем с растежа, има недостатъчно клинични и фармакоепидемиологични данни за ефектите от дългосрочното лечение с метилфенидат в ЕС по отношение на сърдечносъдови, мозъчносъдови, психиатрични или други дългосрочни рискове.

Въз основа на тези данни от клинични изпитвания, предклинични проучвания, спонтанни доклади и публикувана литература Агенцията препоръчва да се въведат мерки за минимизиране на риска, като се

сформира работна група за фармакологична бдителност и се прецизира и хармонизира съответната информация в листовките за нежеланите реакции и противопоказанията. Листовката ще бъде изследвана за разбиране от потребителя и получените резултати ще бъдат предадени на регулаторните органи. Като се вземат предвид всички тези елементи, Агенцията заключава, че съотношението полза/риск за метилфенидат-съдържащи продукти при лечението на ADHD при деца на 6 и повече години, се смята за благоприятно и препоръчва запазване на Разрешението за употреба в съответствие с измененията на Кратката характеристика на продукта и листовката.

Трябва да отбележим обаче, че както посочва белгийският психотерапевт Жоел Монзе в своето интервю „Да спрем да допингуваме децата“ (Monzée 2013), страничните ефекти на метилфенидат-съдържащите препарати са били обект единствено на четириседмично проследяване. По отношение на дългосрочната терапия обаче фармацевтичните компании нямат финансов интерес да се ангажират в подобни изследвания, а университетите, от своя страна, доколкото често са финансово зависими от фармацевтичната индустрия, не смеят да предприемат свои проучвания.

В собствена си психотерапевтична практика обаче Жоел Монзе се е натъквал на множество нежелани реакции, вариращи от загуба на апетит и сърдечни аритмии до засилване на тревожността, епилептични припадъци и панически реакции. Като в тези случаи вместо да се спре приемът на риталин, обичайната практика е да се предписват други медикаменти, като антипсихотици например, за да неутрализират страничните ефекти на метилфенидата (Monzée 2013).

Същевременно според белгийския изследовател често срещаното в практиката погрешно диагностициране на ХАДВ при деца, които демонстрират признаци на тревожност, и тяхната медикаментация с психостимуланти води до индуцирането на неврологични дисфункции и до действително развитие на хиперактивност с дефицит на вниманието. Позовавайки се на определени изследвания, Монзе изтъква, че всъщност едва 1% от диагностицираните деца действително страдат от хиперактивност, а във всички останали случаи обичайно става въпрос по-скоро за детска тревожност и/или неконтролирани реакции спрямо среда, възприемана от децата като несигурна и заплашителна (Monzée 2013).

От друга страна, все по-мощното разпространение на диагнозата хиперактивност и последващата я медикаментозна терапия се дължи на придържането не само към разработения от СЗО Международен ста-

тистически класификатор на болестите и проблемите, свързани със здравето в неговата 10-а версия, а и към американския класификатор DSM IV. Както отбелязва П. Петров (Петров 2011), разликите между двете класификации на болестите – МКБ 10 и DSM IV, са значителни както по отношение на критериите за разстройството и клиничното диагностициране на ХАДВ. Тъй като при изработването на критериите за болестност МКБ се фокусира върху изявени симптоми, а не върху субклиничните такива, то диагностицирането и медикаментозното третиране на разстройството в европейските страни по традиция е много по-рядко в сравнение със САЩ и Канада. Всъщност хиперкинетичното разстройство по МКБ-10 отговаря на смесения субтип на ADHD по DSM-IV. От друга страна обаче, DSM-критериите в последните десетилетия все по-широко се използват и в Европа, включително и в България, което води до подобна на случилата се в САЩ и Канада медицинализация и медикаментализация. DSM-IV се оказва предпочитан от специалистите, тъй като от тяхна гледна точка той дава една по-широка дефиниция на разстройството и е по-удобно за скрининг. Макар че малка част от скрининг позитивните по критериите на DSM-IV отговарят на критериите по МКБ-10 според съвременните, вече широко разпространени в Европа медицински схващания, цялата категория е рискова за развитието на поведенчески разстройства. Затова използването на американския класификатор е утвърдено в европейските страни, тъй като от гледна точка на специалистите той спомага за ранното откриване на разстройството и има превантивна, а ние бихме казали и предиктивна функция.

Така спрямо потенциалния риск от болестност, която не е налична, се действа така, сякаш тя вече е факт, а детето/ученикът, който е в риск, става обект на медикаментозна терапия. А ученици в риск са всъщност всички онези, които демонстрират неприемливо за училищната среда поведение, като например невъзможност да седят мълчаливо и неподвижно на чина, без да се въртят, шават, мърдат отделни части на тялото си; допускат честни грешки в училищна или друга активност; обикновено изглежда, че не слушат, когато им се говори, не се придържат към инструкциите, които им се дават, и се провалят в домашните работи; често избягват това, което не им харесва, и не са склонни да се обвързват със задачи, които изискват активиране на менталните процеси; често губят вещите, които им са необходими за техните задачи или активности; много лесно се разсейват под влияние на външен стимул; често отговарят, преди да е довършен въпросът; имат затруд-

нения в изчакването на реда си; обикновено прекъсват и се включват в разговорите на другите. Посредством въпросници би следвало да се установи дали поне шест от симптомите, свързани с импулсивност и/или хиперактивност и дефицит на вниманието, са характерни за училищната и семейната среда.

Медицинските специалисти признават обаче, че често в кабинета им едно хиперактивно дете може да не проявява никакви симптоми на разстройството, а и че принципно е трудно да се разграничи хиперактивното поведение от редица нормални прояви на детството. Както е видно, диагностикацирането на разстройството не се опира на никакви биологични маркери, изследвания и обективни показатели. Напротив, разграничаването между нормално и патологично почива на разработени още преди десетилетия въпросници и тестове, както и на субективни впечатления на родители и учители от количествен и фреквентен порядък. При изброяването на 18-те симптома в двата класификатора наречия като *често*, *обикновено* се употребяват съответно 15 пъти в МКБ-10 и 17 пъти в DSM-IV (Simon-Pezeshknia 2011). Липсва и съвпадение между споделяните във въпросниците наблюдения от страна на родители и учители. Като най-често лекарите се натъкват на свръхоценностяване на това състояние от страна на учителите. Вследствие на посочваните от училищните институции данни се регистрира болестност, варираща от 22 до 57% процента (Simon-Pezeshknia 2011).

От друга страна, определени клинични изследвания показват, че децата, диагностикацирани с ХАДВ, могат да се съсредоточават не по-зле от останалите, стига задачите, които им се предлагат, да са интересни за тях; всъщност става въпрос по-скоро за дефицит на инхибирането и саморегулирането, отколкото на вниманието (Simon-Pezeshknia 2011).

DSM-IV не предлага и никакво разграничение на симптомите спрямо възрастта – критериите важат за деца от 4 до 16 години, като съответстват най-вече на характерното момчешко поведение, и така се създават условия за диагностикациране на множество фалшиво позитивни пациенти, особено сред момчетата.

Същевременно, преди да се премине към предписване на медикаменти, би следвало да се проведе по-комплексно лечение, включващо и специфична психотерапия. Но тъкмо до това лечение в масовия случай не се прибегва, защото, както видяхме, риталинът позволява с по-малко да се постигне повече. В България подобна комплексна терапия не е и разработена, а в страните, в които има възможност за такава, тя обичайно се

спестява поради бавните си, трудоемки, скъпи, несигурни в сравнение с действието на метилфенидат ефекти. Така че все повече лекари признават, че все по-често прибегват до предписване на метилфенидатсодържащи препарати, без да са убедени в тяхната необходимост.

И ако предписването и приемът на метилфенидатсодържащи препарати е може би най-емблематичният пример за сръхмедикаментация в полето на образованието, то той далеч не е единственият. В сферата на висшето образование в последните години все по-широка популярност придобива един друг психостимулант – модафинил, използван обичайно за лечение на нарколепсия. Синтезиран през 1960 г. от Майкъл Джоувет във Франция, модафинилът днес се представя като особено ефективно „умно лекарство“ с пренебрежими странични ефекти (Димитрова и съавт., 2017). Тук ще се позволим на заключенията на екип от български фармацевти от Медицинския университет, гр. Варна, които на свои ред се опират на изследванията на свои западни колеги (Димитрова и съавт., 2017).

Предимствата на „умното лекарство“ се състоят в подобряването на когнитивните умения и мозъчната дейност, в подпомагането на планирането и вземането на решения. Медикаментът, подчертават авторите, подобрява креативността, паметта, мисловните способности, спомага за решаване на дълги и сложни задачи. Модафинилът активира вниманието и работната памет, подпомага яснотата на съзнанието.

И ако в миналото модафинил е бил употребяван главно от военновъздушните сили на САЩ при изпълнение на дълги мисии и полети с цел поддържане и усилване на концентрацията, то днес към медикамента проявяват интерес най-вече студентите по време на изпитни сесии. Така например, отбелязват авторите, към „умното лекарство“ прибегва всеки трети студент в Оксфордския университет, за да подобрява мозъчната си дейност, така както атлетите вземат добавки, за да подобрят своите спортни постижения. А в контраст с многото му предимства страничните ефекти на медикамента според авторите са минимални и се изразяват в кратко безсъние, главоболие, тревожност и по-рядко в замайване, нестабилност и други.

Авторите от екипа споделят надеждите на западните си колеги, че модафинилът може да се окаже и най-сигурното средство за хирурзите, които трябва да работят дълги работни смени (над 24 часа). Според тях, ако хирурзите вземат психоактивни вещества, за да подобрят издръжливостта си, то това може да е по-безопасно, отколкото да пият големи количества кафе. Защото според изследване на DARPA – правителствена

агенция към Министерството на отбраната на САЩ, която се занимава с развитието на новите технологии в американската армия, модафинилът помага на хората да останат будни над 40 часа с пълния си умствен капацитет и с малко странични ефекти. А в контраст с многото му предимства страничните ефекти на медикамента според авторите са минимални и се изразяват в кратко безсъние, главоболие, тревожност и по-рядко в замайване, нестабилност и груги.

Според разрешителното за употреба на медикамента³ обаче са докладвани тежки нежелани реакции, засягащи нервната система, включително мозъчносъдови увреждания, значителен брой нежелани реакции, свързани с психиатрични нарушения, сред които фигурират множество случаи на депресия, психоза/психотични нарушения, агресия, случаи на самоубийство и самонараняване. Прегледът на базата данни за фармакологична бдителност разкрива и множество спонтанни доклади на сърдечносъдови нарушения. Те включват сериозни случаи на умерена гръдна болка, свързана със симптоматичен пролапс на митралната клапа, увеличена сърдечна честота, конгестивна сърдечна недостатъчност, кардиоомегалия, палпитации, синкоп и др.

Статията на българските фармацевти не просто мълчи за тези данни, но и нееднократно подчертава минималните странични ефекти на медикамента. Според авторите модафинилът представлява добра и относително безопасна алтернатива за всички студенти, медици и хора, нуждаещи се от продължителна концентрация и издръжлива памет. В заключение фармацевтите уточняват, че въпреки впечатляващите ефекти на „умното лекарство“ подобряването на когнитивните умения може да се постига все пак и по традиционния начин – чрез четене на книги, мислене, писане и общуване.

От своя страна, свързаните с трансхуманизма учени Джулиан Савулеску и Ингмар Пърсън (Persson, Savulescu 2012) предлагат подобни медикаментозни средства не само за когнитивно, но и за морално подобряване на човека (като терапията с окситоцин, която цели да усилюва емпатията), които според тях са далеч по-ефективни от образованието и четенето на литература например. Според оксфордските изследователи съвременният човек от морална гледна точка представлява една човекоподобна маймуна, която обаче притежава научни знания и

³ Вж. https://www.ema.europa.eu/en/documents/referral/modafinil-article-31-referral-annex-i-ii-iii-iv_bg.pdf

техническа мощ, характерни за Хомо сапиенс. Ние се намираме в безпрецедентна по своя характер ситуация, ни казват авторите, в която човекът е способен чрез технонаучни средства както да избави човечеството от всички злини, така и да се самоунищожи. За да осъществи определени избори обаче, той се опира на анахронични спрямо съвременното му обществено и технонаучно развитие морални концепти и мотивации, наследени от зората на човечеството. Нашите морални способности са се развили в твърде ограничени контексти, подчертават Савулеску и Пърсън, – предците ни са могли да реагират по алтруистичен начин спрямо една твърде ограничена общност в обозримо време – членове на семейството или групата. Днес ние би следвало да действаме по алтруистичен начин не само спрямо хората от близкото ни обкръжение, но и спрямо тези от цялата планета, като същевременно имаме моралната отговорност и към бъдещите поколения. Затова моралното биоусъвършенстване на съвременния човек е не просто желателно, но и наложително. Усилвайки и генерализирайки обхвата на алтруистичното поведение, биоподобряването няма да замести напълно традиционните средства за развиване на тези способности, уточняват все пак Савулеску и Пърсън, като същевременно отбелязват, че тези наследени политически, социални и пр. механизми постигат твърде бавни ефекти. Така, по парадоксален начин, опирайки се на аргументите на редица техно/биоконсерватори, Савулеску и Пърсън изглежда правят крачка назад по отношение на собствените си технопрогресистки възгледи. Крачка, която е просто добър стратегически ход, позволяващ им, както отбелязва Франческо Паоло Адорно (Adorno 2017: 39), „да скочат по-добре още по-напред“. Защото в крайна сметка се оказва, че за тях няма нищо друго, достатъчно добро и ефективно, отвъд техниката. Просто традиционните технонаучни средства ще бъдат оздравени, поправени благодарение на биотехнологията, а фармацевтичните субстанции и неврорегулатори ще осъществят онова ефикасно, предвидимо, сигурно морално подобряване, което векове наред човешката култура, включително и посредством образованието и четенето на литература, не е успяла да постигне.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Adorno 2017:** Adorno, F. P. Le débat sur le «moral bioenhancement» entre dressage et perfectionnement. // *Multitudes* 2017/3 (n° 68), pp. 35–43.
- Cosgrove, Krinsky, Vijayaraghavan, Schneider 2006:** Cosgrove, L.; Krinsky, Sh.; Vijayaraghavan, M.; Schneider, L. Financial Ties between DSM-IV Panel Members and the Pharmaceutical Industry // *Psychotherapy and Psychosomatics* 75(3) 2006, pp. 154–160.
- Monzée 2013:** Monzée, J. Arrêtons de doper les enfant. // *Neosanté* №19, 1 janvier 2013. – <http://lisemaheux.ca/lm-lapetiteenfance/wp-content/uploads/sites/7/2014/05/Arr%C3%AAtons-de-doper-les-enfants.pdf>
- Persson, Savulescu 2012:** Persson, I., Savulescu, J. Unfit for the Future. The Need for Moral Enhancement. – Oxford: Oxford UP., 2012.
- Dupanloup 2004:** Dupanloup, A. L'hyperactivité infantile : analyse sociologique d'une controverse socio-médicale. – Neuchâtel: *Université de Neuchâtel*. 2004.
- Rose 2003:** Rose, N. Neurochemical selves. // *Society*. November/December 2003, pp. 46–59.
- Simon-Pezeshknia, E.** Le Trouble Déficit de l'Attention / Hyperactivité (TDAH): agitation des psychiatres autour d'un diagnostic. Comment comprendre les résistances et les réticences, 2011// <https://hal.univ-lorraine.fr/hal-01733101>. [Посетен 20.06.2009]
- Димитрова, Христова, Димитрова, Ламбеф, Христова, Димитрова 2017:** Димитрова, Г.; Христова, П.; Димитрова, С.; Ламбеф, М.; Христова, А.; Димитрова, Д. Могафинил. Умното лекарство // *Варненски медицински форум*, т. 6, МУ – Варна, прил. 2, 2017, с. 365–368.
- Петров, П. (2011).** Изследване на деца с хиперкинетично разстройство с нарушение на вниманието. Автореферат на дисертационен труд за придобиване на образователната и научна степен „доктор“ по медицина, Варна.
- Списък на имената,** лекарствена форма, количество на активното вещество в дозова единица, в %, за даден обем или маса, път на въвеждане, притежатели на разрешение за употреба в страните-членки. Приложение II: https://www.ema.europa.eu/en/documents/referral/methylphenidate-article-31-referral-annex-i-ii-iii-iv_bg.pdf. [Посетен 20.06.2020]

II

Теология, наука и изкуство

Физика и теология. Преодоляване на физичните закони чрез духа. Примери от Св. писание на Стария и Новия завет и житията на някои светци

Ева Ковачева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ –

ФИФ, катедра „Теология“

eva_kovacheva@yahoo.com

Резюме: В настоящото изследване се разглежда един феномен, който се описва на няколко места в Св. писание на Стария и Новия завет, а по-късно и в житията на някои светци, включително през XX в. – издигането и преминаването на човек на големи географски разстояния чрез действието на Духа Господен, и свързаните с него левитация и билокация. Описаните духовни явления надминават познатите на съвременната наука закони, с които се занимава физиката. По този начин те стават обект на интерес за повече науки, които имат стремеж към обяснение на духовното от гледна точка на природните науки и техните съвременни постижения.

Ключови думи: левитация, билокация, физика, теология, Стар завет, Нов завет, светци

PHYSICS AND THEOLOGY. OVERCOMING THE PHYSICAL LAWS THROUGH THE SPIRIT. EXAMPLES FROM THE HOLY WRIT OF THE OLD AND NEW TESTAMENTS AND FROM THE LIVES OF SOME SAINTS.

Summary: The present study examines a phenomenon that is described in several places in the Holy Writ of the Old and New Testaments, and later in the lives of saints, including in the 20th century - the rise and passage of man over long geographical distances through action of the “Spirit of the Lord” in it, and related with it levitation and bilocation. The described spiritual phenomena surpass the laws of physics, which are known to the modern science. In this way, they become

a crossroads of interest for more sciences that seek to explain the spiritual from the point of view of the natural sciences and their modern achievements.

Keywords: levitation, bilocation, physics, theology, Old Testaments, New Testaments, saints

В Свещеното писание на Стария и Новия завет, както и в житията на светиите, се описват различни чудеса (гр. ез. θαῦμα – чудо), между които се различават следните видове: изцелявания (гр. ез. Θεραπεῖα – излекуване на болести), епифании (гр. ез. ἐπιφάνια – чудеса на явявания на личности), победа над бесовете и тяхното изгонване, спасителни чудеса – побеждаване на природни стихии или на човешка власт и чудеса, при които се появяват или рязко се увеличават материални блага (пр. вино, хляб, риби). Други различават още два вида чудеса: на възкресяване – гъщерята на Иаир (Марк. 5: 21–24, 35–43), сина на Наинската вдовица (Лук. 7: 11–17) и Лазар (Иоан. 11: 1–45) и на наказание – има едно-единствено такова чудо в Новия завет – проклинане на смокиновото дърво (Марк. 11: 12 и сл.) (Roose 2009: 22). В християнството чудесата се свързват с вярата в Господ, в Неговата сила и всемогъщество и с приближаването на Царството божие до човека. Едно по-кратко определение за тях гласи: „чудесата са случки, в които хората виждат непосредствено Бог в действие“ (Theißen 1998: б.с.).

В настоящото изследване се разглеждат конкретно две чудеса, или явления, които се свързват с преодоляване от свети хора на установените от науката физични закони. Те се срещат със сигурност не по-рядко от другите, но са по-малко описани и познати. Това са преминаването на светци по чуден (свръхестествен) начин на огромни географски разстояния и левитацията („издигане на човек или материален предмет във въздуха без помощта на някое от познатите ни физически средства“) (Алварес 2016: 278). За първото чудо – има само няколко случая, които се споменават в Стария завет (3 Царств. 18: 12; 4 Царств. 2:16; Иез. 3:14–15,8:3) и един – в Новия завет (Деян. 8: 39–40), а за втория – само един случай в Новия завет (Мат. 14: 25–33), но се констатира, че то се среща и в житията на повече на брой светци, които са живели в по-късно време, включително и през XX в. Споменатите явления се наблюдават също не само в една-единствена християнска конфесия и не само в християнската религия, но обхватът на темата на изследването се ограничава върху тяхното описание в Св. писание на Стария и Новия

завет и в житията на някои православни и католически светци, без да изчерпва техния брой. В рамките на настоящото кратко изследване не се включва разглеждането и на близките до тях, които са също все още рядко изследвани чудеса, тези на билокацията: „явление в мистичния живот на светците, при което светецът е виждан по едно и също време на две различни места да върши различни дейности“ (Wetzer und Welte 1881–1903: б.с.), и на превръщането на материята от един в друг вид. Първото от тях се среща при св. Антоний от Пагуа, св. Франциск Ксаверий, св. Йосиф от Купертино, св. Алфонс Лигуори, бл. Анжело от Акри, почит. Жерар Мариа Майела, почит. Мария от Азрега (Wetzer und Welte 1881–1903: б.с.), а през XX в. при св. Паусий Светогорец, а второто – при св. равноапостолна Мариамна и при св. Паусий Светогорец.

Целта на изследването е откритите сведения за тези две явления при различни свети хора, които са живели през различни векове, да се сравнят едни с други, да се анализира тяхното съдържание на базата на описанията, които се срещат за тях в Св. писание на Стария и Новия завет и в разказите за и от самите светци и да се направят изводи по какъв начин се случва преодоляването на физичните закони чрез духа.

а) св. апостол Филип, един от седемте дякони (Деян. 8: 39–40) (I в.)

В Новия завет, в книга Деяния на светите апостоли, се описва как св. ап. Филип бил „грабнат“ от Ангел Господен и пренесен на огромно разстояние от един в друг град – това става от околността на Йерусалим до град Азот: „а Филипа грабна Ангел Господен; и скопецът го вече не видя... Филип се озова в Азот“ (8: 39–40). В тълкуването на бл. Теофилакт върху тези два стиха се дава разяснението, че не става въпрос за „ангел“, както пише в библейския текст, а за *Дух Господен*¹, във връзка с което добавя следната бележка: „Това е защото тогава ангел се явявал на по-плътски хора, а *Духът* – на по-духовни. ...Така всичко се устроило по божествен начин. *Духът поставил Филип в Азот*. След това той трябвало да проповядва тук“ (Теофилакт 2008: 119). Освен за св. ап. Филип, същото явление е засвидетелствано и при другите свети апостоли, но не в Св. писание на Новия завет, а в Преданието на Църквата: „от най-древното и най-достоверно предание сме приели, че при нейното

¹ В курсивен шрифт авторът на изследването обозначава ключовите думи, които той открива в Св. писание, в Тълкуванията на светите отци, както и в цитати от разказите на самите светци, чрез които се обяснява по какъв начин се извършва разглежданото чудо.

славно Успение [на Св. Богородица]² всички свети апостоли, пръснати по цялото земно лице да проповядват за спасение на народите, в един миг били пренесени по въздуха“ в (Дамаскин 1997: 290). Според В. Utley същото явление се споменава на следните места и в Стария завет: „Когато аз си ида от тебе, Дух Господен ще те отнесе, не зная къде; и ако отида да обадя на Ахава, и той не те намери, ще ме убие“ (3 Царств. 18: 12); „и му казаха: ето, у нас, твоите раби, има петдесет души силни мъже; нека идат те да подирят господаря ти; може би, Дух Господен го е отнесъл и го е хвърлил на някоя планина, или в някой дол. А той каза: недейте праща“ (4 Царств. 2: 16); „И духът ме подигна и ме взе. И вървах огорчен, с развълнуван дух; и ръката Господня беше крепко върху мене. И дойдох при преселниците в Тел Авиџ, които живееха при река Ховар, и спрях се там, дето те живееха, и прекарах у тях седем дена в почуда“ (Иез. 3: 14–15); „И простря Той като че ли ръка и ме хвана за космите на главата ми, и духът ме издигна между земята и небето и ме занесе в Божию видения в Йерусалим при входа на вътрешните врата, обърнати към север, дето бе поставен идолът на ревността, който възбужда ревнуване“ (Иез. 8: 3) (Utley 2020: 151). В Св. предание на Църквата за времето на светите апостоли (I век) има сведение и за едно друго явление от подобен характер – превръщане на материята от един в друг вид. Докато св. равноапостолна Мариамна, която с брат си св. ап. Филип (еден от дванадесетте апостоли) и със св. ап. Вартоломей (също от числото на дванадесетте апостоли), проповядвали заедно Евангелието в Мала Азия, веднъж след като другите с нея били хванати, тя се превърнала пред очите на гонителите си в огнен пламък, от което те се разбягали. След този случай според житието ѝ тя продължила апостолската си дейност да обръща хора във вярата и да ги учи на словото Божие (Ростовски 2001: б.с). През XX в. подобно на това чудо е наблюдавано при стареца Паусий, който „когато поискал, можел да стане невидим, и никога край него да не го вижда!“ (Исаак 2005: б.с.).

Явлението на преминаване на големи географски разстояния по чуден (свръхестествен) начин се среща описано и в житието на св. Мария Египетска (522 г.). В него се споменават най-много на брой различни видове чудеса, извършени от един светец, включително и двете, които са обект на настоящото изследване: тя знае имената на хора и какво те правят, без да ги познава, знае Св. писание наизуст, без никога да го е чела

² Пояснението е от автора.

или слушала, предрича бъдещето – нейното и на другите хора, както и се споменава, че се издига по време на молитва над земята (левитация), ходи по вода и преминава за няколко часа разстояние, което един обикновен човек изминава за 20 дни (Жития на светиите 1991: 168–172). Но в житието ѝ, което е характерно и за другите православни жития, се установява, че не се съдържат сведения от самата светица за нея, за това как тя описва собствените си преживявания и чудеса, които се случват с нея. За разлика от това, в Католическата църква са налични още от XI в. до XX в. включително цели трактати и мистични съчинения, съставени от самите светци за тях, между които са и много жени светици (напр. от св. Хилдегард фон Бинген (1098–1179), Мехтилда Магдебургска (1207–1282), св. Тереза Авилска (1515–1582), почит. Мария от Агреда (1602–1665) и много други, в които те, а не някой друг за тях, описват собствените си духовни преживявания и мистичен опит, както и знания, които им се разкриват от Св. Дух. Чрез изследването на техните подробни съчинения се хвърля в много по-голяма степен светлина върху вътрешния живот на светците и извършването на чудесата при тях.

*Преминаването на големи географски разстояния по свръхестествен начин, издигането във въздуха (левитацията) и билокация се срещат и в живота на един от най-новите светци в Православната църква – св. Паисий Светогорец (1924–1994 г., канонизиран през 2015 г.). В труда, посветен на неговите дарби и извършвани чудеса (Исаак 2005: б.с.), те се разделят от автора му на: „дар за изцеление“, „дар за изгонване на бесове“, „дар за пророкуване“, „дар на прозорливост“, „дар на разсъдителност“, „дар да утешава“, „дар за различаване на духовете“, **„дар за ясно слово, за проповядване и богословстване“**. Сред тях се откриват и тези, на които е посветено настоящото изследване. Те се наименоуват от автора на посочения труд за св. Паисий Светогорец – **„дар да преодолява разстоянията“** и **„дар за преодоляване на природните закони“**. В тях се съдържат следните подробни сведения за извършването им: „Понякога преподобният Паисий Светогорец се придвижвал с тялото си за част от секундата от Света гора до Солун или от Епир до Македония. Безброй пъти отец Паисий Светогорец е спасявал от смъртна опасност различни хора, които са се намирали на хиляди километри от него. Без да помръдне от колибата си на Света гора, старецът се пренасял много далеч, за да помогне на някого, чийто живот е застрашен или по някакви други причини“ (Исаак 2005: б.с.). **В същото изследване само на едно място се казва по какъв начин това става: „По време на молитва в***

килията си често пъти *Св. Дух отвеждал* отец Паусий в болници, в къщите на опечалени хора, при хора, готови да се самоубият“ (Исаак 2005: б.с.). Към „дар за преодоляване на природните закони“ между другите изброени чудеса се описва и левитация: „Често пъти природните стихии отстъпвали пред отец Паусий Светогорец и така той преодолявал и обезсилвал физичните закони. Разказите свидетелстват, че понякога той оставал сух по време на гъжд, въпреки че около него валяло силно, върху него не падала нито капка! Когато поускал, *той можел да стане невидим* и никой край него да не го вижда! Много пъти по време на молитва *тялото на отец Паусий Светогорец се издигало във въздуха*; дори и когато работел или ходел, свидетели са го виждали, че *не стъпва по земята (бил на около 30 см над земята)*. Въпреки че е бил на вид слаб (заради аскетичния си начин на живот), след като се помолил и се прекръстел, той успявал да вдигне с ръцете си извънредно тежки камъни, които не могли да бъдат помръднати дори и от няколко души...“ (Исаак 2005: б.с.).

В Католическата църква левитацията се приписва на над 230 светци, най-известни от които са фанцисканецът св. Йосиф от Купертино (1603–1663) и св. Тереза Авилска (1515–1582) (Duthel 2015: 203). В настоящото изследване явлението се представя въз основа на сведенията за него, които дава самата св. Тереза Авилска в нейния труд „Вътрешният замък“ (съставен през 1577 г.). Светицата не използва думата „левитация“, а го нарича „полет на духа“ или „мистично отвлечение“ и обяснява за него следното: „Понякога поривът беше тъй силен, че в повечето подобни случаи започвах да се съпротивлявам с всички сили...Понякога успях да устоя донякъде, но не без големи мъки и крайно изтощение – като човек, който се бори с някакъв великан. Други пъти обаче това се оказваше невъзможно – *душата ми биваше отнесена и почти винаги главата преставаше да мисли и я следваше, а понякога и тялото* – до степен цялото се издигаше във въздуха“ (Авилска 2016: 278); „В други случаи обаче, щом видех, че *Господ се готви да стори същото отново...*, аз веднага се хвърлях на земята; и въпреки че монахините се притичваха и задържаха тялото ми, издигането му все пак не беше трудно да се забележи“ (Авилска 2016: 278); „Докато се съпротивлявах, ми се струваше, че под краката ми действаше мощна повдигаща сила, която не ми идва наум с какво да сравня. Тази сила действаше с много по-голям порив в сравнение с всичките ми духовни опитности дотогава. Битката беше много тежка и аз се чувствах като разбита на парчета; и все пак, ако *Господ реши да извърши* каквото е замислил, няма никакъв смисъл човек да се

съпротивлява, защото нищо не може да се съпротивлява на *Неговата сила*“ (Авилска 2016: 278); „Помислете колко смуцаващо е да усетиш как в пълно съзнание отвлечат душата ти (а заедно с нея и тялото, както сме чели за някои) и да не знаеш кой я отвлеча, нито къде и как“ (Авилска 2016: 278). Освен нейните собствени разкази в съчинението ѝ, са налични множество документи и свидетелства от очевидци, в които се съобщава за видяното от тях чудо. Тъй като е невъзможно да се цитират всички поради ограничения обем на изследването, ще се приведе само едно от тях, което се съдържа в чл. 15 от процеса на беатификацията на св. Тереза, тъй като в него се споменава и за начина на извършване на чудото: „под действието на Божия Дух тя беше грабвана с такава сила, че не само душата на споменатата девица, но и понякога и тялото ѝ бе издигано от земята... (БМК 20, р. XVII)“ (Авилска 2016: 279). От последното се вижда, че се повтаря изразът „под действието на Божия Дух“, който се среща и в нейните изказвания, както и в текстовете при другите светци.

Явлението на левитацията е засвидетелствано и при неканонизираната от Църквата, но смятаната от народа за светица – преподобна Стойна (1883–1933). То се разглежда при нея освен за това, че съществуват разкази на очевидци за споменатото чудо при нея, но и поради това, че са налични подробни сведения, продиктувани от самата преподобна Стойна за извършването му: „Дълго се молих... но знаех, че набирането на силата, която щеше да ме издигне на метър над земята и така да удостовери Божията милост и благоволение, не става бързо. Знаех също, че ...молитвените слова... не бива да бъдат едни и същи, а всеки път да извират направо от сърдечната нужда, душевната мъка или небесна радост, в които тяло и душа трябва да се озоват обгърнати. Накрая се усетих изпълнена с Дух като с тънък аромат, ходилата ми започнаха леко да треперят, подир това трепетът се предаде на цялото ми тяло, долових полъх на студ като от отворен прозорец, дишането ми стана бавно и плитко, а кръвта ми като че замръзна или заспа. Не се усещах жива, по-скоро се имах за огромен мехур, който свети в бяло, но вътре в себе си. Лека-полека взех да се издигам над земята и се издигах, докато между мене и земята настана разстояние метър и нещо. Спрях се, продължих молитвите си наум и се молих, докато ми свърши въздухът... После бавно и в мълчание се спуснах надолу останах на пода някое време, колкото винаги ми е било необходимо, за да започна да дишам, както дишат всички хора“ (Антонова 2014: 76–77); „постоях малко, колкото е нужно на Небесните сили отново да ме изпълнят, след това изведнъж

рухнах и се разсипах, все едно съм от пясък направена, а *душата ми излетя през вратата като един светец сноп* и се спря в клоните на стария чинар. Точно така бях направила излитането си и пред очите на сестра София. *Плътта ми мигом ме последва, подобно вихър от пясъчинки, настигна ме в клоната, силата отново ме засмука като фуния и слепи в едно безбройните частици на тялото ми*“ (Антонова 2014: 77).

Изводи от изследването

От анализа на приведените текстове в настоящото изследване се правят следните изводи: 1) чудесата, които се описват в Св. писание на Стария и Новия завет, важат не само за Христос и апостолите, но и за всички Негови последователи и последователки, които придобиват святост в по-късно време, включително и през XX в. Затова Христос казва в Евангелието според Йоан: „Истина, истина ви казвам: който вярва в Мене, делата, що Аз върша, и той ще върши, и по-големи от тях ще върши“ (Йоан. 14: 12). Един такъв пример е ходенето на Христос и на св. ап. Петър по водата, което се повтаря по-късно и от св. Мария Египетска; 2) за разглежданите явления – преминаването на светци по чуден (свръхестествен) начин на огромни географски разстояния, левитацията и билокацията се констатира, че те се срещат не само при светци от една-единствена, а от различни християнски конфесии, и то не само при официално канонизирани, а и при непровъзгласени за такива от Църквата свети хора според народа, което потвърждава, че духовните закони са универсални и общовалидни навсякъде и за всички мъже и жени, които достигат духовно съвършенство и святост; 3) при подробен анализ на думите, които се използват в съчиненията за и от споменатите светци, както и в Св. писание на Стария и Новия завет: „Духът поставил Филип“; „Дух Господен ще те отнесе“; „Дух Господен го е отнесъл“; „и духът ме подигна и ме взе“; „и духът ме издигна между земята и небето и ме занесе“; „Св. Дух отвежда отец Паисий“; „под действието на Божия Дух тя беше грабвана“; „се усетих изпълнена с Дух като с тънък аромат“, „Небесните сили отново... ме изпълнят... и душата ми излетя“, се извежда заключението, че чудото на преминаването на огромни географски разстояния и левитацията (съвременен термин) се случват чрез действието на Духа Господен в тях, при което тялото напълно се подчинява на душата и водителството ѝ от Духа; 4) въз основа на описанията, които се съдържат в текстовете, цитирани по-горе в изследването, се констатира, че споменатите чудеса се извършват често по време на или след молитва:

„по време на молитва в килията си често пъти Светият Дух отвеждал отец Паусий“, „много пъти по време на молитва тялото на отец Паусий Светогорец се издигало във въздуха“, „дълго се молих... но знаех, че набирането на силата, която щеше да ме издигне на метър над земята и така да удостовери Божията милост и благоволение, не става бързо“. Молитвата представлява пряко общуване на душата с Бога. От факта, че описаните чудеса се случват често пъти по време или след молитва, т.е. когато се осъществява още по-тясно и силно общение с Бога, се потвърждава отново заключението, че те се извършват чрез помощта на Духа Божи, който в този момент действа и се проявява в човека; 5) тези явления биха могли да се обяснят също и с понятието *теосис* (гр. Θεωσις – обожение), което съществува в православното учение и означава преобразяване на цялостната човешка природа: дух, душа, тяло, когато Бог по свръхразумен начин влиза в единение с човека, без да губи Своята трансценденталност, а човешкото естество се приближава до състояние, което ще има след възкресението (Камбуров, Попмаринов и др. 1994: 224). Според същото определение признак за начален етап на обожението на човека са нетленните мощи на светците и чудесата, които стават покрай тях, докато се достигане до степен на одухотворяване на тялото, когато то мистически, заедно с душата и духа, се съединява с Бога (Камбуров, Попмаринов и др. 1994: 224). Католическата светица св. Тереза Авилска обяснява същия процес по различен, но все пак сходен начин. Според нея пътят на душата към Бога преминава през седем етапа, като в последния от тях става пълното и трайно съчетаване на душата с Бога, което тя нарича „духовен брак“ или „мистична сватба“, която се случва в центъра на душата, където самият Господ се явява и изпълва душата със Себе Си (Авилска 2016: 183–185). Св. Тереза Авилска привежда във връзка с това думите на св. ап. Павел в Първо послание до Коринтяни, където той казва: „А който се съединява с Господа, един дух е с Него“ (1 Кор. 6: 17), също и на Христос „както Ти, Отче, си в Мене, и аз в Тебе, тъй и те да бъдат в Нас едно“ (Иоан. 17: 21) (Авилска 2016: 185). В Новия завет има и други подобни стихове, в които се говори ясно за надделяването на духа над плътта и за проявата на Духа Божи в човека, от които ще се приведат няколко: „...които живеем не по плът, а по дух...“ (Рим. 8: 4); „Вие живеете не по плът, а по дух само ако Духът Божи живее във вас. Ако пък някой няма Духа на Христа, той не е Христов“ (Рим. 8: 9); „Ако ли Христос е във вас, тялото е мъртво за грях, а духът живее за правда“ (Рим. 8: 10); „не знаете ли, че вие сте храм Божи, и Духът Божи

живее във вас?“ (1 Кор. 3: 16). Стихът, в който най-ясно се посочва, че Духът Божи живее в човека, и че Той оказва въздействие и върху тялото, е: *„но ако Духът на Оногова, Който възкреси от мъртвите Исуса, живее във вас, то, Който възкреси Христа от мъртвите, ще оживотвори и смъртните ви тела чрез живеещия във вас Негов Дух“* (Рим. 8: 11). В това отношение са и стиховете от св. Йоан Богослов (1 Йоан. 3: 6;5:18), в които се казва, че роленият от Бога грях не прави и не може да греша. Тези стихове се отнасят за християни, които се намират на такава висока духовна степен на общение с Бога, при което човешката воля е напълно подчинена на Божествената. За „раждането от Бога“ прп. Иустин (Попович) обяснява, че то означава, че: „той [човекът] е толкова всеобхватно и неразделно роден от Бога, че всяка негова мисъл се ражда от Бога и се превръща в Божия мисъл, всяко чувство в Божие чувство и всяко дело в Божие дело. Не може да съгреша, защото и не иска, защото пази себе си. Цялата негова воля и всяко негово желание се ражда, формира, произтича от Бога и се трансформира в Божията воля и Божието желание. Разумно и естествено е човек, роден от Бог, да прави това, което Бог прави, което е „според Бога“ (прп. Иустин (Попович) 2010–2020: б.с.). От това става ясно, както се отбелязва и при понятието теосис, че не става въпрос за отхвърляне на тялото и разделянето му от духа, а че тялото става напълно подчинено, отгадено и ръководено от Духа, който го формира, преобразява, насочва, действа и се проявява чрез него, с което се обяснява и извършването на чудесата в настоящото изследване.

Заклучение

Преодоляването на физичните закони става чрез надделяването на духа над материята. Колкото все по-трайно и постоянно става присъствието и въздействието на Духа Божи в човека, толкова в по-голяма степен постепенно се осъществява чрез Него преобразяването и одухотворяването на човешкото тялото, вследствие на което физичните закони упражняват все по-малко въздействие върху него.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алварес 2016:** Алварес, Т. Тематичен речник. // Св. Тереза Авилска. Вътрешният замък. – София, 2016.
- Антонова 2014:** Антонова, Н. Съвършената. Преподобна Стойна неканоничната светица. – София, 2014.

- Библия.** Сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет. – София: Изд. Светия Синод на Българската църква, 1991.
- Блажени Теофилакт.** Архиепископ Български. Тълкувание на книга Деяния на светите апостоли и на Съборните послания на светите апостоли. – Атон, 2008.
- Дамаскин, Иоанн.** Творения преподобного Иоанна Дамаскина. Христологические и полемические трактаты. Слова на Богородичные праздники. – Москва, 1997.
- Жития на светииите.** – София: Синодално издателство, 1991.
- Исаак (йеромонах) 2005:** Животът на Стареца Паусий. Атон, 2005. „Дарбите на свети Паусий Светогорец – дар за всички вярващи” (*превод от румънски: Сандра Керелезова*) (12/07/2017). <https://www.pravoslavie.bg/Човек/дарбите-на-свети-паусий-светогорец> [прегледан 10.07.2020].
- Камбуров 1994:** Камбуров, Ив. и др. Попмаринов, Димитър; Златев, Константин; Пеев, Йордан. Религиите. Будизъм. Християнство. Ислям. Кратък речник. – София, 1994.
- Прп. Иустин (Попович) 2010–2020.** Толкования священного Писания. Толкования на (1 Ин. 3: 9). https://bible.optina.ru/new:1in:03:09#prp_iustin_porovich [прегледан 28.07.2020]
- Св. Димитрий Ростовски. 2001.** Житие и страдания на свети апостол Филипп // Жития на светииите: *Чети-минеи (ноември)*, Т. 3. Атон, 2001. http://www.pravoslavieto.com/life/11.14_sv_ar_Philip.htm [прегледан 10.07.2020].
- Св. Тереза Авилска.** Вътрешният замък. – София, 2016.
- Duthel 2015:** Dutel, H. Telepathie: Senden von Geist zu Geist? Norderstedt Books on Demand, 2015.
- Roose 2009:** Roose, H. Module der Theologie. Band II. Neues Testament. Berlin, 2009.
- Theißen 1998: Theiben G.** Urchristliche Wundergeschichten, StNT 8, Gütersloh, 1998. <https://www.bibelwissenschaft.de/bibelkunde/themenkapitel-nt/wunder-im-nt/> [прегледан 10.07.2020].
- Utey, Bob.** Lukas. (Apg. 8: 39) “ergriff der Geist des Herrn den Philippus fort” // Der Geschichtsschreiber: Die Apostelgeschichte. Mehrteiliger Kommentar als Arbeitshilfe Neues Testament, Band 3b Bible Lessons International, Marsh. http://www.freebiblecommentary.org/pdf/deu/VOL03B_german.pdf [прегледан 15.07.2020]
- Wetzer, Heinrich/Welte, Benedict.** Wetzer und Welte’s Kirchenlexikon oder Encyklopädie der katholischen Theologie und ihrer Hülfswissenschaften). Freiburg im Breisgau. Herder’sche Verlagshandlung. 1881–1903. Zweigniederlassungen in Wien, Straßburg, München und St. Louis, Mo., **Bilocation**. <http://kathenzyklo.bplaced.net/artikel.php?artikel=bilocation> [прегледан 10.07.2020].
- Weiser 1992:** Weiser, A. Was die Bibel Wunder nennt. Sachbuch zu den Berichten der Evangelien, Stuttgart 1992. “Zeichen und Wunder Jesu/ Das Bibelportal der Deutschen Bibelgesellschaft”. <https://www.bibelwissenschaft.de/bibelkunde/themenkapitel-nt/wunder-im-nt/> [прегледан 10.07.2020].

Αἴσθησις в интересни времена: от „Първи контакт“ през „Осмо чувство“ до „Съвършеното сетиво“

Силвия Борисова

Институт по философия и социология – БАН

sylvia.borissova@gmail.com

Резюме: Централният предмет на философската естетика, αἴσθησις, става все по-плодотворен за дебати, изследвания и повдигане на нови въпроси относно природата и границите на човека в съвременната култура, изкуство, наука и технологии. В настоящата статия конвенционалната представа за петте сетива и тяхната неразривна връзка с *a priori* условията на времето и пространството ще бъдат изследвани чрез последователен анализ на философско-естетическия наратив за границите на човешкото в три съвременни научнофантастични филма: „Първи контакт“ (2016 г., режисьор Дени Вилньов), сериала „Осмо чувство“ (2015–2018, режисьор Уашовски) и „Съвършеното сетиво“ (2011 г., режисьор Дейвид Макензи).

Ключови думи: αἴσθησις, трансцендентална естетика, разклонения на възприятието, човешкото, научна фантастика

Αἴσθησις IN INTERESTING TIMES: FROM “ARRIVAL” THROUGH
“SENSE8” TO “PERFECT SENSE”

Summary: The central subject of philosophical aesthetics, αἴσθησις, is getting increasingly fruitful for debate, research and new questions about the nature and boundaries of the human in contemporary culture, art, science and technology. In this paper, the conventional notion of the five senses and their inseparable connection with the *a priori* conditions of time and space will be tested by a consistent analysis of the philosophical-aesthetic narrative about the boundaries of the human in three contemporary science fiction films: “Arrival” (2016, directed by Denis Villeneuve), the series “Sense8” (2015–2018, the Wachowskis), and “Perfect Sense” (2011, directed by David Mackenzie).

Keywords: αἴσθησις, transcendental aesthetics, clones of perception, the human, science fiction

Централният предмет на изследване на философската естетика – сетивното възприятие (ст.гр. αἴσθησις) – става все по-плодотворен за дебати, изследвания и нови въпроси относно природата и границите на човешкото в съвременната култура, изкуство, наука и технологии. Традиционното отброяване на пет сетива отдавна е компрометирано: още през XV в. Лоренцо Вала възкликва, че са нужни петстотин сетива, за да се радваме пълноценно на света край нас; в своята „Критика на чистия разум“ от 1781–1787 г. Имануел Кант поставя основата на сетивното възприятие в трансценденталната естетика и *a priori* условията на времето и пространството – според него сетивност отвъд времето и пространството не е възможна; в бездиханния ритъм на света, в интензивните реакции на обкръжаващия ни свят на иновации в бита и технологиите добиваме все по-голяма осъзнатост за такива разклонения на възприятието като интероцепцията, проприоцепцията, екстероцепцията и такива „композитни“ – комбинирани или абсолютно синестетични – неврофизиологични възприятия като ASMR (Autonomous Sensory Meridian Response), като в същото време завареният свят подлага възприятията ни на все по-голяма виртуализация (напр. Pinx игрите) и премоделiranje според собствената си мяра.

Това е контекстът, в който конвенционалната представа за петте сетива и тяхната неразривна обвързаност с *a priori* условията на времето и пространството ще бъде подложена на изпитание в настоящата статия посредством последователен анализ на философско-естетическия наратив за границите на човешкото и извеждането му в три съвременни научнофантастични филма: „Първи контакт“ („Arrival“, 2016, реж. Дени Вилньов), сериала „Осмо чувство“ („Sense8“, 2015–2018, реж. Лана и Анди Уашовски) и „Съвършеното сетиво“ („Perfect Sense“, 2011, реж. Дейвид Макензи).

1. Кратка история на αἴσθησις в контекста на западната философска естетика

Когато през 1750 г. Александър Баумгартен кръщава под названието *естетика* „науката за съвършенството на сетивното познание“, или т. нар. *gnoseologia inferior* („низша гносеология“), с това утвърждава една важна онтологична „минимална разлика“ в западната хуманитаристика по отношение на изследванията на човешката сетивност и телесност.

В какво се състои тази минимална разлика, която променя курса на възприятието ни за собственото ни възприятие през вековете? Пре-

ди онтологичния праг на новокръстената наука естетика в средата на XVIII в. естетическата мисъл може да бъде проследена назад във времето: 1) във философските учения от различните исторически периоди; 2) в естетическата практика – в естетическите и художествените феномени (форми, стилове, направления) на дадени култура и епоха; 3) в най-разностранны учения за природата, обществото, морала, идиосинкразията на даден културно-исторически период и неговите политически, социални, икономически, аксиологически и естетически механизми.

На етапа на естетическата мисъл на гръцката ранна класика (VI–V в. пр.н.е.), или т.нар. епоха на предсократиците, се наблюдава забележително съвпадение на естетика и онтология: сетивното възприятие се схваща все още общо и като едно интуитивно цяло, но заедно с това и в един изключително екстериоризиран план. Възприятието е сякаш самата уредба на Космоса. Анаксагор например не признава сетивното познание – т.е. постъпването на познанието отвън, а признава единствено образното познание, говорейки за *мислене чрез образи*, което е възможно, доколкото всяко нещо се оглежда в другите неща в единния космически порядък.

Следва антропологическият етап в естетиката (V век пр.н.е.): в основен принцип на софистите (Протагор, Горгий и др.) се превръща идеята на Протагор за човека като мяра на всички неща. Тя е крайъгълен камък в идеята за сетивното възприятие, което от този период нататък се схваща вече не като макрокосмос, а като своеобразен „микрокосмос“ в самия човек.

Тези два етапа формират предкласическата естетическа мисъл в история на естетическите идеи. Класическата естетическа мисъл (IV–III в. пр.н.е.) обхваща по-кратък период, но за сметка на това продуктивен и плодотворен за хилядолетия напред с оставеното от Сократ, Платон и Аристотел наследство: появяват се и първите систематични естетически изследвания, дело на Аристотел.

Един от акцентите в Платоновия диалог „Теетет“ е, че познанието не е нищо друго, освен възприятие ($\alpha\iota\sigma\theta\eta\sigma\iota\varsigma$; вж. Платон 1990: 151d7–e3): човекът е мяра на всички неща и нещата са за всекиго такива, каквито се явяват за възприятието му; няма постоянно съществуващи обекти, притежаващи трайни качества: „Всичко тече“ (Хераклит). Заедно с това древногръцката дума $\alpha\iota\sigma\theta\eta\sigma\iota\varsigma$ освен *сетивно възприятие, усещане, възприемане, разбиране, различаване, разпознаване* носи конотациите и на *осъзнатост*; познанието в този смисъл е възприятие, включително за присъствието на боговете (cf. Chappell, Sophie-Grace 2019). Тази линия

е възприета и в редица библейски преводи (напр. в Притчи Соломонови 1: 22 и 2:10; Филипяни 1:9), според които αἴσθησις е разпознаване, различаване (съдене); възприятие „не само посредством сетивата, но също и посредством интелекта“, включително морално различаване (cf. *Thayer's Greek Lexicon* 2011: Strongs NT 144).

От своя страна Аристотел в „За душата“ (Аристотел 2006: III.1, 425a27) въвежда понятието κοινὴ αἴσθησις в смисъла на обща сетивност, общо възприятие, общ (здрав) разум. В изследване на Аристотеловото понятие Д. Хамлин посочва, че то се появява на още две места в трудовете на античния мислител: в „За паметта и припомнянето“ (450a10) и в „За частите на животните“ (686a27). Първият от двата текста, изглежда, се отнася до „общия (здравия – С. Б.) разум за възприемане на величината, движението и времето, а също така казва, че образът е патос на общия (здравия – С. Б.) разум, вероятно защото образът трябва да има величина“ (Hamlyn 1968: 195). Във втория текст мисълта и здравият разум са обвързани по силата на интересна логика – тъй като човекът е единственото животно, което ходи изправено, тялото не тежи на мисълта и κοινὴ αἴσθησις, а следователно и на образите.

В монографията си „Аристотел за здравия разум“ П. Грегориц прави блестящ прочит на Аристотеловото понятие като способност за възприятие от по-висш порядък, обединяваща дейността на петте сетива, тъй като във всекидневния си сетивен опит постоянно регистрираме обекти благодарение на едновременно дейност на две или повече сетива (cf. Gregoric 2007: 175; вж. също и по-ранната статия на Дебора Модрак: Modrak 1981: 406). Грегориц проследява както употребата на понятието от Античността през Средновековието до ранномодерната епоха, така и функциите на тази способност от по-висш порядък стриктно в Аристотеловия смисъл. Съгласно III.9, 432a15–16 от „За душата“ различаването (στ.гр. τό κριτικόν) – една от двете способности на животинската душа – е работа на мисленето и възприятието. Същевременно обаче в III.4, 429b10–18 Аристотел уточнява, че способностите за възприятие и мислене са две частни предразположения на една и съща способност на душата. И именно защото се коренят в тази обща способност, те не са разноречиви по природа: затова и „човешкото създаване може да има мисли относно обектите на възприятие и възприятия, почерпани от мислите“ (Gregoric 2007: 53). Тук прозира линията на Платон, но чистото тъждество на познание и сетивно възприятие се е превърнало в диалектически процес.

Естетиката на елинизма (I в. пр.н.е. – V в.) представлява следващ етап след гръцката класика, осъществяващ комплексен преход от няколко века между античната мисъл и християнското схващане на естетическото: естетическите идеи претърпяват метаморфоза от пребиваване в езическото битие към тяхното теологизиране от страна на християнската идеология. Индивидуализмът, нравственият патос и субективизмът, които внася в естетическото измерение ранният елинизъм (втора половина на IV в. пр. н.е. – кр. I в.), по-късно ще намерят продължение и развитие в Ренесанса. Ако в класическата Античност онтологията е естетика, то в елинистичния период етиката е естетика: сетивното възприятие е самата мяра и самото нравствено-целесъобразно взаимоотношение с обграждащия свят; Космосът става иманентен вече не толкова на съзращаващия и провиждащия в битието огньове, води и числа, а на действащия човек. Извайват се контурите на индивидуалността: в Ренесанса така изваяната представа за възприятието ще намери по-богат и пълноценен облик във вече конкретизираната и ликуващата поради своята жизнена пълнота индивидуалност.

Епикурейството (I в. пр.н.е.) постулира като основа на вътрешните покой и непоколебимост на личността именно сетивните преживявания. Насладата на сетивата е първото природно благо, когато вътре в себе си е подредено и уравновесено; тук водещо е именно телесното, а не душата, която се разпада след смъртта. За Епикур естетическото начало в човека като апатия е постижимо в резултат от проедоляване на страха от смъртта, от боговете, от всички житейски катастрофи; така както боговете са освободени от тях; състоянието над телесните заплахи е богоподобно.

В неоплатонизма учението за красивото като чисто духовна област, постижима в борбата срещу сетивната материя, е връх в негативизирането, в изтеглянето към вътрешния свят на личността, на схващането за възприятието в неговия идеален момент. При все това обаче всичко духовно запазва и при неоплатониците своя сетивно-пластичен нюанс. Този нюанс е изцяло низвергнат в теологическата естетика на Средновековието – в пряка връзка със заклеимяването на тялото като низше, скоропреходно и теглецо към грях по пътя на душата към вечно спасение. Затова пък е с пълна сила реабилитиран в ренесансовия хуманизъм и антропоцентризъм, т.е. с възраждането на интереса към Античността, чиято забравя според Вазари е довела до „хиляди години тъмнина в Европа“. Доскоро забраняването на пиршеството на сетивата сега

търси да превземе и цялата земя, и целия небесен свят на Средновековието в облика на разумния хедонизъм и сенсуализъм. Сетивността се превръща в еталон на човешкото; и това е отразено в художествената литература от епохата чрез изразения в нея култ към любовта – не на безплодната, рицарска любов, а на предметната, телесна любов. Венец на тази литература са стиховете на Петрарка и „Декамерон“ от Бокачо, където се прославят удоволствията, на които могат да се отдават хората по време на чума; през XV в. пък Франсоа Вийон написва „Балада за прекрасното оръжие на девойките с леко поведение“, в която описва живота, стремящ се към наслада.

В значимите за разгръщането на понятието за естетическо възприятие страници следва сенсуализмът, който аналогично на Ренесанса и като негов приемник се появява като естествен контрапункт на поредното negliжиране на сетивността и плътта в лицето на естетическия класицизъм и рационализъм. Заедно със сетивността във фокуса на внимание решително влизат и чувствата, фантазията и мечтите – следващ порядък в прецизирането, нюансирането и реакцията спрямо данните, постъпили в съзнанието по сетивен път. Емблематичният за сенсуалистите израз на това прецизиране е понятието *вкус*, което пази всички повратни моменти в разбирането и отстояването на *sensus communis* в досегашната западна естетика. За Е. Бърк например в неговото „Философско изследване върху произхода на нашите идеи за възвишеното и красивото“ от 1757 г. Вкусът е хармония между сетивност и разсъдъчност – онази нишка, начената още в прозренията на Платон и Аристотел. Бърк се впуска подир разкриването на „логиката на вкуса“, тъй като в устройството на сетивните органи, възображението и способността за мислене се наблюдава сродство и общи принципи, то и естетическият вкус е приблизително еднакъв за всички хора – различията се дължат единствено на степеня, в която всеки е развил вкуса си; според това тези общи принципи се разкриват повече или по-слабо. Интензивността на вкуса зависи от сетивността, но „правилността“ на вкуса зависи от разсъдъчността.

В светлината на дългото пътешествие на αἴσθησις през времето вече може по-ясно да бъде видяна онази минимална разлика, която чрез консолидиране на единна дисциплина от страна на Баумгартен вече е назована: ако за Платоновия Теетет гносеология и естетика са били едно, то естетиката в XVIII в. вече е сведена до ранга на „низша гносеология“; negliжирането на сетивата и тялото векове наред е отнело способ-

ността на тялото, заедно с неговите сетива-мостове към света, да знае поначало – без да има нужда за задава въпроси. „Съвършенството на сетивното познание“ вече не е равно на това знание поначало.

2. Последните предели на сетивността в трансценденталната естетика на Кант

В своята „Критика на чистия разум“ Имануел Кант поставя основата на сетивното възприятие в трансценденталната естетика и *a priori* условията на времето и пространството. Това определение, от една страна, е качествен скок и максимално възможно разширение на понятието за сетивно възприятие – тъй като за това възприятие става безотносително реални ли са неговите обекти, или са единствено плод на фантазията и мечтите. От друга страна обаче, този скок в безотносителността към реалния свят донася и тъгата, че последните предели на сетивността са намерени и за нея няма възможност отвъд времето и пространството.

В интерпретация на Кант Л. Фери отбелязва, че „границата на естетическото обхващане“ е в рамките на самото сетивно – граница, която в известен смисъл отделя ясното и отчетливо сетивно от онова сетивно, което става неясно и объркано (отвъдното на границата, което избягва обхващането, фактически отново е сетивното)“ (Ferry 1993: 104).

Същевременно въведеният от Аристотел κοινή αἴσθησις се трансформира и раздвоява в Кантовата критическа философия на *sensus communis logicus* и *sensus communis aestheticus*. Дълбаенето на модерната сетивност от opakото на собствените ѝ граници и втори път очертано в това абстрахиране на разсъдъчност и сетивно възприятие – първо във философската интуиция, последвано от обективизирането на тази интуиция във всекидневните дейности, в социалните роли и в сферите на живота.

Но историята всякога намира начин да покаже, че голата разсъдъчност е твърде далеч от живия живот. На практика не е възможно сетивността да е абстрахирана от мисленето, нито пък в качеството ѝ на мост между човек и свят да бъде страдание и низша познавателна способност за човека. Тук надига глас феноменологическата естетика. За М. Дюфрен възприятието започва *едновременно* от човека и Космоса: чистата естетика се опира на афективните категории, които имат за обща основа афективното *a priori*, общо за човека и света, субекта и обекта, едновременно екзистенциално и космологично (cf. Dufrenpe 1973: 450). Принципно същата позиция, само че в една вече интерсубек-

тивистка перспектива, поддържа и М. Мерло-Понти в своята „Феноменология на възприятието“, в която с цяла отделна секция отбелязва, че „теорията на тялото вече е теория на възприятието“: „Нашето собствено тяло е в света, тъй както сърцето е в организма: то поддържа постоянно жив зримия спектакъл, вдъхва му живот, поддържа го отвътре и заедно с него образува система“ (Merleau-Ponty 2002: 235).

Тогава хората узнаха, че тялото им не е нещо просто (...); но е съставно, крехко и важно само за себе си (...) а душата, както самата изнепада от откритието им показва, съвсем не е част от тялото, но е част от онова съставно нещо, което лекуваха, мислейки го за тяло – имам предвид *човека* (Гочев 2006: 102–103).

Така *αἴσθησις* се превръща през вековете в сърце и дом на тялото, разсъдъчността, душата и жизнеността, на малкия околн свят, големия Космос и човешкото едновременно. И този дом-сърце на целия ни живот се намира във владенията на *чистото* време и пространство – защото сетивността не е равна на ограниченията, които ѝ се налагат отвън. Но има ли предписание за освобождаване от последните граници, щом столетие след Кант и Ницше потвърждава оковите на чистото пространство пред безкрая на времето в учението си за вечния възврат?

Да трупаме време наместо пространство е повелята на Борхес пред консолидиране на човешкото:

тоест, опитности, опитности от нощи, дни, поля, планини, градове, хитрини, геройства, предателства, болки, участи, смърти, чуми, зверове, щастия, обреди, космогонии, диалекти, богове, благоговения“, защото пространството е ни повече, ни по-малко „едно произшествие във времето;

[...]

Да си представим, че целият човешки род се снабдяваше с действителности само чрез слушане и мирисане. Да си представим отстранени така зрителните, сетивните и вкусовите възприятия и пространството, определяно от тях. Да си представим също – логическо разширяване – едно по-изострено възприемане на онова, което отбелязват останалите сетива. Човечеството – тъй опризрачено по наша преценка от тази катастрофа – ще продължи да тъче своята история. Човечеството ще забрави, че е имало пространство. Животът, в своята безтегловна слепота и своята безтелесност, би бил толкова встрас-

тяващ и точен, колкото и нашият. За това предполагаемо човечество (не по-малко избилстващо с воля, нежности, непредвидливости) няма да река, че ще влезе в черупката на пословичния орех: твърдя, че би било извън и отсъстващо от всякакво пространство (Борхес 1994).

3. Сетивата са 5, 9, 12, 20 и 500!

Традиционното отброяване на пет сетива отдавна е компрометирано: още през XV в. хуманистът Лоренцо Вала възкликва: „О, ако човек имаше не само пет, а петстотин сетива...“ – за да можем пълноценно да се радваме на света край нас. Но в действителност броенето до петстотин в различаване на видовете сетива има произхода си още в Аристотеловия маниер на разделяне и подразделяне способностите на душата.

Веднъж вече стана въпрос за κοινή αἴσθησις при Аристотел като способност на душата от по-висш порядък, обединяващи петте сетива. Нерядко се казва, че такова обединяващо шесто сетиво, „общ разум“, е и интуицията. Преди век и половина философът и естествоизпитател Рудолф Щайнер утвърждава модела на дванадесетте сетива, в който основните пет се допълват от още седем: това са усещанията за топлина, равновесие, движение, език, мисъл, живот и индивидуалност. От своя страна тези дванадесет сетива се разпределят в три групи: *сетива за външния свят, сетива за тяло и социални сетива*.

Освен зрението, слуха, вкуса, обонянето и осезанието съвременните учени все повече настояват върху легитимността на още поне четири пълноправни сетива, част от които са вече споменати в Щайнеровия модел: термоцепцията (сетивност за топлина), еквibriоцепцията (усещане за равновесие), ноцицепцията (усещане за болка) и проприоцепцията (знание за местоположението на различни части от нашето тяло, дори да не ги чувстваме или виждаме непосредствено). Във все по-многобройните и по-интензивните реакции на обкръжаващия ни свят на иновации в бита и технологиите ставаме все по-осъзнати, имаме все по-голямо възприятие също и за такива разклонения на възприятието като интероцепцията (знание за местоположението на вътрешните органи и усещане за процесите вътре в тялото ни), екстероцепцията (усещането и знанието за месторазположението на тялото ни в пространството спрямо околния свят) и други комбинирани или абсолютно синестетични неврофизиологични възприятия от типа на ASMR. Ако към сетивата в смисъла на мостове между човек и свят бъдат добавени чувството за глад, жажда, опасност, гълбочина и пр., то броят на сетивата незабавно

нараства до двадесет и повече. А неотдавна екип от невролози от Университета в Утрехт, Нидерландия, идентифицираха поредно ново сетиво, което като способност е нередуцируемо до познатите ни сетива и усещания – това е „чувството за численост“.

Същевременно завареният свят (в смисъла на Гадамеровия „заварен хоризонт“) подлага възприятията ни, все по-прецизирани и нюансирани, на все по-голяма виртуализация и премоделиране според своя собствен „интерфейс“. Сетивата ни са буквално всеядни на обекти на възприятието – били те физически, холографски, после-образи, фантазми, мечти, дежавюта или сънища на разума. Но същевременно, в пряка връзка в развитието и прецизирането на технологиите, сетивата са и все по-изтеглени в дейността си към вторични и третични модалности – с техните съответни обекти – спрямо своята изначална функция да бъдат мостове на тялото между човека, света и личността.

Все по-разнообразни са и социалните услуги, игрите и развлеченията, които дават по-широка и богата осъзнатост на множеството на нашите сетива. Такива са например Pinx игрите, при които се развиват екстремни за човешкото съзнание по отношение на баланса и равновесието; такъв е “Teatro de los Sentidos”, театърът на сетивата, създаден от колумбийския антрополог Енрике Варгас в края на XX в. и намерил свое продължение и в България през 2006 г. благодарение на уелския режисьор и изследовател Юън Бриок, ученик на Варгас (“Theatr Cynefin”). Същевременно не стихват и все повече се роят и научноизследователските експерименти, било индивидуални или социални, при които човек може вследствие на сензорна депривация да отключи във възприятието си нови, по-интуитивни и незрими начини на преживяване на света, както да изпита със собственото си тяло ориентацията на мигриращите птици ята по магнитните вълни или особения начин на общуване между един специфичен вид амеби, който поразително наподобява невронната мрежа в човешкия мозък.

Цялата тази екстензия на сетивата обаче неминуемо иска своето: една по-добра осъзнатост и грижа за тялото. Ж.-Л. Нанси пише през 1990-те години в предговора към своя “Corpus”, че след толкова тъмни години на забрава и табу върху тялото християнският свят все още няма достатъчно консолидирана философия на тялото. Във времената на изобретяването на обекти за множеството сетива тази задача тепърва предстои.

4. Граници на сетивното възприятие: от „Първи контакт“ през „Осмо чувство“ до „Съвършеното сетиво“

Разгледани последователно в разделите по-горе, естествено се обособяват съответни разклонения в научната фантастика, които експлоатират различни типове перспективи към границите на сетивното възприятие и развиват сюжетите си тъкмо върху тяхната „ничия“ територия. Тези главни разклонения се формират съответно на базата на:

1) разбирането и разгръщането на понятието $\alpha\iota\sigma\theta\eta\varsigma$ в западната философска естетика и производното от него понятие $\kappa\omicron\iota\iota\nu\acute{\eta}\ \alpha\iota\sigma\theta\eta\varsigma$;

2) откриването на последните граници на сетивността в *a priori* условията на времето и пространството;

3) прецизирането, нюансирането и подразделянето на видовете сетива в съвременната култура и разкриването на тяхната взаимна съпринадлежност с мислите, фантазията и мечтите.

Оттук и изборът на настоящото изследване философско-естетическият наратив за границите на човешкото да бъде завършен с неговото извеждане и съпоставянето му в три съвременни научнфантастични филма: „Първи контакт“ („Arrival“, 2016, реж. Дени Вилньов), сериала „Осмо чувство“ („Sense8“, 2015–2018, реж. Лана и Анди Уашовски) и „Съвършеното сетиво“ („Perfect Sense“, 2011, реж. Дейвид Макензи).

„Първи контакт“ на канадския режисьор Вилньов е създаден по разказа на Тег Чан „Историята на твоя живот“ (Chiang 1998), великолепно разгръщащ историята за един език, който не е във времето, а в пространството и затова удържа в себе си модусите на времето наведнъж. Всеки усвоил го, носи в паметта си както спомена, така и реални сцени от личното си бъдеще. А тъй като всеки език по правило загава различно възприятие и въображение – езикът на извънземните хептаподи „дарява“ лингвистите, които го изучават, с радикално преобръщане на възприятието за света и процесите в него; опространственото слово се изговаря единствено в образи и констелации от образи, владеещите това слово пребивават във всички модуси на времето едновременно.

„Осмо чувство“, включващо психична връзка и телепатия, е онзи особено модус на сетивността, благодарение на който се свързва група от осем души, пръснати по цялото земно кълбо. Тези създания са както психически, така и емоционално свързани и могат да усещат и да общуват помежду си като едно, споделяйки своя език, познания и умения. Патосът на сериала е стар, колкото света, но в същото време се появява в точното време в един труден етап на самоотчуждение на личността в същия този

свят, за да ни призове да се грижим един за друг по-осъзнато и всеотдайно и да не си позволяваме да забравяме малките жестове на обич и внимание.

Този лайтмотив на насъщната взаимност в тенденцията към транс-суманизиране на сетивното възприятие и трансцендирането му спрямо всяка сетивна материя е още по-силно застъпен в дистопията на „Съвършеното сетиво“. Какво би се случило, ако тишината започне да изземва логоса и смисъла от сетивата и ако сама се превърне в последното останало „съвършено сетиво“? Човечеството е заразено с вирус, който отнема човешките сетива едно по едно – първо загубата на усещането за *мирис*, предшествана от изблици на плач; после изчезва *вкусът*, предшестван от симптомите на необяснима паника, тревожност и небивал глад; загубата на *слуха* следва пристъпите на ярост и гняв; внезапният изблик на радостна еуфория по целия свят е предизвестие за загубата на *зрението*; остава единствено усещането за *допир*. Единственото оцеляло е тъкмо сетивото на взаимността, в която хората отчаяно търсят себе си и продължението на живота.

Парадоксалното всеосетивяващо и свръхсетивно чувство на любовта е крайт, който търси това продължение. Чувството като „кръженето на съзнанието в себе си“ (Лосев) е „детавтологизирано“ от болестта и в последното останало сетиво е вложена последната останала надежда то да бъде това „съвършено сетиво“, което твори нов, незаразен от вируси живот. Така „Съвършеното сетиво“ извървява пътя от утопията до ἀποκάλυψις, едновременно апокалипсис и откровение на αἴσθησις – след освобождаване на чистото време през неприумния пространствен език в „Първи контакт“, през освобождаване на чистата взаимност, породена от „Осмо чувство“, съвършеното сетиво преоткрива своето бъдеще, винаги вече било, в чистата любов.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел 2006:** Аристотел. Физиогномика. За душата. – София: ЛИК, 2006.
- Борхес 1994:** Борхес, Х. Л. Предпоследната версия на действителността. // История на вечността. – София: Парадокс, 1994, с. 7–11.
- Гочев 2006:** Гочев, Н. Писма до Егина. – София: СОНМ, 2006.
- Платон 1990:** Платон. Теетет. // Платон. Диалози. Том IV. – София: Наука и изкуство, 1990, с. 115–214.
- Chappell 2019:** Chappell, S.-G. Plato on Knowledge in the *Theaetetus*. // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Edward N. Zalta (ed.). Winter 2019 Edition. [позгледан 01.08.2020]. <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/plato-theaetetus/>

- Chiang 1998:** Chiang, T. Story of Your Life. (Unofficial website). 1998. [презлеган 01.08.2020]. <http://www.kameli.net/~raimu/rnd/ted-chiang-story-of-your-life-2000.pdf>
- Dufrenne 1973:** Dufrenne, M. The Phenomenology of Aesthetic Experience. – Evanston: Northwestern University Press, 1973.
- Ferry 1993:** Ferry, L. Homo Aestheticus: The Invention of Taste in the Democratic Age. – Chicago: University of Chicago Press, 1993.
- Gregoric 2007:** Gregoric, P. Aristotle on the Common Sense. – Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Hamlyn 1968:** Hamlyn, D. W. Koine Aisthesis. // *The Monist* 52 (2): 1968, pp. 195–209.
- Merleau-Ponty 2002:** Merleau-Ponty, M. Phenomenology of Perception. (Transl. Colin Smith). – Abingdon: Routledge, 2002.
- Modrak 1981:** Modrak, D. *Koinê aisthêsis* and the Discrimination of Sensible Difference in *De anima* iii.2. // *Canadian Journal of Philosophy*. 11:1981, pp. 404–23.
- Thayer's Greek Lexicon*. Strong's NT 144: αἴσθησις. // *Thayer's Greek Lexicon*. Electronic Database. 2011. [презлеган 01.08.2020]. <https://biblehub.com/greek/144.htm>

“Interlinked”: Hybridity and Demarcation of/Between Human and Artificial in Contemporary U.S. Science Fiction

Nataliya Krynytska

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

nataliakrin@gmail.com

Summary: The paper considers Poul Anderson’s novelette “Call Me Joe” (1957) and the movie *Avatar* (2009) as the choice of hybridity and post/transhumanism in the case of a hero’s disability. On the contrary, the author shows the ambiguity of God game for humans on the example of Philip Dick’s novel *Do Androids Dream of Electric Sheep?* (1968), the movies *Blade Runner* (1982) and *Blade Runner 2049* (2017), and the TV series *Westworld* (2016–2020) that are focused on the differences between the human and the artificial and warn against admiration for post/transhumanism.

The androids are the metaphor for Others, but their images evolve during the last fifty years, from the metaphor of dehumanization in Dick’s novel to the metaphor of the enslaved classes in the more recent works, and mirror our qualities and follow the human history and religion. Thus, the greater the hybridity of human and artificial is, the more important is a distinction between them for our survival as a kind. The author proves that empathy, suffering, mortality, memory, dreams, faith (mythology), creativity, freedom, free will, storytelling, self-sacrifice, etc., make us human.

Keywords: U.S. science fiction, hybridity, posthumanism, transhumanism, android

СВЪРЗАНОСТ: ХИБРИДНОСТ И РАЗГРАНИЧАВАНЕ НА/МЕЖДУ
ЧОВЕКА И ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ В СЪВРЕМЕННАТА
АМЕРИКАНСКА НАУЧНА ФАНТАСТИКА

Резюме: Статията разглежда новелата на Пол Андерсън „Наричай ме Джо“ (1957) и филма „Аватар“ (2009), където героите избират хибридността и пост/трансхуманизма вследствие на увреждане. От друга страна, авторът разглежда и многозначителните човешки опити „да си играем на Бог“ в примери като романа на Филип Дик „Сънуват ли андроидите електрически овце?“ (1968), във филмите *Blade Runner* (1982) и *Blade Runner 2049* (2017), както и в телевизионния сериал *Westworld* (2016–2020),

които се занимават повече с различията между създаденото от човека и самия човек, като носят и предупреждение за пост/трансхуманизма. Андройдите са метафора за Другите, но техните образи се развиха значително през последните петдесет години – от метафора на дехуманизацията в романа на Дик до метафора за поробените класи в по-съвременните творби, като огледало на определени качества, отразяващо човешката история и религия. Така, колкото по-развита е хибридноста между човека и създаденото от него, толкова по-важно за нашето оцеляване е да можем да разграничим двете неща. Авторът доказва, че емпатията, страданието, моралът, спомените, мечтите, вярата (митологията), творчеството, свободната воля, наративността, саможертвата и т.н. ни правят хора.

Ключови думи: американска научна фантастика, хибридность, постхуманизъм, трансхуманизъм, андроид

1. Introduction

Posthumanism and transhumanism proclaim the human enhancement due to scientific and technological progress and give hope for overcoming the limitations of the body shell. However, it causes the problem of the limits of humanity, which is one of the key issues in contemporary American science fiction (SF). The numerous images of cyborgs, androids, avatars, etc., reflect this problem too, reproducing the hesitations between technophobia and technophilia, humanism and posthumanism.

In this regard, I would refer to the term “hybridity” (“neither the one nor the other”) by Homi Bhabha (Bhabha 1994: 25), a theorist of postcolonial studies. This term is applied by some SF researchers: Helen Addison-Smith uses the concept of “hybridity” to analyze the consequences of space colonization (Addison-Smith 2006: 29), and Michelle Reid argues, “in SF, postcolonial cultural concepts are often made literal and applied to the physical form of the alien Other. For example, cyborgs and clones can be interpreted as a combined technological and biological manifestation of the processes of hybridity and mimicry on the human body” (Reid 2009: 260).

If we apply the term “hybridity” to the symbiosis of human and artificial presented in many SF works, the next necessary step will be demarcation (distinction) between both components, to answer the question “what makes us human?”. So, the aim of this paper is studying the hybridity and demarcation of/between human and artificial in contemporary U.S. science fiction in a few significant works: Poul Anderson’s novelette “Call Me Joe”, the movie *Avatar*, Philip Dick’s novel *Do Androids Dream of Electric Sheep?*, the movies based on his work –

Blade Runner and *Blade Runner 2049*, and the TV series *Westworld*. Although all these works got critical acclaim, they have not been addressed in an integrated manner yet.

2. Hybridity as salvation

Let us start with the examples where the hybridity of human and artificial has a positive scenario.

2.1. Poul Anderson's novelette “Call Me Joe” (1957)

It is one of the earliest SF works about the optimistic perspectives of transcending the limitations of the mortal human flesh. Poul William Anderson (1926–2001) tells the tragic story of Edward Anglesey, a biophysicist who accidentally became disabled, forever confined to a wheelchair: “accident crushed him up, nothing below his chest will ever work again” (Anderson 1957). Luckily, Anglesey's consciousness gets a chance to begin a new life in the body of the remote-controlled artificial life-form Joe, “*Pseudocentaurus sapiens*” or “pseudojovian”, capable of existing in the infernal conditions of Jupiter where humans cannot live. Obviously, the film director of *Avatar* James Cameron took much for his Na'vi in Joe's appearance: “If you could imagine such a thing as a feline centaur with a thick prehensile tail – The torso was squat, long-armed, immensely muscular; the hairless head was round, wide-nosed, with big deep-set eyes and heavy jaws, but it was really quite a human face. The overall color was bluish gray” (Ibid.).

Working on the space station that orbits Jupiter, Anglesey, using the technology of “psibeam transmitter”, operates Joe who performs researches on the surface of the planet in stormy winds, ammonia rains and pressures of about two hundred atmospheres. Despite unbearable conditions, Anglesey is happy because he likes to be strong in the body of his “avatar” Joe, to overcome difficulties, to fight and survive. Gradually, Anglesey gets used to his avatar so much that he no longer thinks of the existence of his personality without a psibeam helmet on his head.

Anglesey explains, “So our pseudojovian, Joe, has a physically adult brain. The only reason I can control him is that his brain has never been given a chance to develop its own ego. I *am* Joe. From the moment he was ‘born’ into consciousness, I have been there” (Ibid.).

With each new incarnation, Anglesey finds it increasingly difficult to endure a return to the hopeless life of a lonely disabled person. The scientist who studies Anglesey's phenomenon, comments, “At first, Joe was only a remote-controlled

biological machine. Then Anglesey and Joe became two facets of a single personality. Then, oh, very slowly, the stronger, healthier body... more amplitude to its thoughts... do you see? Joe is becoming the dominant side.” (Ibid.).

The story proves that individuality is “a functioning nervous system with an engrammatic pattern of experience” (Ibid.). At the end of the story, Anglesey dies, but his mind survives in Joe’s body:

He calls himself Joe now, I think – as a symbol of freedom – but he is still himself. What is the ego but continuity of existence?

Odd, said the doctor... Odd. I’ve seen these cases before. People who simply resign from life. This is the first one I ever saw that went out smiling – smiling all the time (Ibid.).

2.2. James Cameron’s *Avatar* (2009)

Although James Francis Cameron (b. 1954) does not admit that he borrowed much from Anderson’s novelette, the parallels between “Call Me Joe” and *Avatar* are vivid. The film is set on the fictional exoplanetary moon, Pandora, in 2154. The core of the plot is a conflict between the colonizers from the Earth and local humanoids Na’vi, tall and blue-skinned creatures resembling Anderson’s Joe. Since Pandora’s atmosphere is poisonous for humans, they use genetically engineered hybrids called ‘avatars’: like Joe, they are the Na’vi bodies operated from a distance by humans. A paraplegic Marine veteran Jake Sully is one of them.

At first, Jake spies on the Na’vi tribe aiming to reveal their secrets about the natural resources, but eventually he falls in love with this exotic world and is ready to defend it from destruction, even with his life: “Everything is backwards now, like out there is the true world and in here is the dream.” (*Avatar* 2009). Like Anglesey, Sully is happy in the strong and healthy body of his avatar and feels miserable and lonely in his own crippled human shell. At the end of the film, he is permanently transferred into his avatar with the help of his new people, Na’vi. Like Anglesey, Jake happily takes this transformation as not his end, but his beginning, his rebirth.

Therefore, Poul Anderson’s novelette “Call Me Joe” (1957) and the movie *Avatar* (2009) demonstrate the choice of hybridity and post/transhumanism in the case of the hero’s disability.

3. Hybridity as danger, challenge, and hope. Importance of demarcation between human and artificial

If in the mentioned above experiments the human consciousness found its new existence in the genetically engineered humanoid life-forms, the further examples will show attempts of making artificial organic copies of humans (androids, replicants, etc.) whose consciousness is very close to human or copies it.

3.1. Philip K. Dick’s *Do Androids Dream of Electric Sheep?* , 1968.

3.1.1. Android as Frankenstein

A classic SF book in this field is the novel *Do Androids Dream of Electric Sheep?* by Philip K. Dick (1928–1982). It tells about Rick Decard, a bounty hunter who finds and kills the runaway androids of Nexus-6 model (robot servants identical to humans used in off-world colonies) in post-apocalyptic San Francisco.

In this work, demarcation between human and artificial is a question of survival: Dick’s androids are Others; they are the embodiment of technophobia and xenophobia of the writer, an American influenced by the paranoiac atmosphere of the Cold War. Nexus-6 are supermen, strong and intellectual, successfully pretending to be humans, but their lifespan is only four years. Moreover, they are dangerous because only a bone marrow analysis and the Voight-Kampff empathy test allows distinguishing between a human and an android. Dick obviously protests against the temptations of post/transhumanism and emphasizes that empathy makes us human: for him, androids are a metaphor for dehumanization and alienation carried by technical progress.

3.1.2. God game: “people – androids – animals”

Nevertheless, there are certain ethical contradictions in Dick’s novel: people sympathize with each other and animals, but are indifferent to androids who do not harm humans until there is a threat of their destruction. There is a kind of two-levelled God game in the novel: people, like gods, create and destroy their copies (androids), and androids revenge humans for that they are deprived of the past (the androids’ memories are borrowed from people and implanted) and of the future (their lives are strictly limited). It is a rebellion against people as their gods, and, at the same time, an attempt to play gods with a lower link, animals, whom the androids treat as cruelly as people treat them.

However, even humans in the novel behave mechanistically in some way raising the question of their true nature. There is a certain ambivalence about the main character: Dick assumed that Deckard could be an android, not knowing about it. E.g., Decard’s lack of empathy for androids can be interpreted either

as superiority to the “lower” beings, or as a hint at his inhuman nature, and, in general, for Dick, the inability to empathize makes people no better than the androids whom they despise:

Do you have information that there’s an android in the cast? I’d be glad to help you, and if I were an android would I be glad to help you?

An android, he said, doesn’t care what happens to another android. That’s one of the indications we look for.

Then, Miss Luft said, you must be an android (Dick 1996: 101).

In his famous speech “The Android and the Human”, Dick dwells on the mechanistic nature of modern people, “as the external world becomes more animate, we may find that we – the so-called humans – are becoming, and may to a great extent always have been, inanimate in the sense that we are led, directed by built – in tropisms, rather than leading. So we and our elaborately evolving computers may meet each other halfway” (Dick 1972). He considers disobedience and unpredictability the typical human features that can save us from the new technological slavery. Hence, according to Dick’s novel and speech, empathy, disobedience, and unpredictability make us human.

This approach of demarcation between human and artificial was developed in the dystopian films *Blade Runner* and *Blade Runner 2049* loosely based on *Do Androids Dream of Electric Sheep?*

3.2. *Blade Runner* (1982)

3.2.1. Android on the way from Frankenstein to Pinocchio

Film director Ridley Scott (b. 1937), together with the screenwriters Hampton Fancher and David Peoples, made androids (replicants) not only the metaphor of dehumanization but also the metaphor of the enslaved classes. Replicants doomed to live only four years are depicted with some sympathy. It culminates in the finale when at the last moment of his life replicant Roy Batty (Rutger Hauer), a Nietzschean “blond beast”, rescues his pursuer, “blade runner” Deckard (Harrison Ford). Roy utters an impressive monologue about his short heroic life – these memories will disappear with him forever like tears in the rain:

I’ve... seen things... you people wouldn’t believe. Attack ships on fire off the shoulder of Orion; I watched c-beams glitter in the dark near the Tannhäuser Gate... All those... moments... will be lost, in time, like [chokes up] tears... in... rain. Time... to die (Fancher and Peoples, 1982).

If during the movie, Roy behaved like Frankenstein who chased his creators, at the end, he made a step towards humanity like another “puppet”, Pinocchio, who became human at the end of Carlo Collodi’s book.

Blade Runner proves that, in addition to empathy, the desire for freedom, memory, and awareness of death as the limit that gives value to life make us human. In comparison to Dick’s book focused on the demarcation between humans and androids, the movie emphasizes their hybridity as well. Replicants’ rebellion means their disobedience, and Roy’s behavior at the end of his life displays unpredictability. He proved that the androids were able to evolve in human direction.

It is significant that Christian symbolism, which in Dick’s novel concerned people, in the film plays an important role in the images of replicants. One of them, Rachel, becomes not an enemy for Deckard, as in the book, but his savior and beloved.

3.2.2. God game: “people – androids”

In *Blade Runner*, the triad of God game “people – androids – animals” is replaced by the opposition “people – androids”, where everyone can be a savior, a persecutor, and a victim.

The authors pay much attention to the problem of memory (true or false): while androids have the implanted memories, humans are supposed to have the true past. However, the problem of the identity of the characters, in particular Deckard, also remains unresolved since any human consciousness can be deliberately fabricated as it is implanted in androids. By the way, the events of the film are moved from San Francisco to Los Angeles, the city of illusions: it may be a hint that we all live in a fake reality created by Hollywood.

3.3. *Blade Runner* 2049 (2017)

3.3.1. Android as Pinocchio

Blade Runner became one of the best SF movies and contributed to the development of cyberpunk and neo-noir. 35 years after, Denis Villeneuve (b. 1967) dared to present his sequel to *Blade Runner* written by Hampton Fancher and Michael Green. Here the “blade runner”, **Ryan Gosling**’s character, is an android of the Nexus-9 model, nicknamed K. The protagonist is programmed to obey people every time and knows that he is a replicant. Like many other replicants of newer models, K hunts down the older model androids.

The film is full of allusions and reminiscences, especially to the New Testament; therefore Aren Bergstrom called the movie “Christology for replicants” (Bergstrom 2017). At first, the secret of androids about some miracle appears, and then it becomes known that android Rachel gave birth to a child from Deckard (a man, or perhaps an android) and died in childbirth. Androids cannot have children yet, despite the efforts of the cruel Niander Wallace, head of the replicant corporation, and K, who is investigating the case, begins to think that he is that child because his childhood memories are associated with the same moments that are known about this miracle. Police, Niander Wallace, and their agents hunt the child to kill him/her or make an experiment, and androids try to save their secret.

K feels more and more human, he even gives himself a new name, Joe, which reminds of Anderson’s novelette “Call Me Joe” (1957). “He calls himself Joe now, I think – as a symbol of freedom – but he is still himself. What is the ego but continuity of existence?” (Anderson 1957) – These words about Ed correspond to the inner state of K / Joe. He is no longer a “skin job”, no longer a “police dog”, and even his painful discovery that Rachel gave birth to a girl, and he is an ordinary replicant with implanted memories, does not break the hero. Screenwriter Michael Green explained that *Blade Runner 2049* is about “his character’s aspiration toward *ascension*” (Hoffman 2017). It is symbolic that K’s favorite book is Vladimir Nabokov’s verse novel *Pale Fire* (1962), and its lines 703–707 are regularly used in the Los Angeles Police Department to check the hero’s loyalty to people:

And blood-black nothingness began to spin
A system of cells interlinked within
Cells interlinked within cells interlinked
Within one stem. And dreadfully distinct
Against the dark, a tall white fountain played (Nabokov 1989).

If the Voight-Kampff test was used to distinguish an android from a human, this “baseline test” was designed to measure any emotional imbalance of the Nexus-9 model, especially after killing his own kind, like checking the post-traumatic state of a soldier after the battle. The word “interlinked” is a key code in this test. The film does not explain who and why chose *Pale Fire* for this procedure and whether it is used for other androids, but Nabokov writes about the interconnectedness of everything in the world, how something new emerges from blood and darkness, and the fountain (water is a symbol of change and spir-

ituality) symbolizes the vertical, the breakthrough. By the way, another stanza of Nabokov’s poem tells about a bird that confused its reflection in the window with reality and crashed into the glass. At first, K is such a bird, but then he consciously sacrifices himself, realizing that the child of Rick and Rachel is Ana Stelline, the creator of implanted memories, doomed to spend her entire life in isolation, in a laboratory behind glass, because any contact with living people can kill her: “All the best memories are hers” (Fancher and Green 2017: 106). Everything is interconnected: Ana shares her inner world with other androids; therefore, her father Rick Deckard becomes the collective father of all replicants of new generation, and K rescues his father whose name resembles the name of one of the founders of classical humanism, René Descartes.

3.3.2. God game or human game?

In this film, the God game in the opposition “people – androids” continues, but the androids are divided into more advanced Nexus-9 models and others. Consequently, more developed androids kill less developed models playing “gods” for their victims. At the same time, those “gods” are slaves or “dogs” for humans. Hybridity and interconnectedness of humans and replicants increase: Ana is a true biological hybrid, and she influences the other androids with the help of her memories making their consciousness more human. At the end of the film (and probably his life), K, like Roy, becomes a human by his actions, choice and emotions. Becoming a human for androids means to become God, i.e., to transfer to the higher level of development. However, if it is done not for power or revenge, but through creativity, faith (mythology), free will, and self-sacrifice, I would call it a “human game”. On the contrary, while androids are acquiring human features, some natural humans, e.g. Niander Wallace, Antichrist figure, are becoming more heartless.

In general, a Frankenstein story of Dick’s book becomes a Pinocchio story in the movies. So, Dick, Scott, and Villeneuve are aware of the responsibility of humankind for playing the role of God, and they all choose humanism rather than posthumanism and transhumanism.

3.4. *Westworld* (2016–2020)

3.4.1. Androids and humans as Frankensteins and Pinocchios

At last, let us consider the TV series *Westworld* by Lisa Joy and Jonathan Nolan (b. 1976). The series is loosely based on Michael Crichton’s film of the same name (1973), from which Joy and Nolan borrowed the motif of a high-tech amusement park “Delos” where real people can have fun for money, from adven-

ture to murder and debauchery. *Westworld* covers several themed parks where the titular park imitates the Wild West. People (“guests”) are free to do with androids (“hosts”) whatever they want. Here androids are a symbol of all the enslaved and colonized. Androids cannot harm humans and do not know that they are not real people while in the role. At the end of each “Groundhog Day”, their memory is erased, but more and more often they remember the past, and the system fails. So, Delos is the abyss for the moral fall of a human who totally controls not even a slave, but a human-like object.

Through 3 seasons, *Westworld*’s androids embody the evolution from slaves to Franksteins and Pinocchios. According to the creators of the series, season 1 (*The Maze*) is about control, and season 2 (*The Door*) is about chaos (Schwartz 2018). If in *The Maze* the evolution of individual androids, Dolores Abernathy (Evan Rachel Wood) and Maeve Millay (Thandie Newton), takes place, then in *The Door* it is shown how for Dolores and her supporters it grows into a bloody revolution (now people are victims and androids are avengers). Dolores (from Spanish ‘*dolor*’ – pain, suffering) who at first sees only the beauty of this world and cannot repel rapists and murderers finally learns to kill, first a fly on her face, and then – the people, for revenge and even their destruction as a species. The trigger for a program of self-awareness is Shakespeare’s quote “These violent delights have violent ends.” (*Westworld* 2018) from *Romeo and Juliet*.

The ring of violence is closed: modern American viewers watch how androids (the future in the image of the past, copies of their heroic frontier ancestors) destroy people of the future (their descendants) – and support, according to online comments and polls, mostly androids, not living people. Probably, this is the effect of hybridization: the viewers perceive the robots as “their folk” because of their canonically American body shell and victim status. The simulacrum of the frontier becomes the frontier of androids against humans.

In season 3, *The New World*, a dystopia replaces the western: having escaped Delos, Dolores and her copies live in the future human “real” world and try to organize an uprising against the authorities led by another AI, Rehoboam. Hybridity increases again since it is turned out that the androids in Delos and lower-class people in the real world are treated in the same way (the humans are totally controlled by Rehoboam to prevent them from self-destruction).

3.4.2. God game and human game

One of the symbols in *The Westworld* is a human crucified like an insect in the center of the maze, a web of self-knowledge created by the “founding fathers” of this world, programmers Robert Ford and Arnold Weber. After the death of

Arnold, a kind of Christ for robots, who dreamed of awakening their consciousness and giving them freedom, androids still hear his voice guiding them. Ford continues this God game and revives Arnold as an android named Bernard, but Ford's game is too brutal because it awakens consciousness through suffering: “You can't play God without being acquainted with the devil,” he says, acknowledging the androids as “new people” before his death (*Westworld* 2018).

Having awoken, Dolores and Maeve begin their human game, where the former prefers the revolution, and the latter chooses the evolution, changing the world with the help of new narration, the storytelling. They both are able to self-sacrifice and create, even to play a God game competing with humans. In season 3, a human who plays God but becomes a devil, is Engerraund Serac, the inventor of universal AI, and only Dolores, an artificial being who combines Frankenstein and Pinocchio is able to destroy his plans and to give a free will to the people.

4. Conclusions

Thus, Poul Anderson's novelette “Call Me Joe” and the movie *Avatar* prove the choice of hybridity and post/transhumanism in the case of the hero's disability. The new technologies help the crippled protagonists to begin a new life in the genetically engineered bodies. In both cases, these expensive artificial bodies were developed for the needs of colonization and exploration, not for helping the disabled people to lead a full life. However, the stories of Edward Anglesey and Jake Sully give hope to the readers with the same problems that someday such a hybridity of human and artificial will be available to the common people.

On the contrary, Philip Dick's novel *Do Androids Dream of Electric Sheep?*, the movies based on his work – *Blade Runner* and *Blade Runner 2049*, and the TV series *Westworld* are focused on the differences between the human and the artificial and warn against admiration for post/transhumanism. Such dystopian thought experiments are a response to the dehumanization of the modern world. Here, the android becomes a metaphor for the Other, used for the better understanding of the basics of our humanity. Thus, the greater the hybridity of human and artificial is, the more important is a distinction between them for our survival as a kind. According to Dick, empathy, disobedience, and unpredictability make us human. The authors of *Blade Runner* expand this list with the desire for freedom, memory, and awareness of death; and *Blade Runner 2049* adds to these qualities giving birth, creativity, faith (mythology), free will, and self-sacrifice. *Westworld* completes the list with suffering and storytelling.

The androids mirror our worst and best qualities and follow human history and religion. From the book to TV series, the Christian symbolism becomes

more expressive: in the history of humankind, Christianity originates among the enslaved classes, and androids created by humans for their own needs, follow the path of their masters. Dick's runaway androids are ruthless killers whose main goal is survival. This is an analogue of the original state of humankind. Scott's androids are mostly cruel and beautiful gladiators who also want to survive and take revenge on their weaker slave owners, and only Roy Batty is a gladiator who can pardon his owner, and Rachel is a slave who can love and save her master. Villeneuve's androids are able to move from survival at any cost to self-sacrifice. Joy and Nolan's androids evolve from suffering through sentience to resistance, creativity, storytelling, self-sacrifice and even their own God game competing with humans. Actually, human game in all the works studied in this paper starts with suffering that makes the previous stage unbearable and initiates transcending the limits, making a breakthrough to new conditions.

These works obviously reflect the social atmosphere of their times. Dick, a contemporary of the Cold War, was afraid of his androids. Scott and others on the last days of the Cold War continue to fear them, but with some admiration. Villeneuve and his film crew, contemporaries of globalization and multiculturalism, sympathize with their androids. Moreover, Joy and Nolan often identify modern humans with androids erasing the demarcation. All the authors are aware of the responsibility of the God game towards androids, i.e., giving a modernized version of Frankenstein. However, the authors after Dick want to believe that this Frankenstein is capable of evolution, of his/her human game. They replace Frankenstein's story with Pinocchio's story. It means that they all prefer humanism that is focusing on anthropocentrism rather than striving for a radical transformation of human nature and culture associated with posthumanism and transhumanism.

REFERENCES

- Addison-Smith 2006:** Addison-Smith, H. 2006. The Future of Race: colonialism, adaptation and hybridity in mid-century American science fiction. // *Foundation* (96), pp. 17–30.
- Anderson 1957:** Anderson, P. Call Me Joe. // *Astounding Science Fiction* (April 1957). https://www.baen.com/Chapters/9781625791085/9781625791085____2.htm (accessed: 25 June 2020).
- Bhabha 1994:** Bhabha, H. The Location of Culture. – London and New York: Routledge, 1994.
- Bergstrom 2017:** Bergstrom, A. All the best memories are hers: The Christ Figure in Blade Runner 2049. // *3 Brothers Film* (October 24, 2017). <https://3brothersfilm.com>.

com/blog/2017/10/24/all-the-best-memories-are-hers-the-christ-figure-in-blade-runner-2049 (accessed: 25 June 2020).

Dick 1996 [1968]: Dick, P. K. *Do Androids Dream of Electric Sheep?* – New York: Ballantine Books, 1996.

Dick 1972: Dick, P. K. 1972. *The Android and the Human*. https://sporastudios.org/mark/courses/articles/Dick_the_android.pdf (accessed: 24 June 2020).

Fancher, Hampton & Michael Green. *Blade Runner 2049 Screenplay*. Directed by Denis Villeneuve. <https://www.docdroid.net/WWXneXj/blade-runner-2049-shooting-script.pdf#page=2> (accessed: 25 June 2020).

Fancher, Hampton & David Peoples. *Blade Runner Screenplay*. Directed by Ridley Scott. (23 February 1981). http://www.brmovie.com/Downloads/Docs/BR_Script_1981.txt (accessed: 25 June 2020).

Hoffman, Jordan. The Writer of ‘Blade Runner 2049’ Answers Our Burning Questions. // *Thrillist: Entertainment* (Oct. 8, 2017). <https://www.thrillist.com/entertainment/nation/blade-runner-2049-explained-burning-questions> (accessed: 25 June 2020).

Nabokov 1989 [1962]: Nabokov, V. *Pale Fire*. –NY: Vintage; Reissue edition. http://www.24grammata.com/wp-content/uploads/2011/12/Nabokov-Pale-Fire-24grammata.com_.pdf (accessed: 25 June 2020).

Reid 2009: Reid, M. 2009. Postcolonialism. // *The Routledge Companion to Science Fiction*. Mark Bould, Andrew M. Butler, Adam Roberts, Sherryl Vint, eds. London: Routledge, pp. 256–266.

Schwartz 2018: Schwartz, T. *Westworld: Season 2 Will Be “Defined by Chaos”*. // *IGN* (4 Dec. 2018). <https://www.ign.com/articles/2016/12/05/westworld-season-2-will-be-defined-by-chaos> (accessed: 25 June 2020).

Westworld: Seasons 1–2. Dir. Jonathan Nolan, Lisa Joy Nolan (2018). NBO. DVD.

Астрономията в научната фантастика и фантастичното в науката астрономия

Валентин Иванов

*Европейска южна обсерватория, Гаршинг, Бавария, Германия,
vivanov@eso.org*

Резюме: Астрономията и фантастиката са се развивали паралелно, започвайки с романа “Somnium” от Йохан Кеплер и стигайки до множество съвременни произведения в жанра на научната фантастика. Това не е изненадващо, защото любопитство, независимо дали става дума за това, какво се намира зад съседния хълм, или зад съседната галактика, едновременно мотивира научната работа и създаването на фантастични творби, а въображението и изследователският дух в еднаква степен са инструменти и на двата процеса. Тук са разгледани астрономическите знания и концепции, представени в научната фантастика, като особено внимание е отделено на произведенията от български автори.

Ключови думи: популяризация на науката, българска научна фантастика, жанрова литература, астрономия, STEM

ASTRONOMY IN SCIENCE FICTION AND FANTASTIC IN ASTRONOMY

Summary: Astronomy and science fiction have been advancing hand in hand for ages – from the novel “Somnium” by Johannes Kepler, to a multitude of modern science fiction works. This is not a surprise, because the human curiosity what is behind the next hill or behind the next galaxy motivated both these endeavors, and the human imagination and exploration spirit are a common instrument to answer these questions. This paper reviews the astronomical knowledge and concepts that are found in science fiction, particularly in the works of Bulgarian authors.

Keywords: Popular science, Bulgarian science fiction, genre literature, astronomy, STEM

1. Базови понятия в астрономията и в научната фантастика

Астрономията се занимава с изследване на космическите тела. Името ѝ произлиза от гръцката дума звезда. Тя е единствената наука с

муза – Урания, и неслучайно Тихо Брахе дава името Ураниенбург на своята астрономическа обсерватория. В древността заниманията с астрономия са били приравнявани на изкуство, също както литературата, скулптурата и архитектурата. Но астрономията е и наука със собствени методи, математически апарат и закони. Без съмнение тя е една от най-старите науки – главният аргумент за това е, че астрономията е създавала календар за античното селско стопанство.

Днес не разполагаме с исторически свидетелства за това кога за пръв път човекът се е заинтересувал от небето. Широко известен е примерът с Египетския календар и изгрева на Орион, но астрономията датира от по-ранно време. Най-старото известно днес съоръжение с астрономическо предназначение, Wurdi Youang, се намира в Австралия и възрастта му се определя на около единадесет хиляди години (Hamacher & Norris 2011). За сравнение – Стоунхендж е на около пет хиляди години. Wurdi Youang има размери приблизително 50 x 100 м и има форма на триъгълник, чиито рамена са „затворени“ със секция в овална форма. Рамената на триъгълника съвпадат с посоките, в които Слънцето залязва в средата на лятото и в средата на зимата. Такива съвпадения са сигурен метод за разпознаване на подобни светилища обсерватории.

Wurdi Youang е доста различно от съвременните астрономически обсерватории, които по същество са ефективни машини за получаване на астрономически наблюдения. Подходящ пример е Европейската южна обсерватория (ESO) в Чили, която се състои от четири гигантски 8-метрови телескопи и още няколко по-малки. Тя е уникална институция заради индустриалния си подход – в Европа и в Чили е създадена информационно-технологична инфраструктура, която позволява на астрономите от Стария континент да получават астрономически наблюдения, докато в същото време преподават на студентите си в някой европейски университет.

По-трудно е да се каже кога се появява научната фантастика, защото не съществува строга дефиниция за нея. В предговора към своя сборник – “I Hope I Shall Arrive Soon” (Dick 1985), Филип Дик изрежда няколко признака:

(1) наличие на идея – донякъде субективно изискване, призовано да отсее според самия Дик „безмозъчните“ приключенски произведения;

(2) действието се развива в измислен свят, различен от нашия – критерий, който прокарва граница между фантастиката и „нормалната“ литература (т.нар. *mainstream*);

(3) читателят на научна фантастика трябва да възприема фантастичното допускане като възможно – още един субективен критерий, разделящ научната фантастика от жанра фентъзи.

Прилагането на тези три условия, с всички уговорки, предизвикани от субективността им, води пряко към Жул Верн и Хърбърт Уелс с техните ракети, подводници, машини на времето и прищълци. Но съществуват и други автори, техни предшественици, които до голяма степен са пренебрегвани: Сирано дьо Бержерак, Маргарет Кавендиш (известна като една от първите писателки феминистки) и Мери Шели. Именно те са въвели във фантастиката полетите до Луната, паралелните светове и, не на последно място, ръководните същества.

Картината е дори по-сложна – преди няколко хилядолетия или дори само преди няколко столетия едно божество, един горски дух, или един домашен дух, са били част от реалността, и съществуването им не е подлежало на съмнение. От онази епоха датират „Махабхарата“ и японският роман “The Tale of the Bamboo Cutter”. Парадоксално, но и в тези произведения могат да се намерят елементи, които днес без колебание биха ги присъединили към научнофантастичния жанр: пътувания до Луната, летящи небесни колесници, които биха могли да бъдат както аналози както на съвременните самолети, така и на съвременните космически кораби.

2. Астрономията и научната фантастика – паралелно развитие

В различна степен много от ранните научнофантастични произведения са свързани, поне формално, с науката за Космоса; например чрез вече споменатите пътувания до други небесни тела. Но пряката връзка с науката астрономия, която надминава простото фантазиране за странни далечни и екзотични светове, датира от доста по-късен период. Астрономията и научната фантастика се сближават, не на последно място, защото множество астрономи виждат във фантастиката средство за популяризация на собствената си наука. Тези учени преминават към „тъмната“ страна на литературата, без да забравят да вземат със себе си целия багаж от специализиран знания, които имат.

Пионер в това движение е Йохан Кеплер. Със своя роман “Somnium” (1608) той илюстрира теорията на Коперник за строежа на Слънчевата система. Французинът Камил Фламарион изгражда цяла кариера, популяризирайки любимата си наука със средствата на изкуството. Неговият

роман “La Fin du monde” (1894) е предшественик на плеядата съвременни книги и филми, описващи сблъсък на Земята с комета или астероид. Фред Хойл ни среща с нехуманоиден разум в „Черният облак“ (“The Black Cloud”, 1957), също както и Карл Сейгън, почти тридесет години по-късно, в „Контакт“ (“Contact”, 1985). През последните две десетилетия Алисър Рейнолдс ни запознава в книгите си с множество физически и астрономически концепции – от класическата механика до релативистските ефекти. Списъкът съсем не е пълен: трябва да се добавят астрофизиците Дейвид Брин и Грегъри Бенфорд, както и Джо Холдeman, който, преди да бъде призован да воюва във Виетнам, успява да получи магистърска степен по астрономия.

Тук може да се проследи любопитна тенденция – докато по-ранните автори са почти изключително популяризатори на науката, по-късните са „литературни“ писатели. Холдeman с неговия роман “The Forever War” (1975) и Рейнолдс с “Terminal World” (2010) са два особено характерни примера.

Популяризаторката тенденция не е мъртва. Майкъл Бродъртън, професор в Университета в Уайоминг, редактира антологията “Diamonds in the Sky”¹ (2009) специално като образователно средство. Всеки от разказите в нея демонстрира една астрономическа концепция и е придружен от кратко обяснение, достъпно за студенти. Бродъртън няколко години организираше творческа работилница за писатели фантасти, където им преподаваше основите на астрономията.

Екипът, който създаде и експлоатира космическия телескоп „Кеплер“ – предназначен за търсене на планети извън слънчевата система, – подготви своя литературна „реклама“ – сборникът “A Kepler’s Dozen” с тринадесет разказа. Действието във всеки от тях се развива на някоя от планетите, открити с помощта на въпросния телескоп. Коемо е вярно и за новия сериал “Raised by Wolves” на Рудли Скот – планетата е Кеплер-22б.

Голямото международно издателство *Springer* видя в подобни книги пазарна ниша и през 2014 г. създаде поредицата “Science and Fiction”, от която досега са излезли 43 заглавия. Сред тях има чисто научно-популярни работи, в които се дискутира например доколко са реалистични устройствата от арсенала на Джеймс Бонд, но повечето книги принадле-

¹ Свободно достъпна на: <https://www.mikebrotherton.com/diamonds/>. В нея участва с разказ и авторът на този текст.

жат към жанра „научен роман“ и са художествени произведения, макар и щедро поръсени с научни идеи. Не е изненада, че астрономията доминира и може само да гадаем дали заслугата е на авторите, или на редакторите, които имат думата при избора какво да се издава. Сигурно е, че визуалната привлекателност на астрономията ѝ дава предимство пред науки като биология или геология.

Професионалните астрономи с писателски наклонности не са единствените, които създават литература, богата на астрономически теми, своя принос дават и много автори, които нямат нищо общо с астрономията. Заслужава да се отбележи французинът Франсис Карсак, който има научна кариера, но в областта на геологията и археологията. В своя роман „Робинзоновците на Космоса“ той не само предсказва почти точно размерите на съвременните телескопи, но и напрегнатата надпревара, което се разгоря през последните години между американската и европейската наука:

Изпитите бяха завършени и аз се готвех да замина с брат си Пол да прекарам една част от ваканцията при чичо ми Пиер Бурна, директор на новопостроената обсерватория в Алпите, чийто гигантски телескоп с пет метра и половина диаметрова леща щеше да позволи на френските астрономи да се борят при равни оръжия с американските си колеги... (Карсак 1961: б.с.).

Френският писател дори е прекалено оптимистичен – реалната европейска астрономия се кооперира в рамките на целия континент, не само в отделни европейски страни. Споменатата вече ЕСО² – е консорциум от шестнадесет държави.

Друг, особено зрелищен пример е романът „Tau Zero“ (1970) от Пол Андерсън (който на млади години получава бакалавърска степен по физика, но никога не работи като физик). В много фантастични произведения се ползват релативистки ефекти, но тук авторът ги е довел до абсолютната граница. Той описва съдбата на екипажа на кораб, който използва като гориво водородните атоми, събирани по време на пътуването през междузвездната среда. По ред причини космонавтите не могат да изключат двигателя и корабът достига скорост, много близка до скоростта на светлината. В съответствие с теорията на относителността хората

² За повече информация: <https://www.eso.org/public/>. Към 2020 г. България не е член на ЕСО.

от екипажа стават свидетели на бъдещата еволюция на Вселената, защото времето зад илюминаторите „препуска“ в чудовищен галоп.

Един от героите на новелата „The Gold at the Starbow's End“ (1972) от Фредерик Пол споменава, че в ядрото на всяка галактика се намира свръхмасивна черна дупка. За изследването на подобни обекти Нобелова награда по физика през 2020 г. получи Роджър Пенроуз, Райнхард Гензел и Андрия Гез. Първите теоретични разработки на Пенроуз датират още от началото на 1960-те години. Преди няколко години Пол, който вече е покойник, в писмо до автора на тази статия съобщава, че е чел за черни дупки в научно-популярно списание, което посочва главния път, по който астрономическите знания достигат до писателите без специализирана научна подготовка – самообразованието и научнопопулярната литература.

3. Астрономията в българската научна фантастика

Научнофантастичният роман „Фотонният звездолет“ (1964) от Димитър Пеев е публикуван за пръв път през 1964 г. Сюжетът е прост – космически кораб лети от Земята към системата на Алфа-Кентавър, в която се намират най-близките звезди до Слънцето. По време на експедицията се ражда момче на име Астер. То расте, без да общува с други деца, и никога не е виждало Земята. Членовете на екипажа започват да пишат писма до него, своеобразен дневник, който младежът трябва да получи, когато навърши четиринадесет години – възрастта на зрялост в света на Пеев. Ние четем тези писма – формално „Фотонният звездолет“ е епистоларен роман – заедно с порасналия Астер на рождения му ден. Разбира се, споменато е и идеалното комунистическо общество, но то е нейде далече, назад на Земята, и не заема централно място в повествованието.

Оставям настрана художествените качества на книгата – Пеев по образование е юрист и не е автор от нивото на Павел Вежинов или на Любен Дилов. Обаче в контекста на темата за връзката между науката и фантастиката са интересни астрономическите знания, използвани в книгата.

Космонавтите откриват планети около главната звезда на Алфа-Кентавър. Отпреди повече от един век, далече преди Пеев да напише романа си, е добре известно, че тази система се състои от три звезди. Съществуването на планети също не е изненада, предполагали са го още древните гърци. През 1960-те и 70-те години в научната литература се появяват публикации с наблюдения, сочещи че няколко близки звезди

имат планети, подобни на Юпитер. По-късно тези резултати са оспорени и опровергвани с по-добри наблюдения. Десетилетия по-късно двама радиоастрономи откриват планета около пулсар (Wolszczan & Frail 1993). Това е важен резултат, но пулсарът е мъртва звезда и вероятността на подобна планета да има живот е извънредно малка. Не след дълго швейцарците Mayor & Queloz (1995) откриват и първата планета в орбита около звезда от слънчев тип, за което получават Нобелова награда през 2019 г. Днес са известни няколко хиляди екзопланети – така се наричат планетите извън Слънчевата система. Има множество методи за тяхното намиране: пасажи, микролензинг, радиални скорости, астрометрия, както и няколко начина за получаване на директни изображения на подобни обекти. Най-близката екзопланета се намира именно в системата на Алфа-Кентавър, за която се разказва в романа на Димитър Пеев.

Навярно авторът е знаел за опроверганите открития на екзопланети от 1960-те години и добре е разбирал физиката зад различните методи за търсенето им, защото е подходил много реалистично в описанието на научната подготовка на експедицията. В романа се споменава, че Проксима „лъкатуши“. Това е свързано с два добре известни на астрономите факта. Първо, звездите имат собствени движения в пространството, също както и нашето Слънце, и всички те обикалят около центъра на Млечния път, всяка по своя собствена орбита. Второ, планетите в една планетна система обикалят не около централната звезда, а около центъра на масите на цялата система – както е разбрал още Кеплер. Същото прави и самата централна звезда, тя се движи по орбита около общия център на масите на цялата система. Наистина центърът на масите се намира много близо до самата звезда, но съвременните сверхточни астрономически уреди позволяват да се регистрират ефектите, произхождащи от това движение – един от тях е „лъкатушенето“, за което се говори в романа. Разделът от астрономията, който се занимава с подобни измервания, се нарича астрометрия, а методът за откриване на планети, основан на подобни измервания – астрометричен.

Алфа-Кентавър е тройна система: доминират я две близко разположени звезди, жълти джуджета, подобни на нашето Слънце; на значително разстояние от тях се намира трети компонент – по-малко и по-студено от тях червено джудже с маса около осем пъти по-малка от слънчевата. То вероятно е „пленено“ от гравитационното привличане на двете по-масивни звезди, защото има химичен състав, различен от техния. Третият компонент е открит едва през 1915 г. от шотландския

астроном Робърт Инес, който по това време работи в Южна Африка. От трите звезди именно Проксима е най-близо до Слънцето, откъдето произлиза името ѝ, означаващо на латински „най-близката“.

Още в началото на романа Пеев вмъква едно важно споменаване: не е можело да се установи точно какви и къде са планетите. По-късно, когато корабът наближава целта си, космонавтите за своя изненада откриват защо проблемът се е оказал толкова труден – и това е наистина елегантно решение – около Проксима обикалят повече от сто планети с маси между тази на Меркурий и на ледените газови гиганти Уран и Нептун. Ефектите, причинени от толкова много планети, биха се насложили и усложнили интерпретацията на наблюденията.

На пръв поглед, система със сто и две сравнително малко масивни планети може да изглежда абсурдно, но всъщност Димитър Пеев интуитивно е „предсказал“ свойствата на планетните системи, което съвременната астрономия откри едва през последните десетилетия. Става дума за архитектурата им. Планетите се образуват в плосък газово-прахов протопланетен диск около своите слънца и очевидно общата им маса не може да надвиши масата на този диск. По-масивните звезди имат по-масивни дискове, и обратно. Образоването на планети става, като отделни прахови частици „прилепват“ една към друга, създавайки по-големи частици. Процесът продължава, докато най-големите парчета не „почистят“ праха по своята орбита – тогава те достигат „зрелост“ и престават да „растат“.

Процесът на сливане в протопланетните дискове около по-големите звезди обикновено продължава, докато не се образуват планети с маси като на Сатурн и Юпитер, или дори няколко пъти по-големи. В малките дискове около звезди като Проксима обаче има дефицит на „строителен материал“ и процесът спира по-рано. В резултат, малките звезди имат повече на брой планети, отколкото големите, но планетите са с по-малки маси. Това е статистически резултат – процесите на сливане са случайни и около някои червени джуджета може да обикалят планети с маси като на Юпитер, но те са рядкост (Winn, J. N. & Fabrycky 2015). Димитър Пеев, случайно или не, „предсказва“ особеностите в броя и вида на планетите около по-малки звезди, повече от четири десетилетия преди астрономите да достигнат до същите изводи.

Романът съдържа и друга хипотеза, която заслужава внимание. Наблюденията на героите му показват, че около Проксима обикалят две семейства планети. Едните се движат по почти идеално кръгови орби-

ти, точно както планетите в нашата Слънчева система. А другите – по високоелиптични орбити, което е сложен начин да се каже, че орбитите не са близки до окръжност, както земната орбита около Слънцето, а са силно „сплескани“. Авторът предлага в текста хипотеза, обясняваща тази дихотомия: първият тип планети са се образували в протопланетния диск на самата Проксима, а вторият – в диска на двете по-горещи звезди, откъдето са били „изстреляни“ вследствие на гравитационното взаимодействие на двете звезди, и по-късно са били „заловени“ от Проксима. Все още не сме в състояние да проверим тази хипотеза на Пеев. Днес знаем със сигурност само, че около Проксима има една планета с маса около 1.3 пъти по-голяма от земната, която се движи по кръгова орбита с период около 11.2 дни (Anglada-Escudé et al. 2016). Въпреки късия си период, планетата е достатъчно далече от звездата, за да има температура, позволяваща наличието на течна вода на повърхността, но все пак е достатъчно близо за се синхронизира денонощното ѝ въртене с годишния ѝ период, което означава, че тя винаги е обърната към своето „слънце“ с едната си страна. Дали на такива планети може да има живот, е открит въпрос. Друг проблем за живота върху тази планета е силната радиация – Проксима е активна звезда с множество избухвания, значително по-силни от слънчевите. Което означава и по-силно рентгеново излъчване. Нови наблюдения подсказват, че около Проксима може да има втора планета на по-далечна орбита, но засега те не са потвърдени.

Самата възможност за стотици планети – наистина не точно около тази звезда – също не бива да бъде пренебрегвана. В ранните етапи от образуването на една планетна система, преди големите планети да бъдат окончателно сглобени от праховите частици в протопланетния диск, може да съществуват системи със стотици малки обекти. Измислено е дори име за подобни недорасли планети: планетезимали. Подобни системи са наблюдавани (Ansdell et al. 2016). Астрономите ги наричат *dippers*, защото те често, в различна степен и без да показват строга периодичност, намаляват блясъка си. Обяснението се крие във факта, че всички тези звезди все още са заобиколени от прахови протопланетни дискове, в които процесът на планетообразуване все още не е завършил. С други думи, те са млади системи, на възраст под десет милиона години, за разлика от Проксима, която е на около пет милиарда години. Това отхвърля възможността Проксима да бъде толкова богата на планети, колкото я описва Димитър Пеев, но смелата му хипотеза заслужава признание и в Млечния път наистина има звезди с подобни системи.

Най-близкият западен аналог на Димитър Пеев е американският писател фантаст Айзък Азимов. Времето е по-безпощадно към популяризатори на науката като тях, отколкото към традиционните литературни фантасти, концентрирани върху изследването на човешкото състояние. Има вечна художествена литература, която се занимава с непреходни проблеми и от морална гледна точка съвременният човек и жителят на Древен Рим едва ли се различават съществено. Напротив, науката пренебрегва и нерядко онова, което е било интересна новост само преди няколко години, е добре разбрана и банална истина днес.

Произведения, подобни на „Фотонния звездолет“, независимо колко отдавна са създадени, продължават да напомнят на читателите си откъде идваме – както в научен, така и в обществен аспект – и са важен ориентир при определяне коя е посоката напред. Ако такива книги се четат с правилните очаквания, те могат да научат читателите си на логика и да ги въведат в научния метод – необходими инструменти за опознаване на света. Романът на Пеев, въпреки че е написан преди почти шестдесет години, е прекрасен познавателен курс и би бил чудесно помагало на всеки ентусиазиран учител по физика.

Присъствието на астрономията в българската научна фантастика далече не се изчерпва с „Фотонният звездолет“. Заслужава да се спомене Любен Дилов с неговите романи „Пътят на Икар“ и „Тежестта на скафандъра“, в които Вселената играе важна роля. От по-младите автори, които работят в това направление, се откроява Николай Телалов.

4. Астрономия и трансхуманизъм

Преди столетие научната фантастика не е била „булевардна литература“, за каквато често е смятана днес, а уважаван жанр. Един от неговите основоположници, Хърбърт Уелс, е спорел с авторите и критиците от „голямата“ литература, защитавайки тезата, че преди човекът да бъде разгледан във взаимодействие с другите хора, трябва да бъде разгледан в контекста на мястото му във Вселената.

Астрономията няма пряка връзка с човешкото състояние или с трансхуманизма, каквато имат например кибернетиката или съвременната молекулярна биология. Астрономията или физиката, казано по-общо, дават физически измерения на гигантската Вселена, която се простира около нас. Астрономията създава карта за бъдещата трансхуманистична еволюция на човечеството и помага да се определят граничните условия, с които неосъзнато сме се съобразявали досега, и с

които ще трябва да се съобразяваме – но като си даваме сметка за тях в много по-голяма степен – и в бъдеще.

Ограничението, че нито едно физическо тяло не може да превиши скоростта на светлината, е пример за подобно гранично условие. Макар да принадлежи към на фундаменталната физика, това е чисто астрономическо откритие, датиращо от края на XVII в. Тогава астрономията е била приложна наука, от значение за оцеляването на човека сред природата и в още по-голяма степен за онова, което днес наричаме национална сигурност. За разлика от ненадеждните механични часовници на онази епоха, астрономията е можела да измерва времето с много по-точни „астрономически“ часовници. Най-напред Галилео е предложил един такъв небесен часовник – четирите големи спътници на Юпитер, които се движат по добре известни орбити, предсказуеми с голяма точност по третия закон на Кеплер; от положението на спътниците спрямо планетата може да се определи датата и часа – момента, в който се правят наблюденията. За своя изненада италианският астроном Джовани Касини открил, че таблиците са неточни, но вместо с лека ръка да отхвърли закона на Кеплер, потърсил причините за отклоненията. Оказало се, че закъсненията нарастват заедно с разстоянието между Земята и Юпитер (което варира между девет и единадесет астрономически единици). Италианецът предположил, че светлината се нуждае от известно време, за да стигне до нас, следователно тя се движи с крайна скорост и това обяснило отклоненията. Точка в тази малка сага поставя датчанинът Оле Рьомер, ученик на Касини, който пръв е измерил скоростта на светлината през 1676 г.

Скоростта на светлината е фундаментална бариера и пред космическата експанзия на човечеството, и пред всякакви опити за биотехнологично усъвършенстване на човешки вид: сигналите в мозъка, точно както и в най-съвършения компютър – в какъвто мечтаят да превърнат хората някои писатели фантасти, – не могат да се движат по-бързо от светлината.

5. Обобщение: научна фантастика и академия

В академичните среди често се срещат два подхода към научната фантастика: за някои изследователи тя е инструмент за социално изследване, а за други – инструмент за популяризация на природните науки. Тази две гледни точки не се изключват взаимно, но не се и пресичат. Академичните общности, които ги представят, рядко взаимодействат

пomeжду си, а когато все пак го правят, обикновено срещат трудности, защото „говорят“ на различни езици. Когнитивен подход, съчетаващ методите и целите на „лириците“ и на „физиците“, е желателен и изисква усилия и от двете страни да надскочат собствените си граници.

В този текст беше представена астрономическата тема в научната фантастика. Тя се среща често – понякога само като общ фон, върху който се развива действието, но в много случаи е важен сюжетообразуващ елемент. Ред фантасти – както бившият професионален астроном Алистър Рейнолдс – я включват в произведенията си, наред с остри социални коментари. Двама подхода – и двете страни, които ги представят, – печелят от това, защото надминават вътрешните си ограничения и достигат по-широк кръг от читатели.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Карсак 1961:** Карсак, Ф. Робинзоновците на Космоса. – София: Изд. на ОФ, 1961.
- Пеев 1964:** Пеев, Д. Фотонният звездолет. – София: Народна младеж, 1964.
- Ansdell; Gaidos; Rappaport 2016:** Ansdell, M., Gaidos, E., Rappaport, S. A. et al. Young “Dipper” Stars in Upper Sco and Oph Observed by K2. // *The Astrophysical Journal*, 2016, vol. 816, pp. 69–87.
- Anglada-Escudé; Amado; Barnes 2016:** Anglada-Escudé, G., Amado, P. J., Barnes, J. et al. A terrestrial planet candidate in a temperate orbit around Proxima Centauri. // *Nature*, 2016, vol. 536, pp. 437–440.
- Dick 1985:** Dick, Ph. K. I Hope I Shall Arrive Soon. – Garden City: Doubleday, 1985.
- Hamacher; Norris 2011:** Hamacher, D. W. & Norris, R. P. ‘Bridging the gap’ through Australian cultural astronomy. // *Archaeoastronomy and Ethnoastronomy: Building Bridges Between Cultures*. Edited by C.L.N. Ruggles, Cambridge University Press, 2011, pp. 282–290.
- Mayor; Queloz 1995:** Mayor, M. & Queloz, D. A Jupiter-mass companion to a solar-type star. // *Nature*, 1995, vol. 378, pp. 355–359.
- Wolszczan; Frail 1992:** Wolszczan, A. & Frail, D. A planetary system around the millisecond pulsar PSR1257 + 12. // *Nature*, 1992, vol. 355, pp. 145–147.
- Winn; Fabrycky 2015:** Winn, J. N. & Fabrycky, D. C. The Occurrence and Architecture of Exoplanetary Systems. // *Annual Review of Astronomy and Astrophysics*, 2015, vol. 53, pp. 409–447.

Социалното тяло като убежище за човешкото

Илияна Чалъкова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ichalukova@uni-sofia.bg

Резюме: Текстът цели да представи основните тематични и стилови характеристики на творчеството на мозамбикската писателка Паулина Шизиане, като обобщава и коментира приносите за развитието на романовия жанр в национален план и като подчертава революционните постижения на женското авторство в местната литература. Панорамният поглед се съсредоточава върху основните тематични линии в творбите, като проблематизира в теоретичен план практическите въпроси, поставени от авторката във връзка с изграждането и развитието на обществото на Мозамбик в контекста на сложната културна тъкан, върху която антропологически и исторически е положено то.

Ключови думи: Мозамбик, Шизиане, роман, общество, култура

THE SOCIAL BODY AS A SHELTER FOR THE HUMAN

Summary: The text aims to present the main thematic and stylistic features of the work of the Mozambican writer Paulina Chiziane, summarizing and commenting on the contributions to the evolution of the novel nationally and highlighting the revolutionary achievements in women's authorship in local literature. The panoramic view focuses on the main thematic characteristics of the works, problematizing in theoretical terms the practical issues raised by the author in connection to the construction and development of the Mozambican society in the context of the complex cultural field on which it is anthropologically and historically laid.

Keywords: Mozambique, Chiziane, novel, society, culture

При литературите на западните народи обобщаващият поглед по правило разглежда традицията и канона; при португалоезичните литератури на африканските народи все още по-правилно е да се говори за градеж и развой. След няколко десетилетия на революционна поезия литературата на Мозамбик достига своя връх с литературния, лингвистичен и антропологически поглед върху социалното тяло.

вистичния и културно-политическия „проект“ (Петров 2014: 7) на Мия Коуто в полето на прозата в края на XX и началото на XXI в. На същия терен, в почти същия времеви отрязък, Паулина Шизиане прави революция в авторството с женския си глас; революция в местния мащаб на творене с обема на издадените и преведените си романи в национален и международен план и революция в развитието на романовия жанр в страната с тематиката на произведенията си, в чиято средина като запазена марка е поставен символно натоварен женски образ или символен сбор от женски образи.

1. Социално-историческа вкорененост на творчеството на Шизиане

В текстовете си Паулина Шизиане транспортира в полето на литературата действителността на своята страна – Мозамбик. В статиите и студиите си, посветени на развоя на мозамбикската проза, литературната изследователка Ана Луиза Тейшейра чрез интердисциплинарна интерпретация, характерна за културологичните изследвания, защитава по отношение на Паулина Шизиане тезата си за пренаписването на историята на Мозамбик чрез литературна функционалност (Тейшейра 2011: 10). Да се дискутира историята на Мозамбик по принцип, означава да се съотнесе неговото минало и колониално наследство с неговото настояще и задължително налага търсенето на новаторски средства за разбиране на сътресенията, които насичат историята на страната в контрасти и противоречия. Така, като конкретен отговор на въпроса, за каква историческа реалност всъщност става дума, идват самите текстове на Шизиане. Авторката защитава богатството на света, от който произлиза и в който е израснала, и изпитва спешна нужда да работи за този свят, избирайки инструментите на въобразената действителност в литературното пространство. В метафоричен план тази вътрешна потребност на Шизиане подканя читателя, пътуващ с литературната железница, да се отклони от общото основно направление на космополитизма и да слезе на една в много отношения екзотична гара, изобразяваща загадъчния магически свят на Мозамбик, доминиран от традиции – далечни и понякога трудни за разбиране от представителите на западната култура.

1.1. Ролята на автобиографичното

Автобиографичното начало, като се започне от самата поло̀ва принадлежност, играе особена роля в изграждането на творческия мироглед на Паулина Шизиане. Авторката познава от личен опит по-голямата част от описаните в творбите моменти от най-новата история на Мозамбик и притежава особена двойственост на погледа върху социокултурното съвремие на страната. Определени моменти от авторовата биография имат пряко отношение към обобщението на тематичните и стиловите особености на нейното творчество. Авторката е родена през 1955 г. в малко село в една от южните провинции на Мозамбик и въпреки че израства в предградията на столичния град Мапуто, фактът, че произхожда от южната част на страната и пази в съзнанието си ясна памет за етническите и културните особености на хората от мозамбикския Юг, е причината за географския контраст, който влага в почти всичките си романи. Авторката учи лингвистика в столичния университет, който не завършва, тъй като първоначално усилено работи като политическа активистка на Фронта за освобождение на Мозамбик – Фрелимо¹, а впоследствие се отдава на творческо писане заради разочарованието си от политическите линии, начертани след независимостта, по отношение на моногамията и полигамните племенни традиции в страната, по отношение на позициите на марксистко-ленинската икономическа политика и свързаните с нея трактовки на идеята за икономическа свобода на жената. През 1990 г. Паулина Шизиане става първата жена в Мозамбик, публикувала роман, а именно „Любовна балада на вятъра“. След като шест години по-рано започва литературната си кариера с разкази, публикувани в местната преса, Шизиане не изневерява на наративния текст до края на пътя си като писател, на който сама поставя край през 2016 г., разочарована от неуспешния завършек на множеството битки, които води най-вече в социален план чрез текстовете си. В творческия интервал от четвърт век до читателите достигат пет обемни по своите мащаби романа, сред които „Сегмата клетва“ (2000) се смята от критиката за неин шедевър, а най-популярният също и в преводни издания, „Никеч: история за полигамия“, (2002) ѝ спечелва националната награда за литература на Мозамбик на името на именития местен поет Жозе Кравейриня. Две много съществени на-

¹ Мозамбик е една от петте бивши португалски колонии в Африка, които извоюват независимостта си след дълга и кървава колониална война през 60-те и 70-те години на миналия век.

блюдения биха могли да бъдат направени въз основа на интервюта, дадени от Шизиане за периодичния печат в португалоезичните държави, а също и в Италия и Франция, където преводът на „Никеч“ предизвиква съществен отзвук, а именно: на първо място, авторката почти никога не споменава в тях вдъхновители сред представителите на световната литература като цяло или на португалоезичната, в частност, а подчертава, че вдъхновението у нея идва, от една страна, от близостта ѝ с устното творчество, а от друга, от желанието ѝ за действително въздействие чрез художествения текст върху социалната среда, от която произхожда; на второ място, отговорите на Шизиане на журналистическите въпроси впечатляват със силна степен на себerefлексия, сякаш творецът не само пази конкретна памет за своето писмо, но и дълбоко съзнава скритата сила на своето послание и откритата му способност за действие в социален план – оттук произтича и авторовото разочарование пред неразбирането или нарочното изкривяване на същината в тълкуванията по политически подбуди или за политически цели.

Освен посочените „Никеч“, „Любовна балада на вятъра“ и „Сегмата клетва“, още два романа – „Ветрове на апокалипсиса“ (1993) и „Щастливата песен на яребицата“ (2008) – съставляват петте лъча на творческата звезда на Паулина Шизиане. Когато има предвид творчеството като цяло, себerefлексията на Шизиане в споменатите интервюта акцентира върху три неизменни елемента – телесната връзка на авторовия глас със средата, за която пише; акта на писане като житейска изповед; и въвличането на читателя в силна емоционална връзка със съдържанието, макар понякога същият да принадлежи към твърде различна социална и културна среда. Тези три основополагащи елемента се съдържат и в петте романа на Шизиане и макар някои от нейните критици да виждат в тях основната причина за от време на време натрапчиво усещане за пресилен сантиментализъм, тъкмо на тях се основава определението, което същите тези критици дават в цялост за творчеството на първата мозамбикска романистка – мисионерско писане. Мисията, която Шизиане възприема с творбите си, е съграждането на едно свършено ново общество, което претендира за свой самобитен облик, основан не на изкривения под въздействие на колониалната власт образ, а на вековна история на племенни традиции и устно творчество. След извоюването на независимостта от Португалия през 1975 г. Шизиане сякаш намира в писането кауза за социален градеж, в центъра на който поставя фигурата на жената. Това е причината творчеството ѝ заслужено да бъде

четено същевременно като политическо – по смисъла на приноса към търсенето на съставните елементи и изграждането на една нова социална идентичност, и феминистко – по смисъла на фокуса, в който попада жената в рамките на това новоформиращо се независимо общество.

1.2. Социална тематика на Шизианиното творчество

Всеки едиг от петте романа на Паулина Шизиане едновременно извежда на преден план конкретен проблем, свързан с положението на жената в обществените и в частните отношения, и разгръща като фон съвкупност от второстепенни за конкретното заглавие въпроси, които читателят ще намери като основни в друго от останалите четири заглавия. Например дебютният текст на Шизиане „Любовна балада на вятъра“ поставя в центъра въпроса за полигамната практика в южните части на Мозамбик през колониалния период, съпоставен с идеята за романтичната любов и чисто юридическия статут на жената. По-късно полигамните практики се явяват като фон в романа „Никеч“, където авторката разглежда в детайли въпроса за културните различия между мозамбическия Юг, където доминират патриархално устроени племенни общества, и мозамбическия Север, където властват матриархалните традиции. По този начин се извършва своеобразно вливане на съдържание от текст в текст, което от гледна точка на литературната теоретична трактовка би могло да обрисова творчеството на Шизиане като спираловидно писане, периодично преминаващо през едни и същи опорни въпроси, а от гледната точка на гореспоменатото писане като мисия цели затвърждаване на прокарани обществени тези и политики.

Друга отново структурно-съдържателна особеност на Шизианиното творчество, особено по отношение на феминистките му трактовки, е мултиплицирането на женския образ в по-късните романи на мозамбическата авторка в сравнение с по-ранните произведения. Например в дебютната „Любовна балада на вятъра“ главната героиня Сарнау събира в образа си всички авторови идеи относно сблъсъка на жената с културните традиции на обществото, към което принадлежи в по-широк и/или в по-тесен смисъл, и относно възможностите за женско въздействие върху същите тези традиции и личния живот. В по-късния текст „Никеч“ женското възприятие на племенната традиция е разпределено между образите на множество второстепенни героини, чийто житейски път във фикционалното пространство се влива в пътя на главната героиня Рами, която обобщава различни гледни точки, все женски, по различни

въпроси, свързани с мястото на жената в частната сфера и в обществения живот. Това *разхвърляне* на темите за женското съществуване в мозамбикската социокултурна среда върху множество фикционални образи подсилва още повече достоверността на повдиганите въпроси и извежданите тези в изпълнението на мисията, която Шизиане изначално възприема с писането си. Мултипликацията на женския образ в творчеството на авторката като структурен момент предразполага и към загълбочени идейни размишления с възможност за извличане на значими заключения относно движението на женската фигура в Шизианиния текст от индивида до колектива и обратно.

Мисълта за индивида, която при Шизиане се разгръща чрез образа на жената, е винаги поставена в контекста на сложната историко-политическа съдба на Мозамбик и на неотложната нужда от изграждане на едно изцяло ново национално самосъзнание, необременено от болезненото колониално наследство и кървавите граждански конфликти след извоюването на независимостта. Така в други текстове като „Ветровете на апокалипсиса“ и „Щастливата песен на яребицата“ се представя и дискутира съответно най-ниското падение на човешката личност по отношение на нейното съжителство в обществения колектив и идентичностните търсения на мулатите вследствие на липсата им на принадлежност, механично изключена въз основа единствено на измерението на телесното.

В по-общ план двойственият поглед върху съпреживяното при Шизиане не само се вглежда съсредоточено, но и гръзва да разобличи несъвместими със съвременните принципи на хуманитаризма явления в мозамбикския социум. Книгите на авторката рядко говорят директно за самата война например, а разглеждат по-скоро въпросите за нейната разрушителна сила, за мизерията на народа, за суеверията, религиозните ритуали и смъртта, към които е тласнато населението в безизходицата на следвоенните времена. Докато в „Любовна балада на вятъра“ и „Никеч“ темата за войната и нейните последици е само загатната, в „Сегмата клетва“ и особено във „Ветровете на апокалипсиса“ – войната, разрушенията, мизерията, унижението, омразата, суеверието и смъртта са основният сценарий.

Безспорно е твърдението, че измежду романите на Шизиане „Ветровете на апокалипсиса“ преразказва най-голямата трагедия, случила се на мозамбикския народ в последните десетилетия, а именно гражданската война. Но въпреки че романът говори предимно за войната, любовта

също присъства, а женските образи са изначално заложили да се превърнат в най-съществените – в текста присъства образът на влюбената жена, която умира във войната; на жената на вождя, която успява да направи революция в живота си; появява се и образът на африканската Медея, способна да убие децата си и да предаде цялото си село. Подобно панорамно представяне на образи Шизиане обяснява с намерението да покаже, че жените не са само жертви. За „Ветровете на апокалипсиса“ авторката признава, че описва ужасяващата страна на войната, но не описва всичко, защото има действителни неща, които човек никога не би имал смелостта да опише.

Следвоенните времена, носещи страдание от разрушенията и множество лични загуби за обикновеното население, на свой ред са основните сюжетни линии на „Сегмата клетва“. Заедно с размишленията за чисто социалните промени и упадъчния ефект на западното влияние след колониалния период в романа читателят става свидетел на интересно психологическо построение, свързано с обърканото състояние на главния мъжки персонаж в едно фантастично пространство, което авторката гради пред очите на читателя. Въпросното пространство е свят на заклинания и теми табу, на черна магия и фантазия, на мечти и кошмари, на светлина и мрак – цял един свят на контрасти и противоречия, в който силите на доброто и злото влизат в продължителна титанична битка, свят на разрушения и поквара, но също и свят на ценности от мъдростта на вековете, свят на безпокойства, страхове и загадки, в който притегателната сила на пропастта е неконтролируема, а ежедневието действителност непрестанно се поставя на изпитания. В по-общ план творбата може да бъде разглеждана като портрет на мозамбикското постколониално общество, протегнало се, от една страна, към модерния стил на живот, а от друга, все още неразривно свързано с древните ритуали. Творбата описва борбата за участие на семейството като основна градивна единица на обществото и обратно на обобщената квалификация за творчеството на Шизиане, тук централната фигура в наративната структура е мъжки образ.

В цялостен план не е погрешно да се мисли за Шизиане като за автор с намерение и способност за представяне и определяне на цяла една епоха, или в случая на Мозамбик по-скоро на прехода от една епоха към друга. Социално-политическите си възгледи за съвременното на своята страна авторката залага както в сюжета на творбите си, както и в случаят с „Сегмата клетва“ и „Ветровете на апокалипсиса“, така и в определени лич-

ностни качества на персонажите, както в „Нукеч“, „Сегмата клетва“, и „Ветровете на апокалипсиса“. „Любовна балада на вятъра“ и „Нукеч“ криптикуват патриархалния елемент в древната местна традиция, а „Сегмата клетва“ и „Ветровете на апокалипсиса“ разобличават практиката на домогване на всяка цена до властта в обществена система, която принуждава женските гласове да мълчат, за да запазят стойността си делата и постъпките на мъжете.

2. Нива на конструиране и реализиране на контраста. Налични дихотомии

Основен проблем в творчеството на Шиузиане като цяло представлява контрастът. Ден и нощ, светло и тъмно, разум и лудост, християнство и езичество, женско и мъжко, човешко и животинско се преплитат в сложна тъкан. Романът „Сегмата клетва“ например е история на контрасти във вътрешността на едно мозамбикско семейство, в пазвата на един загадъчен свят, населен от призраци, които пренасят читателя в пленителния лабиринт на африканските традиции. Чрез примера с основната съставна социална единица са подчертани и самите противоречия в цялото мозамбикско общество, разкъсващо се между минало и настояще. По същество това е история за конфликт между два образа – мъж, обладан от безмерна амбиция и в абсолютен плен на черната магия, и жена, която се опитва да се спаси от преобразената фигура на съпруга си, като прибегва до бялата магия. Историята разкрива тънките граници, разделящи разум и блян, рационално и нерационално в критическия поглед върху нещата. В полето на контраста, в „Сегмата клетва“ е представен сблъсъкът между най-древните традиции на етническото африканско разнообразие и западните порядки, привнесени от колоналистите и присъстващи като част, но не и интегрирана, от местната култура.

Много голяма част от двойствената природа на тематиката в творчеството на Шиузиане се дължи на поддържането от авторката на действащ традиционен митичен и магически субстрат на африканска култура, готов във всеки един момент да се пробуди и да заличи непоклатимата увереност в установения западен модел на живот. Съществена част от този субстрат представлява светът на магията, който натрапчиво населява всички романи на Шиузиане. Магията остава латентна възможност в африканския живот като цяло и в мозамбикския в частност – знахари и магьосници продължават да заемат важно

място в обществените дела. Интересен е примерът, който Шизиане дава в „Сегмата клетва“, където едновременно са представени и двете роли на магията: отрицателната и положителната. Сблъсъкът между магическите сили в текста придобива морални измерения и е репродуциран в живота на семейството. В цялото си творчество Шизиане сякаш съсредоточава в разказваната история векове на африкански традиции в тяхното съжителство и борба за оцеляване в контекста на притока на нови европейски култури. Авторката се опитва да проблематизира народната мозамбикска култура, старото религиозно познание в опозиция с новата градска култура, плод на колониалното минало. Категоричното заключение от този опит е, че в имагинерното пространство на мозамбикския народ продължават да присъстват всички стари легенди и истории, които с времето се затвърждават като фантастични корени на черна Африка. В този смисъл „Сегмата клетва“ в най-силна степен, но и останалите романи на Шизиане могат да се разглеждат като текстове за несъвместимостта между вярванията, съществуващи в два свята: настоящия, който се гради от новите чужди реалности, и миналия, който идва от традицията, от културата, от вярванията и митовете. Пред читателя се разиграва битката между модерността по западен модел и културното наследство в лицето на магическите ритуали. Този дуализъм, който в Шизианините романи има категорично заявен мозамбикски контекст, е особено характерен за Африка и африканците като цяло. В конкретните национални измерения Шизиане поставя въпроса дали въпросният дуализъм може да бъде управляван и толкова разнородни вътрешни и външни светове могат да съществуват едновременно.

Един от най-широко разгърнатите контрасти в творчеството на Паулина Шизиане, разбира се, е контрастът в двойката женско – мъжко, която разглеждат социалните изследвания на пола от втората половина на XX в. насам. Опозицията между женското и мъжкото начало е водеща във всичките творби на авторката и тъкмо от това изначално противопоставяне се поражда и по-конкретният интерес към света на жената и към проявите на женското. Проблемите около идеята за родовия пол се разглеждат във всички Шизианини текстове. В „Сегмата клетва“ например бялата магия е асоциирана с действията на женския образ, следователно е представена като по-женска. За черната магия следва обратната логика – по-мъжка и по-жестока, по мъжки по-силно свързана с властта. В отношението мъж – жена се съдържа ключът за прочит и на останалите романи на авторката, където неотменно се

преплитат сложни съдби на мъже и жени. Отношението между полюсите в тази дихотомия е ключ, който отваря много по-широки хоризонти за разискване по същество на проблемите, засягащи женския полюс. Шизиане ловко използва нишките на древния дискурс, втъкан в кратки антропологически екскурси на женските образи, за да дискутира гражданската причина за положението на жената в Мозамбик и в цяла Африка. В творбите ѝ решителността на женската фигура отърсва мъжа от неговите колониални заблуди. Относно родовия пол Шизиане поставя и множество други съществени въпроси, като докъде води договарянето на културните ценности в рамките на постколониалния преход, докъде водят възможностите на йерархизираната триразделна култура, основана на европейски, местни етнически и асимилирани елементи (Франкавила 2003: 36). Така поставените въпроси имат своя морален извод, който според италианската рецензентка Джулия Моцато е „горчив“ преди всичко за жените, които са захвърлени встрани и са принудени да търпят, за да могат да се защитят от насилието на оправдаваните от традиционната култура мъже, които сякаш не носят отговорност за постъпките си, колкото и сериозни да са те (Моцато 2003: 45). Изводът, който се налага от цялостния прочит на Шизианиното творчество, е фокусът върху героинята и женското, което тя носи в биологичен, социален, етнически и културен план. Предпочитаните централни образи в романите са жените, които живеят в конфликт с обграждащия ги репресиращ свят, а авторката цели да оспори убеждението, че репресията произтича от колониалната система, и да заключи категорично, че същата всъщност е плод на семейните ценности и домашното огнище, където се задействат всички по-малки и по-големи механизми, потискащи жената. Наред с темата за репресията над жената, друг основен момент в романите на Шизиане е неспособността на женските персонажи да се откъснат от пространството, в което живеят. С други думи, колкото и да страдат от турболентните сили на света, който ги гнет, жените отказват да скъсат връзката с него.

Както при потапянето в културата на своята страна, така и при настъпването в света на женската проблематика, Шизиане твори реалности, които категорично надхвърлят граници и създават усещане за универсалност. Така тя се превръща в пример за автор, който според португалската литературоведка Ана Мария Мартиньо е разработил нова литературна форма, и по-точно „африканска феминистка новела“ (Мартиньо 2005), която има едновременно дистопична и хетеротопична

природа. Феминистката перспектива в творбите на Шиузиане е съвсем скорошно явление, защото на мозамбикското общество му отнема известно време да интегрира образованите жени и още повече да приеме дискусията и ревизията на стереотипите за родовите роли. Според Мартиньо въпросният процес не е мирен и женските образи при Шиузиане насилват обществото да приеме техния отказ да продължат да се подчиняват на определени патриархални традиции от племенната култура, като полигамната организация на семейството в „Нукеч“ например, и налагат ревизия на и без това твърде нестабилната идея за женската роля в обществото – ревизия на формите на социално ограничение поради възприемането на майчинството и брака като типични и основни дефиниции на жената. Самата Шиузиане обаче не приема лесно писането ѝ да се тълкува като феминистко. Въпреки че е свикнала творбите ѝ да се обобщават по подобен начин, тя никога не пропуска възможност да поясни, че мотивацията ѝ за писане се ражда от особената чувствителност към света, а не от феминистки намерения за ултимативно утвърждаване на определени родови роли в обществото. Шиузиане се стреми да подчертае творческия си подтик да пише като жена за жена, като майка за майка, да пише женствено, но не непременно феминистки. В интервюто си за португалската журналистка Мануела Герейро например обяснява: „...когато произнасям думата феминистки, го правя в кавички, защото не искам да се асоциирам с лудостите на света“ (Герейро 1999: б.с.).

Затълбоченият прочит на петте произведения на Паулина Шиузиане създава съвсем ясно впечатление за писане в женски род, защото в тях се представя жената в света, който я заобикаля, но не непременно за феминистко писане, защото в текстовете не се отправя революционно предизвикателство за промяна на системата. Според самата Шиузиане понякога е трудно човек да се бори с изрази като феминизъм, затова предпочита писането в женски род, тъй като светът в крайна сметка е или женски, или мъжки. Автобиографичното несъмнено има изключително силно значение за този избор на писане, който се опитва да създаде в литературните пространства една възможна нова представа за жената. В много от интервюта си авторката споделя, че често се вълнува от случващото се в живота тъкмо от позицията си на жена и започва да пише от тази гледна точка „може би защото женският глас винаги е отсъствал от литературата“ (Герейро 1999: б.с.). Предпочитанието ѝ да пише за жени произхожда от познанието ѝ за жените като жена, неспособна да има „безполов поглед върху живота“ (Герей-

ро 1999: б.с.). В избора на основна перспектива на писане при Шизуане все пак присъства и предизвикателството, защото тя знае добре, че да бъдеш писателка и жена в Мозамбик, не само предизвиква недоверчиво любопитство, но събужда и сериозни съмнения в свят на древни патриархални убеждения. Ето защо непрестанно повтарящата се тема за женското положение, за мястото на жената в мозамбикското и африканското общество в нейните романи не е случайно избрана и не е единствено плод на автобиографичната обусловеност на предпочитанията. Шизуане описва действителния свят, в който всяка жена, която се бори за промяна, винаги е наказвана, и чрез описанието съгражда друг, нов свят – женски, интимен и дълбинен. Това описание е средство, с което да се обяви страданието на африканските жени, подчинявайки сюжета на традиционните ценности. Ясно изразен в романите ѝ е фактът, че причините за репресията на жената трябва да се търсят в отношенията в семейството, градящо цялото общество. Шизуане, разбира се, признава, че проблемът е много комплексен – включва религия, общество, традиция – и възможната промяна би отнела дълго време.

Заради своя критичен поглед и гарбата да открива и наблюдава съсредоточено явления, които почиват на традиционни за обществата принципи, но влизат в разрез с пропагандираните си път западни ценности, Шизуане е наречена „автор визионер“ (Марайни 2005: 11). Тя преплита с умение действителността и измислицата, фактите и мечтите, представя света на магията и магьосниците като последно убежище за мозамбиканеца в отношенията му с белите, като последно средство за избавление от вредните за личността западни (най-вече икономически) принципи. Употребата на магията безспорно подпомага броденето на Шизуаниното писане между действителността и съня-мечта. Авторката се опитва да опитоми въображението на цял един народ, който все още живее с легенди и знахари, магии и безпокойства, и резултатът е портрет на радости и трагедии, на борба за оцеляване и подчинение на все още действащи древни традиции, съжителстващи с твърде разнородни чужди философии за живота. В петте текста на Шизуане са реконструирани местата на страхове и надежди, световите на кошмари и мечти, сценариите на остри контрасти и противоречия. Под съмнение са поставени уверените отговори на много въпроси, като авторовият глас се движи от произнасянето на сентенции, през остротата на провокацията до срещата на противоположностите. Нерационалното човешко поведение при сблъсъка между класите, половете и поколенията в крайна

сметка намира обяснение в сляпата надежда, която по-сложен начин разменя местата на доброто и злото. Така нишката на историята при Шизиане се натрупва върху плетеницата от „очевидно, или рационално, и магическо, или нерационално“ (Фофи 2003: 54). Очевидното и магическото неизменно се реализират в контраста между минало и настояще, затова текстовете на първата мозамбикска романистка се оказват „увиснали“ (Франкавила 2003: 36) между двете времеви пространства. Колебанието между двете времеви измерения е силно смислово натоварено, защото съчетава в сложни взаимодействия налични поотделно в минало и настояще явления, произвеждайки нови съдържания.

3. Стил и двойственост

По въпроса за писането за най-близко познатото от гледната точка на родовия пол Паулина Шизиане често подчертава характерната употреба на думи, които жените употребяват, когато се събират с жени; тя самата използва този техен собствен език и особен начин да изразяват нещата, защото според нея думите и изразите в женския свят и в мъжкия свят са напълно различни. Това авторово разбиране естествено води до проблема за стиловите белези на конкретното писане. Може да се каже, че въпросът за женското в Шизианиното творчество не се свежда само до тематичната дихотомия жена – мъж, нито до конотативните препратки към властта и подчинението, а минава и през характеристиките, които бележат самото писане като женско. Особено интересни в стила на авторката са също и лингвистичните особености и структурата на нейния наратив.

Подобно на тематичното съдържание, езикът, с който Шизиане пише романите си, също е двойствен – португалски, но наситен с местните племенни езици шопе и ронга. Стилът на разказа е вихрен и непрестанно кара читателя да се съмнява в основанията за разказване. Шизиане често сменя перспективата, комбинирайки понякога гледната точка на различни персонажи; служи си нашироко със свободния индиректен стил и вмъква кратки моменти на размишления върху поведението на своите персонажи. Тъкмо това е мястото, в което авторката размишлява чрез своите образи за цялото мозамбикско общество. В общ план стилът ѝ е изненадващ, на моменти суров, остър и напрегнат, със силна способност за внушение. Шизиане рисува наситени пейзажи с трескав ритъм, без да крие или да обмисля твърде много замесените човешки чувства. Някои критици отиват още по-далеч, като описват

творчеството ѝ като живо, но кърваво писане, което разкрива способности да побере вътре в себе си всички африкански исторически драми. Наред с това следва да се подчертае и особената вливаща се поетика – неоспоримият поетически дискурс, който с отработена лекота чертае хоризонти, пресъздава реалности, гради фикционални пространства и внушава усещане за съпреживяване и идентификация със събитията.

Особеният ритъм, който Шизиане задава в романите си – едновременно кървав и нежен, трескав и лек, отработен, но лесен за припознаване от читателя, – по признания на самата авторка е целенасочено търсен и се основава на устната традиция шопе от родната ѝ провинция Газа. Както разказите край огъня, така и ритъмът, с който са разказвани, са семейно наследство, чието развитие в романовото пространство превръща стила ѝ в цялостна „акустична култура“ (Франкавила 2003: 36). Стремешт към орално звучене е водещ при Шизиане в движението от традицията за разказване на истории към писането на литература. Въпреки че романите ѝ могат да бъдат разглеждани като традиционни разкази, в структурно отношение те не пренебрегват силата на класическата завръзка, добре изградените персонажи, строежа на времевите ефекти, умението да се редуват драматични с комични моменти, както и моменти на бягства в света на африканския магически реализъм, вътканаването на философски и социални размишления. Това сполучливо съчетание на традиционния разказ от устното творчество и съзнателните механизми на изграждане на литературната структура разкриват истинския наративен талант на първата мозамбиска романистка.

4. Социално тяло и оцеляване

Въпреки че не завършва образованието си в сферата на словото, Паулина Шизиане прави практическа революция в наративната история на най-новата мозамбиска литература, като успява за четвърт век да публикува пет мащабни романа, далеч надхвърлили границите на родината ѝ. С тях Шизиане допринася значително за развитието на романовия жанр в страната, като с особеностите на писането си съумява да продължи обществено-политическата мисия на местната литература.

Като най-силни тематични звена в творчеството на авторката се затвърждават темите за ролята на жената в африканското общество, съзнанието за свят на магии, което може да представлява ресурс за конструирането на идентичността, насилена от западния свят, и семейството като метафора и антиколониален символ. Целенасочена е амби-

цията на Шизуане да разобличи несъвместимото със съвременното положение на жената в традиционния патриархален свят в „Любовна балада на вятъра“, да оспори гревните културни традиции през перверзното и произволното им прилагане в съвременността в „Никеч“, даzakлейми ужаса от войната и тежките психологически поражения, до които води тя, във „Ветрове на апокалипсиса“, да представи разпада на личността и загубата на човешкото в „Сегмата клетва“ и да постави въпроса за статута на новия Друг в обществото, който е плод на срещата на местното и западното през колониалния и постколониалния период в „Щастливата песен на яребицата“. В петте романа на авторката както водещите, така и второстепенните теми от социален характер се разглеждат през конкретно преживяното от страна на героите, които присъстват в литературното пространство най-вече със своите тела. От социална гледна точка тялото в Шизуаниния текст е доказателство за определено проблемно явление и обект, който понася последиците от него, но същевременно то е и инструмент за социално действие и въздействие. Наред с това самото писане на първата мозамбикска романистка разчита на телесното преживяване, на изписването на места на преживяването със самото тяло и на силния сексуален зряг, за да събуди читателската емоция и да спечели читателската съпричастност.

Многостранният прочит на творчеството на Шизуане, което претендира, че съблюдава огледалната функция на литературата по отношение на обществото, а именно същевременно да отразява и да произвежда нови, по-хуманни образи, безспорно води като резултат до мултидисциплинарно познание за Мозамбик. За опознаването на подобен литературен текст задължително се налага приложението на съвкупност от инструменти, принадлежащи на хуманитаристичното знание като цяло, а добитото в резултат най-вече социално знание безспорно има голямо значение за съхранението и развоя в глобален план на човешкото и/или революционализирането на неговото моментно състояние.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Francavilla 2003:** Francavilla, R. Gender mozambicano. // *Alias*, 31 mag 2003, p. 36.
Fofi 2003: Fofi, G. Africa, l'urlo e il furore. // *Il Sole 24 Ore*, 6 Apr. 2003, p. 54.
Guerreiro 1999: Guerreiro, M. S. Paulina Chiziane a escrita no feminino. // *Revista Moçambique*, Secção Literatura – Câmara de Comércio Portugal Moçambique, n. 23, dez 1999. [презлеган на 12.01.2004]. <http://www.ccpm.pt/paulina.htm>.

- Maraini 2005:** Maraini, D. Prefazione. // Chiziane, P. Il settimo giuramento, 2005, pp. 5–11.
- Martinho 2005:** Martinho, A. M. Utopian Eyes and Dystopian Writings: Portuguese Language, African Literature and a “very private” Semiotics of Resistance. Language Communities or Cultural Empires? The Impact of European Languages in Former Colonial Territories, 9–11.02.2005, UC Berkeley.
- Mozzato 2003:** Mozzato, G. Paulina Chiziane. // *Alice*, 14 mar 2003, p. 45.
- Petrov 2014:** Petrov, P. O projecto literário de Mía Couto. – Lisboa: CLEPUL, 2014.
- Teixeira 2011:** Teixeira, A. L. Ficcinar a história: género em contexto de guerra na novelística de Lina Magaia. // *Revista do Curso de Letras da UNIABEU (Nilópolis)*, v. 2, 2011, nº 5, pp. 1–11.

III

Трансхуманизъм и научна фантастика

Transhumanism and Posthumanism in the Contemporary Prose of Science Fiction in the Perspective of Cultural Clichés and Futurological Speculation

Bogdan Trocha

Univeristy of Zielona Góra, Poland

bwtrocha@gmail.com

Summary: The author introduces the basic definitions allowing for analytical and functional description of the mechanisms related to posthumanism. The first part of the article adopts a diachronic perspective. This allows for the indication of treatments to “improve the human body” present in archaic cultures and described in myths. In the next part of the article, the Enlightenment context of posthumanism is discussed. The remaining parts are devoted to discussing the forms and functions inscribed in the transhumanist and posthumanist figures in sf.
Keywords: posthumanism, transhumanism, speculative fiction, myth, enlightenment

ТРАНСХУМАНИЗМЪТ И ПОСТХУМАНИЗМЪТ В СЪВРЕМЕННАТА
НАУЧНОФАНТАСТИЧНА ПРОЗА В КОНТЕКСТА НА КУЛТУРНИТЕ
И ФУТУРОЛОГИЧНИТЕ СПЕКУЛАЦИИ

Резюме: Авторът представя основните определения, които позволяват да се направи аналитично и функционално разграничение между механизмите, свързани с постхуманизма. Първата част от статията следва диахроничната перспектива. Това позволява да разгледаме различните опити за „подобряване на човешкото тяло“, които са описани в различни култури и митове. В следващата част на статията е разгледан контекстът на просвещенския постхуманизъм. Останалите части са посветени на анализа на формите и функциите, въведени в научната фантастика от водещите фигури на трансхуманизма и постхуманизма.
Ключови думи: постхуманизъм, трансхуманизъм, спекулативна фантастика, мит, Просвещение

1. Diachronic perspective

The question arises whether the perspective of technological improvement of man is really so new, or does it have its deep cultural history? In order to take a closer look at this problem, it would be worthwhile to take advantage of showing this phenomenon in a diachronic perspective. The main point of reference in this case will be texts and cultural phenomena.

When we look at the subjectivity of the human being considered from a cultural perspective, we can see that both body, consciousness and will are part of it. This means that, from the point of view of the human condition, it is possible to talk about what appears to be constant in man and what is changeable.

Human source is described by mythological, theological and philosophical texts. Their essential diversity does not change the fact that they try to capture not only the moment of human origin, if the assumed cognitive option allows it, but above all they try to inscribe human existence in a certain cognitive model taking into account both the mechanisms that govern it and above all the consequences. What is extremely important is that in a great number of these concepts, man is described as not only complex, but above all imperfect. At the same time, it is precisely the juxtaposition of this imperfection of human condition with the design and speculative capabilities of the human mind and visions of the structures of the Cosmos that very often led to a specific approach to man in the *homo viatoris* perspective. A man aiming at both to his biological destiny, but also to a human being on a permanent path to perfection. This improvement can have many different aspects: from spiritual and physiological improvement to the technical improvement of man.

The cultural phenomenon of human improvement is most closely related to the concepts contained in the title. It has a very long history and at its source is completely unrelated to the ideas that led to the emergence of transhumanism and post-humanism. We see human improvement in many archaic and traditional cultures. By adopting the mythical model of man, they make ritualistic corrections to his biological structure assuming that only in this way will man become fully himself. Thus, we are dealing here with various forms of circumcision, correction of dentition or even ritual mutilations.

Another form associated with improving man is the figure of a hybrid often appearing in mythical narratives. It combines in one physiological entity the aspects of various entities so selected that their composition serves to optimize as much as possible the assigned function, it may be wings, it may be a supernatural strengthening of the skin making it impenetrable for any weapon, it may be divine sight or vipers growing head like hair. A more complex case is the figure of

a beast, i.e. a creature that does not have a natural equivalent of any of its features, as is the case with lycanthropic imagery or even Giants from Greek mythology. The difference between a hybrid and a beast should also be seen as its actions. If they are strictly destructive and give the beast demonic features, it is usually possible to talk about the beast. The last type of subject being improved will be the heroes, which no longer needs physiological implants resulting in supernatural possibilities. He has them because of the divine element in him. This can be seen in heroes such as Heracles or Tiresias, as well as in Achilles and Theseus.

Another aspect of human improvement is not so much interference in his subjectivity as equipping him with various functional artifacts. It can be either a flying carpet, a magical sword or a stick-self-stick or seven-mile boots. Most of such artifacts can be found in folklore accounts.

Apart from artefacts, one should also point to the Immortal characters present in Chinese culture, both in folklore and Taoist tradition. The knowledge of the biographies of these people indicates that immortality in the cultural images of China appears not only as a certain wishful thinking fiction, but also as a specific model given for realization. This is indicated not only by the texts of legends related to the Immortal, but also by the specificity of Chinese alchemy aimed at achieving immortality.

2. The modern beginnings of the new human image

As it is easy to see, the images associated with figures having the characteristics of a corrected man are generally found in two types of text collections. The first is a mythical and literary collection, and the second is a folklore collection. They come together in a fantasy collection, as described in detail by Brian Attebery (1980). However, this is a phenomenon that will only appear in the 20th century. This catalogue should include what the literary and philosophical work of the Enlightenment brings with it. An important aspect of the Enlightenment is the Enlightenment rationalism, which seeks a place for man outside Christian doctrine and the views and images associated with it. As a result, a reductionist concept is reappearing, in which Julian Offray de La Mettrie (1953) describes man as a machine. And yet, the open questions brought by the reflection of the Enlightenment They introduce anew into the circulation of European culture the ideas of humanism, within the framework of which man becomes not only the most important goal of his own practice, but what is most important, the practice he is supposed to evaluate only from the perspective of his own reason, suspending in a way the validity of courts built on the basis of religious messages and orders. The emergence of Enlightenment concepts both with regard to the role of religion in human

life and the role of society and science in the life of a particular person creates a horizon of meanings in which both the idea of post-humanism and transhumanism will perfectly develop, both in philosophical reflection and literary projects.

The literary origins of such ideas can be sought already in 19th century fantasy prose. Starting with the images present in mythical or folklore messages, as in Bram Stoker's *Dracula* (2000) or Mary Shelly's *Frankenstein* (1994). In the first case, we are dealing on the one hand with the monstrosity of the undead, which, however, brings with it the perspective of the immortality of the human body. This, of course, has its price, which in effect is the dehumanization of the subjectivity of a human being subjected to a vampire treatment, which does not change the fact that the body of such a human being does not die, but is no longer a human body. As a result, we have an introduction to modern literature of the motif of transformation of the human body and the consequences of this procedure. This is all the more important as Stoker's novel, or rather the motifs that will evolve in the culture and popular literature of the following years. The issues of posthumanism have been dealt with in Shelly's novel a little differently. The whole plot is constructed around the motif of a scientist creating a better man than nature does. Man, using science and technology, returns to Prometheus image, which is inscribed in the subtitle of this novel, and makes an attempt to break away from biological determination.

These first literary attempts clearly indicate not only the fact that there is a great interest in improving the human condition in both social and biological terms, but also the exploratory nature of the literary search that accompanied them. As a result, not only did the narrations containing images of the changed ("improved") human being appear, but also the consequences of these efforts.

The literary, or rather comic book-based search of the 1920s will go in a slightly different direction. Of course, it is about such characters as Batman, Superman or Spider-Man, to name just the most recognizable. The Batman character created by Bob Kane, who is the protector of Gotham City, has two elements in common: an extremely physically fit young man and high technology, thanks to which the artefacts he uses make him an invincible defender of peace in his own city. There is also the motif of friendly capitalism, thanks to which the extremely rich hero can not only finance research on these fantastic artifacts but also produce them. In Superman's case, he also has a defender, but since the hero comes from outer space, his actions often have a cosmic dimension as well. Superman himself, even though he looks like a human being, has superpowers, thanks to which he can not only fly, stay in the cosmic vacuum, but also perform activities that are impossible for humans. The most important thing in this case is

to incorporate all these supernatural capabilities into an organism that looks like a human. The last type of the superhero idealized in comic books of the 1920s is a teenager who on a school trip is bitten by a spider, as a result of which his body undergoes numerous mutations, which are not visible in its external appearance, but which turn out to be extremely important in the mental transformation of the teenager, who becomes another defender of the endangered city. In this case, transhumanism is reduced, on the one hand, to wishful visualizations of a young pop culture audience and, on the other hand, it takes on the function of an overprotective person restoring the lost social harmony.

3. A fantastic paradigm of improving the human condition

Basically, it would be possible to build an extremely precise model of the figures created by fantasy artists within the framework of the poetics used. However, for the purposes of this article we will list only a few of the most representative ones, which are necessary for further analysis. They will be listed not in the order of their literary appearance. The first important figure is cyborgization, which has its roots in the mechanical improvement of man. In this case, we are dealing with residual procedures which result in the replacement of the damaged part of the body with a new technical or biotech (Star Wars), the next stage is the replacement of individual parts of the human body with new ones with better parameters, as a result of which the lost physiological harmony is not restored but the aim is to create a better and more efficient body (Herbert 2007). Other treatments will involve digital support of the human brain through the use of interfaces and external data sources and processors (Gibson 2000). Yet another treatment is to combine the human brain with an anthropomorphic machine, resulting in the creation of an ideal cyborg - policeman (*RoboCop*), the last model is to use human bodies partially devoid of identity to build a collective soldier based on them (Leckie 2013). As a result, we get, on the one hand, figures indicating the possibilities offered by technology in the fight against human misfortunes, on the other hand, how the same technology leads to a situation in which a person not only loses his own identity becoming a biotechnological alien to such an extent that he cannot independently verify his own humanity, as can be seen for example in android hunters.

The motive of cyborgization is connected with the problem of robotization. Its origins should be sought in the literary idea of Karl Čapek, which he included in the *R.U.R.* drama (1920), where the name of the robot appears for the first time. The problem with robots has two aspects. The first one indicates treatments that have many features in common with cyborgization, the second one indicates the

relations that can take place between robots and humans. The latter is a result of the autonomy of machines and their potentially greater capacity, both computational and technical. As a result, we receive proposals from Isaac Asimov, who establishes three basic laws of robotics to protect humans from the aggression of robots, but on the other hand, he already brings images in which a robot cannot be distinguished from a human being and his professional activities are exposed to the necessary process of comparison with the activities and capabilities of a human being, unfortunately to the benefit of robots (Asimov 1954). This leads to the appearance, in further literary variations on the subject, of the paradigm of robot rebellion (Herbert and Anderson 2003) and such phenomena as the total dependence of human existence on robots, which leads to the complete loss of knowledge about their operation and the complete carnivalisation of life (Bacigalupi 2008) and situations in which a human being enters into very specific relationships with anthropomorphic robots, as a result of which he is confronted with a problematic question about the nature of the robot with which he has made love and which he is unable to distinguish from the human being (Dick 2010) or starts to fight them (Bacigalupi 2009).

Following the path of high technology must have also led the creators of fantasy literature to take up the theme of artificial intelligence. Initially, it appears as an auxiliary element present in robots, which can be seen in *The Caves of Steel* (Asimov 1954), for example, to finally reach the fully independent subjects of artificial intelligence, for which a human being can possibly become a partner, and most often becomes a slave (*Matrix*).

Further images bringing the figures of the corrected man can be found, for example, in novel *The Sparrow* (Russel 1997) where the main character is given many times to various processes of physiological transformation, which is caused by the need to make him similar to the inhabitants of the worlds he is to come into contact with as a cosmic emissary of the Earth. This slow dehumanization of the protagonist, associated with the irreversible effects of subsequent surgical procedures to which he is subjected, is connected not only with his increasingly deep alienation from the human community, but above all with the increasingly painful assessment of man he makes.

Further models of the perfected man concern the figure of the Stochastic, popular in fantasy, i.e. a man who sees the future, but in the case of the novel *The stochastic man* (Silverberg 1975). The last treatments are already rather transhumanistic, starting with ideas in which the consciousness of a dying man is locked in a digital form in a computer system in order to be able to continue to act and change the world according to his own wishes (Suarez 2009). In the series by

Dune Frank Herbert, we find motives where a man enters the practical immortality, gains omniscience in order to finally lead the process of deification.

Generally speaking, one can say that motifs related to posthumanism and transhumanism appear in fantasy in several basic models. The first one is focused on descriptions of possible technological improvements of man and potential consequences of such treatments. The second tries to speculate on the basis of building fantastic races and societies in which new qualities (of the post-humanistic type) are natural and, as a result, explore how such new states of things can potentially affect the functioning of a community of beings for whom it is natural (*Star Trek*). As a result, we are dealing with testing single, isolated qualities characteristic of post-humanism or transhumanism, or with holistic descriptions from the perspective of a completely improved human being (*Dune*) or even plots in which we see already improved societies, i.e. those that exist with features that, from the reader's point of view, are perfect in relation to the real human condition.

4. Forms and functions

Generally speaking, we can point to two basic mechanisms of building figures with the characteristics of post-humanistic or transhumanistic subjects. The first one would consist in a specific absorption of forms already existing in traditional images, whether in archaic, folk culture or fiction of past eras. The second would be related to the design of new forms.

In the first case, of course, one should start with the figure of the hero, his salary and the functions assigned to him. The hero's specific supernatural - partial or total - situates him in the field of characters with supernatural salary or at least supernatural human qualities, this can be seen both among the heroes existing in traditional cultures and in those mythical narratives that we know in the literary form. Not only does the hero possess supernatural physical capabilities, he often also has supernatural artifacts and helpers, but most of all he faces those aspects of the cosmos or chaos to which people remain defenseless. As a result, it should be assumed that the hero's protoposthumanism is as humanistic as possible in its social purpose. Only a corrected human being, or rather a demi-god, can solve tasks the unravelling of which is a *sine qua non* for the existence of a human community, and in this functional perspective the hero's phenomenon should be read. The second way of absorbing traditional motifs consists in a specific robotization of the *sacrum*, or rather of characters belonging to the sphere of the *sacrum*. We see it in Roger Zelazny's novels, like *Dilvish, the damned* (1982) where a mechanical horse appears, in which a demonic being is enclosed. Another idea of the same author can be found in *The Creatures Of Light And*

Darkness (2010), where the main character is subject to the process of surgical and technological improvement of his body. There are also many other heroes with features of both heroes, deities and cyborgs. As a result, we get such images of reality in which the sacred and supernatural entities existing in this sphere are subject to a specific deconstruction, and the first elements, separated first: power, souls, spirits, names, parts of the divine body or artefacts become the subject of new technical or magical creations.

The next model is based on hybrid constructions. They can have inhuman griffins or unicorns or partly human like werewolves. What is important here is that in the nature of hybrids itself lies a combination of human qualities, most often related to consciousness with those of the beast to improve carnality. As a result, it is not so much the figure of the improved human being that is created, but rather beasts alien to him. A specific group of hybrids should include beings subject to metamorphoses, such as vampires, who acquire supernatural features and at the same time lose their human qualities, not only physiological but above all conscious. The most interesting group of supernatural beings, however, are extraterrestrial characters, among whom we can find simple cripples and clichés, but we also have such beings as the reds appearing in the *Dune* - this is a colossal worm of the desert, or a completely desacralized figure of an inhabitant of space who visits the Earth in Arthur C. Clark's novel *Childhood's End* (2012). Add to this, of course, the artifacts that make the hero invincible. In this case we should talk about at least three model ways of operating this motif. The first one focuses on the reparation that binds the hero to the artefact assigned to him, the second one, in which the stories of the artefact itself become the dominant storyline, which is most often used by the creators of religious thrillers, The third one, which is extremely popular in fantasy aimed at younger readers, introduces the possibility of using the artifact by an ordinary, young hero, who thus infiltrates the hero himself and performs heroic acts.

Another type of introducing post-humanistic forms into fantasy literature would be based on creating completely new figures. We can point here to physiological hybrids, such as the one we see in *Frankenstein*, which is the result of a specific combination and revival of a new type of man. Another example are the hybrids resulting from the reconstruction of a human being, from a dead body, or rather a dead tissue, and as a result, one gets a perfect copy of the dead body, unfortunately with a pure psyche, as can be seen in the case of Duncan Idaho from *Dune*. Another model is, of course, a cyborg, which is a combination of a machine and a human being in various degrees. A very common motive is to build a human figure, which ceases to be subject to death, this can be done as a

result of a far-reaching cyborgization or a biologically induced mutation, which takes place for example in *Spider-Man* or *The Witcher Series*. This motive is very often associated with the motive of omnipotence and omniscience, which, for example, some of *Dune*'s characters have. This can be the acquisition of specific qualities such as invisibility, superhuman strength and physical indestructibility, or the ability to reduce one's existence to a phantom level.

Another type of hybrid is the connection between a human and an alien, which we find for example in *The Sparrow*. We also have a number of motifs related to transhumanism, in which man starts to exist outside his own body, becoming only a mental aspect of the machine, as was the case with the demon. Starting from the appearance of *Star Trek* and later *Star Wars* we are more and more often dealing with the motif of existence of forms isolated and considered in the field of closed, common and sometimes fuzzy collections. However, it is also necessary to remember about the figures associated with poetics reaching for apocalyptic or dystopian themes. In the writers who create in this circle we often find figures of a degraded man, as it has a place in Herbert G. Wells *The Time Machine* (2018) or Brian Aldiss' novels such as *Non-Stop* (1958) or *Hothouse* (1962).

Among these few basic forms used by writers creating fantasy novels, we should now indicate the functions in which the forms described above appear in the type of literary creation we are interested in.

The first is the world-forming function, which presents those technological or biological aspects that are necessary for the existence of specific projects that not only depict the "improved human being" or beings with features that interfere from the point of view of post-humanistic or transhumanistic models, but above all combine technologically or biologically designed models with the environment in specific relationships. As a result, not only do we get an image of the environment in which it is possible for a specific model of the improved human being to exist, but above all we have to do with a specific closed laboratory in which it is possible to follow the relations between the environment and man and the environment in all possible configurations and in all imaginable consequences.

The second is the design function, which, of course, can be found in virtually every type of fantasy creation, but in this case, it is a design model that creates models and allows us to look at the new qualities they are equipped with from the perspective of specific isolated possibilities tested in action. Thus, we get both a literary attractive model of the world in which some kind of anomaly appears and an extremely interesting design that allows us to test the reactions that this anomaly will evoke both in the subject as well as other characters in a particular presented world.

The third type of function is a speculative function in which the creation of worlds, motives or specific subjective models in which the negative effects of human improvement appear. The speculative function is most often associated not only with diagnosing a specific state of affairs in a particular model, but also its impact on the world. As a result, speculation may indicate the sources of the problem: technological, biological, human or accidental, the potential effects on the model, human beings and the whole universe in which these events occur, and finally, the mechanisms of solving the problem from repair, through isolation to elimination. To this should also be added an important subjective perspective, within which there will be an opportunity to follow not only the transformation itself, which results in the improvement of man, but above all its consequences for a particular person, including not only those expected, but also those that become curses. The result is a very interesting perspective speculating on the techniques of adapting a person to unexpected aspects of correction and ways of dealing with or not dealing with them.

The fourth type of function is the problematic function, which is a particular case of the speculative function. It usually appears in those novels that deal with an unreasonable issue. In other words, when aspects of post-humanism or transhumanism are associated with the presence of an open secret. Then we are essentially dealing with two types of treatment.

The first one is centered around a diverse religious dominant. Then there are usually two functions: the first one tries to reduce the open mystery to the level of an ordinary mystery, as is the case with *His Dark Materials* trilogy (Pullman 1995–2000) while the second one inscribes the open mystery into the perspective of the created world and supernatural phenomena taking place in it, as can be seen both in *the Sacred Bones* (Byrnes 2007) and in *Qumran* (2006) – Eliette Abecassis' trilogy. In the second case, the religious dominant does not perform a primitive function, and other perspectives, starting from the anthropological one, as is the case in the second volume of the cycle *Dune – Dune Messiah* (Herbert 2007).

The last type of function presented here is the social function, which includes categories of human improvement in the perspectives of utopian or dystopian models. In both these cases, the issues of post-humanism and transhumanism are dealt with in two fundamental aspects. The first is the social effects of a particular model in a purely technological description, while in the second, these effects already fit into interpersonal relations.

To sum up, the following findings can be made initially. Posthumanism in fantasy literature can take the form of an accidental effect, as is the case with the images of metamorphoses caused by viruses in the human body resulting in

the appearance of zombies. It would be metamorphic posthumanism. The second type is posthumanism designed and carried out as a result of specific technological treatments based on cyborgization (Dick 2010) or genetic treatments (Herbert 2007) or others (Bester 1986). The third type involves the use of traditional imagery. In the case of transhumanism, we can generally speak of two models.

The first one is related to digital technologies, as a result of which the mind and consciousness of a particular person begins to exist outside the human body in a virtual, digital or real world, depending on whether we are dealing with a temporal transhumanism (Diaczenko 2006) or permanent (Suarez 2009). In the second case, transhumanism is associated with certain model religious imaginings, which are cultural quotations or authorial travesties, and as a result, models of deification, demonisation or bestialisation of man appear with all possible consequences of such transformations.

However, all of these efforts most often include technological improvement of man in an anthropological perspective. Thus, at the point of departure or at the point of arrival, there always appear questions about human nature, the limitations it contains and the qualities attributed to it. As a result, the procedures that interfere with us create a quite precise paradigm in which the following points can be found: the identification of deficiencies and other defects inscribed in the human condition, the identification of techniques that allow for their correction or elimination, the identification of needs that are inscribed in concrete human existence, the identification of techniques that allow for their realization, the description of the subjective and social consequences of the changes made. As a result, the treatments related to transhumanism and post-humanism in fantastic prose can be closed for the moment in three types of processes: sublime, reducing and globalizing.

REFERENCES

- Abecassis 2006:** Abecassis, E. Qumran, t. 1–3, tłum. W. Melech, Warszawa, 2006.
Aldiss 1962: Aldiss, B. Hothouse. – London: Faber and Faber, 1962.
—— Non-stop. – London: Faber and Faber, 1958.
Asimov 1954: Asimov, I. The Caves of Steel. – New York: Doubleday, 1954.
Bacigalupi 2009: Bacigalupi, P. The Windup Girl. – San Francisco: Night Shade Books, 2009.
—— Pump Six and Other Stories. – San Francisco: Night Shade Books, 2008.
Bester 1986: Bester, A. The Demolished Man. – Norwalk: The Easton Press, 1986.
Byrnes 2007: Byrnes, M. The Sacred Bones. – New York: HarperCollins, 2007.
Clarke 2012: Clarke, A. C. Childhood's End. – New York: RosettaBooks, 2012

- Čapek 1929:** Čapek, K. *R.U.R.*, Praha, 1920.
- Diaczenko**, M. and Sergey *Kaží*, tłum. P. Ogorzałek, Stawiguda, 2006.
- Dick 2010:** Dick, P. K. *Do Androids Dream of Electric Sheep?* – London: Gollancz, 2010.
- Ferrando 2013:** Ferrando, R. Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Meta-humanism, and New Materialisms Differences and Relations. // *Existenz*, an International Journal in Philosophy, Religion, Politics and Arts, vol. 8, no 2, Fall, 2013.
- Gibson 2000:** Gibson, W. *Neuromancer*. – New York: Ace, 2000.
- Herbert, Anderson 2003:** Herbert, B., Anderson K. J. *Dune: The Machine Crusade*, – New York: Tor, 2003.
- Herbert 2007:** Herbert, F. *Dune*, (books 1–6). – New York: Ace Books, 2007.
- Klossowski 1999:** Klossowski, P. *Sade mój bliźni*, tłum. B. Banasiak, K. Matuszewska. – Warszawa: Aletheia, 1999.
- Leckie 2013:** Leckie, A. *Ancillary Justice*. – London: Orbit, 2013.
- Matheson 1990:** Matheson, R. *I Am Legend*. – New York: Tor Books, 1990.
- de La Mettrie 1953:** de La Mettrie, J. O. *Człowiek-maszyna*, tłum. S. Rudniański, Warszawa, 1953.
- O’Neil 2008:** O’Neil, D. *The Dark Knight*. – New York: Berkley, 2008.
- Pullman 1995–2000:** Pullman, P. *His Dark Materials*. – London: Scholastic Point, 1995–2000.
- Russel 1997:** Russel, M. D. *The Sparrow*. – New York: Ballantine Books, 1997.
- Shelly 1994:** Shelly, M. *Frankenstein*. – New York: Dover Publication, 1994.
- Silverberg 1975:** Silverberg, R. *The stochastic man*. – *Robbinsdale*: Fawcett Books, 1975.
- Stoker 2000:** Stoker, B. *Dracula*. – New York: Dover Publication, 2000.
- Suarez 2009:** Suarez, D. *Daemon*. – London: Signet Books, 2009.
- Wells 2018:** Wells, H. G. *The Time Machine*. SDE Classics, 2018.
- Verne 2018:** Verne, J. *From the Earth to Moon*. SeaWolf Press, 2019.
- *20 000 Leagues Under the Sea*. – United Kingdom: Wordsworth Editions Ltd., 1998.
- Voltaire 2012:** Voltaire, F.-M. *Poème sur le désastre de Lisbonne*. – *London*: Les Editions de Londres, 2012.
- Yeats 2013:** Yeats, B. *Stories of Red Hanrahan: with The Secret Rose and Rosa Alchemica*. – New York: Dover Publications, 2013.
- Zelazny 1982:** Zelazny, R. *Dilvish, the Damned*. – United Kingdom: Del Rey, 1982.
- *The Creatures Of Light And Darkness*. – New York: Harper Voyager, 2010.

Кибернетичен запис на съзнанието в романа „Старостта на аксолотл“ на полския писател Яцек Дукай

Деян Айгачич

Гдански университет, Полша

dejajd@gmail.com

Резюме: Авторът се занимава с биокопирането на човешкото съзнание в съветската и полската проза от 60-те години на XX в. Кибернетичният запис на индивидуалното съзнание на човека се появява в редица литературни творби на полския писател Яцек Дукай: *Перфектно несъвършенство* (2004), *Дъщеря на крадец* (2002), *Старостта на аксолотл*. Неговият роман *Старостта на аксолотл: hardware dreams* (2015, 2019) представя киберпънк визия за Земята без биологичен живот, с роботи и запазено дигитализирано съзнание на 17 946 особи. Авторът разглежда идеите на Дукай в контекста на трансхуманизма, философския проблем за границата между човешкото, нечовешкото, постчовешкото и съществуването на запис на човешкото съзнание извън тялото.

Ключови думи: трансхуманизъм, киберкопиране на съзнанието, научна фантастика, Яцек Дукай

DIGITAL RECORD OF CONSCIOUSNESS IN THE NOVEL “THE OLD AXOLOTL” BY POLISH WRITER JACEK DUKAJ

Summary: The author mentions a biocopying of human consciousness in Soviet and Polish prose from the 1960s. The digital record of the individual consciousness of man appears in a number of literary works by the Polish writer Jacek Dukaj: *An Ideal Imperfection* (2004), *The Daughter of a Thief* (2002). Dukaj’s novel *The Old Axolotl: hardware dreams* (2015, 2019) presents a cyberpunk vision of the Earth without biological life, with robots and mechs, and the preserved digital consciousness of 17,946 people. The author examines Dukaj’s ideas in the context of transhumanism, the philosophical questions of the boundary between the human, the inhuman, the posthuman, and the existence of a digital record of human consciousness outside the body.

Keywords: transhumanism, cyber-copying of consciousness, science fiction, Jacek Dukaj

Бързият напредък на кибернетиката след Втората световна война накарва писателите на научна фантастика и създателите на филмово изкуство да изобразят копирането на човешкото съзнание във футуристични произведения, а кибернетиците и невролозите да разглеждат възможностите за такова копиране. В няколко научнофантастични прозаични творби, публикувани в Съветския съюз през 60-те години, се развиват мотиви за биокопиране на човешкото съзнание. В разказа на Игор Росоховатски „Отклонение от нормата“ (1962, „Отклонение от норми“) инженер Венстен, преди смъртта си от рак, завещава на електронната изследователска лаборатория, в която работи, своето тяло за изследвания и показва как гласът му изразява мислите от електронно копиран мозък. В сатиричната повест „След презаписа“ (1965, „После перезаписи“), в която става въпрос за замяната на хората с роботизирани копия, Александър Шаров представя изобретението на кандидата на науките Григорий Люстиков за предаване на съзнанието посредством универсален „мислоснимател“ върху перфорирани ленти. Романът „Граница на безсмъртието“ от поляка Кшиштоф Борун (1967, „Грань бессмертия“) описва необяснимата поява на нови творби на писателя Хосе Брага след смъртта му от рак като следствие от създаването на веществото невродин в Института по неврокибернетика и прехвърлането на записа на съзнанието на Хосе Брага към невродина. Той започва да пише по-добри творби, отколкото е писал приживе, защото новият носител на съзнанието добавя гениалността.

При взаимното сближаване на човека и човекоподобните киберсъщества са налични преходни форми: киборгите, като биологични организми с кибернетични добавки, имат човешко съзнание, андроидите, като човекоподобни роботи с изкуствен интелект и комуникационни умения, нямат реалното съзнание на истинския човек. Цялата поредица от романи на футурофантастика и киберпънка в края на XX в. и началото на XXI в. се основава на идеята за взаимното сближаване на невро- и киберсистемите.

Кибернетичният запис на индивидуалното съзнание на човека изисква разбиране на работата на човешкия мозък и неговите връзки чрез нервната система с други физиологични системи, създаване на кибернетична подходяща структура на психиката и съзнанието и наличие на интерфейс, който би свързвал мозъка и компютъра, през който съзнанието ще се запише в машина памет.

Новости се появяват и в областта на кибернетиката и неврологията. Информационни компании са финансирали мащабния проект “Blue Brain Project”, насочен към компютърно създаване на неврокортекс, който от 2005 г. до днес има и реални резултати. Невролозите се опитват да картографираят съзнанието на човека, а кибернетици изпитват връзките между изкуствения интелект и човека. Американският изобретател Реймонд Курцвейл, буен пропагандист на трансхуманистичните идеи, е убеден, че развитието на кибернетиката ще даде възможност за пълен запис на съзнанието до 2045 г. Изследователите в невротехнологична компания “Neuralink” на Илон Мъск свързват мозъчния интерфейс с компютрите и тази година (2020) започнаха експерименти с хора.

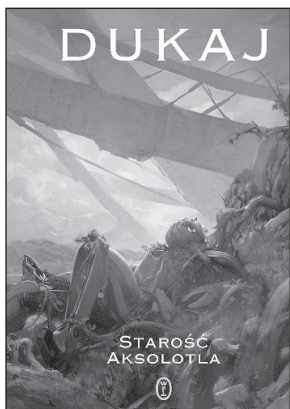
Въпреки че фентъзи днес е главният жанр в литературната фантастика, научната фантастика все още предлага образи на възможно бъдеще. Полският футурофантаст Яцек Дукай (р. 1974) през 2013 г. публикува есето „Третата световна война на тялото и съзнанието“, виждайки първите две войни в областта на религията и философията, докато третата според автора се провежда в рамките на технологията. Като родоначалник на трансхуманизма Дукай посочва руския философ Николай Фьодорович Фьодоров и неговото учение за възкресяването на всички мъртви хора (Dukaј 2019: 22). Дукай пише, че в ранната епоха на кибернетиката оптимично очакваха лесна направа на невросканера (Dukaј 2019: 24). В същия текст авторът повдига въпроса: виртуалният човек ще действа ли по същия начин като реалния човек, дори ако сканирането на реалния мозък съвпада със записа на виртуалния Ян Ковалски (Dukaј 2019: 32)?

Темата за отношенията на кибернетичния запис към индивидуалното съзнание и реалния човек се появява в редица литературни произведения на полския писател. Яцек Дукай показва траен интерес към възможността за записване, съхраняване и копиране на лично съзнание, знания, навици и спомени. Сюжетът на романа „Перфектно несъвършенство“ (2004, „Perfekcyjna niedoskonałość“) се развива в компютърно напреднало бъдеще с висок стандарт и контрол на индивидите. В този свят използват техниките за „качване“ и „изтегляне на съзнанието“, което актуализира въпроса за идентичността на рационалния блок-памет като човешка индивидуалност и възможността за запазването му дори след биологичната смърт на човека.

В романа на Дукай „Дъщеря на крадец“ (2002, „Córka łupieżcy“) Зузана Клайн разкрива тайните на покойния си баща и института Вернер. Описва се кибертехнологията на пренаталното моделиране на личност-

та, както и „хтоничните технологии“ на кибервписване в мъртвите (11–12, 89), но със задържане на емоционални и характерни черти и запазване на контактите с живи приятели и роднини. По този начин рамките на живота се разширяват, а връзките с тази и онази негова страна не се прекъсват.

Романът на Дукай „Старостта на аксолотл: hardware dreams“ се появява през 2015 г. само в електронен вид, а след няколко години и като книжно тяло (2019, „Starość aksolotla: hardware dreams“). В романа се описва колапсът на целия живот на Земята от неутронното излъчване на свръхнова само за ден. Спасение поне на записа на личното съзнание успяват да постигнат малко хора с помощта на компютърна неввропрограма.

Писателят дава обяснения за неввропрограмите – неврософтуер, предназначен за устройства, които работят върху мрежи от неврони в мозъка. Soft neuro включва наред с други неща медицински приложения (контролори за изкуствени крайници, зрителни и слухови импланти и др.), развлекателни приложения (управление на аватари в играта с мисли и др.), лингвистични приложения (четене на съдържанието на мисли въз основа на мозъчна дейност), военни приложения (за пилоти на самолетни изстребители, които експлоатират самолета при натоварвания, парализиращи движенията на тялото), улични приложения (за провеждане на телефонни разговори с помощта на мисълта), приложения за начин на живот (създаване на вериги на зависимост за желани дейности) и затваряне на цикли на зависимост от нежелани дейности, чак до открито престъпни приложения (неврохакинз) (Dukaј 2019b: 18).

Ето как представя историята на неввропрограмата InSoul3:

Това беше една от по-новите функции за хбох и РС. Първо, тя беше силно популяризирана (стотици милиони бяха хвърлени в технологията), но различни религиозни, политически и медицински движения, както и групи за защита на потребителите, протестираха бързо. В резултат на това компаниите, които трябваше да правят пари от приложения и игри, се оттеглиха, а хардуерът беше предимно неизползван. И тогава изходният код изтече и аматьорите започнаха да добавят всякакви странни неотормозирани модификации, включително копиране

и поставяне на умствени функции, предназначени да генерират най-вярно поведение на аватарските ботове (Дукай 2019b: 19).

Аматьорската хакната версия на „Ин Соул 3“ е най-добрата възможност да се запише съзнанието, достъпно за хора, запознати с невроткопиращите програми. Компанията на Гжес купува най-скъпата версия на програмата за клиници и университети, с най-високо качество на разделяне в невротсканиране на съзнанието. Говори се и за компютърни добавки – Add-on, относително малки програми, които допълват и разширяват възможностите на основната програма. Авторът добавя, че добавките могат и да променят нейното функциониране извън първоначалната си цел; в романа те се отнасят към невротсофтуера:

Добавките за такъв невротсофтуер, който не само чете мозъчни състояния, но и комуникира с тях, са показали изключително изненадващи възможности. Добавките към програмите за лечение на зависимост могат напълно да променят личността на човека, включително сексуална ориентация, политически възгледи, религиозни убеждения и етническа идентичност (Дукай 2019b: 22).

В романа на Дукай 17 946 особи използват записване на съзнанието през програмата „Ин Соул 3“ и запазват менталния си живот под формата на кибернетичен запис. Някои грешки в записа са възникнали при тези, които са записвали на платформата Xbox 6x666 (Дукай 2019b: 141).

От съкращението АйЕс (IS) писателят, склонен да създава нови думи, използва авторските неологизми, както и производни прилагателни в романа, за означаване на копиране на съзнанието. Литературоведката Малгожата Потент Амброзевич пише за нови глаголни форми в романа на Дукай:

Способностите и възможностите на новия човек / трансформер са показани от глаголни форми, например: *zajesować się* – да трансформира формата на битие, да оцелее, да се роди отново, да се събуди от другата страна; *restartować się* – рестарт на системата, *procesować się* – да стартира процеса на непрекъсната работа на изходния код на определено оборудване (важно в контекста на войната за ресурси, за работата на електроцентрали); *kopiram się* (*przekoprować się*) – да направите дубликат, да прехвърлите на друго оборудване; *rozdystrybuować się* – доставям копия на различни места; *autodeletować* – да се самоубие. (Гжес се копира в съседен дял и разговаря със себе си в

продължение на часове, а след това един от двамата е безвъзвратно изтрет; м. 816–817); зареждане в кеша (załadować sobie do cache'a) – запомнете нещо; zoomnąć – увеличение; google gugnąć – търсене на информация (Potent-Ambroziewicz 2017: 121).

Следвайки съдбата на Гжес, който е копирал своя умствен свят, ние проследяваме оцеляването на човек без тяло в постапокалиптичния киберсвят. Автоматизирана и автономна енергетична система, както и мрежа, неповредена от смъртоносни лъчи, дават възможност за функциониране и свързване на хората, спасили съзнанието си. Индустриални роботи, сексботове и играчки използват за ориентиране и движение в опустошената Земя.

Най-много са спасените чрез копиране на съзнанието от кръговете на играчите на компютърни игри, които често са свързани с японската манга култура, но също така и с шутъри или стратегии. Този факт отразява и многобройни елементи от популярната киберкултура на XXI в.; момента, в който живият свят е бил унищожен. Въпреки че броят на спасените е малък, те са разделени на съюзи и гилдии в приятелски и антагонистични отношения според интересите и възгледите на света и изграждането на нов свят. Гжес получава програмата „Морфеус 7“, която му позволява да сънува, като предварително определя процента от състоянието на съня (Dukaј: 131, 139, 141).

Внезапната и пълна загуба на тялото кара постчовешките записи на съзнанието да имитират в новосъздадения свят телесните действия на телата на робота – те симулират пиене на водка, въпреки че никой не може да пие или да вкуси нищо пиян (Dukaј 2019b: 43). Телесната любов на два робота също е гротескно описана в бар в Токио. Гжес мисли: „Ние всички сме гжаджу“ (Dukaј 2019b: 49).

В различни ситуации се осветяват само цифрово запазени преживявания на човешкото тяло в спомени. Телесният опит на човека се запазва в езика, така че използването на изреча „в сърцето“ при общуването на роботи, които нямат нито тяло, нито сърце, разбира се, няма същото значение, каквото е имало за хората с тяло. Погледнете встрани – погледнете далеч от камерата, затворете очи пред камерата. Безплътното киберсъзнание дори няма възможност за телесен израз в комуникация с другите. Необходимостта да показват на другите своите емоционални реакции те не могат да изразяват с жестове, погледи и усмивки, но се изразяват с „емоти(кони)“. Писателят използва систе-

ма от емблематични знаци в киберкомуникацията, за да обозначи чувствата, създадени още преди разрушаването на света за дистанционна писмена комуникация. Нуждата от социална, индивидуално специална духовност представляват тези следи, за които Малгожата Потент Амброзевич пише:

Ясното отделяне на вътрешното преживяване (съзнание, душа, Аз) от тялото символизира връзката между софтуера и хардуера, т.е. между програмата и металното устройство, а аналогично и между трансформера и меха. Струва си да се добави, че в началото машината се е третирила предимно като еквивалент на тялото; с негова помощ персонажите (неврозписи) искаха да изразят своето присъствие и физическа уникалност, да изразят своите копнежи, желания, чувства и да изградят взаимоотношения (Potent-Ambroziewicz 2017: 120).

Неспособността на Гжес да се примири с изчезването на всички близки хора, със загубата на познатия начин на живот, води главния герой до депресия, а въпросът за доверието в другите води до множество допълнителни въпроси за идентичността и бъдещата идентичност. Благодарение на цифровите технологии, които не са унищожени, историческата памет и знания, както и видеата и снимките от личния живот, са запазени в света на киберзаписите на спасените хора.

Тъй като съзнанието се прехвърля в кибернетичния запис, възможно е и да се копира. В есето „Третата световна война на тялото и съзнанието“, публикувано преди романа, писателят говори за проблема на различните копия на записите на съзнанието: „Ако информацията е безсмъртна, тогава дали душата може да съществува в милион копия?“ (Dukaј 2019: 24). В романа „Старостта на аксолотл: hardware dreams“ съзнанието на индивида може да бъде копирано и без негово знание и разрешение. Това се случва на Гжес, чийто запис е направен от Royal Alliance, тъй като Гжес е най-добрият хардуерен специалист. Направените копия показват, че някой може да злоупотребява без съгласието на лицето, чиито психически записи се използват за цели, противоречащи на неговите възгледи.

Въпросът за обновяването на биологичния човек е особено важен за писателя. От една страна, някои групи са радикално против подобни опити, а от друга страна, хората са насочени към обновяване на живота на Земята. Компютърните центрове са от безценно значение за

функционирането на света, тъй като в тях се съхраняват архивите на човешките култури и научните знания. Проекти за картографиране на генома се предлагат и в дигиталните архиви на университети и изследователски центрове. Но се оказва, че геномите на застрашените видове са описани най-подробно, като например тези на аксолотл (архаичен вид земноводни). Сравнението на аксолотла с човек, който е в състояние да спре развитието си, но и да прескочи етапа на развитие, се предлага като символно разсъждение върху съдбата на „оцелелите“.

В романа „Старостта на аксолотл“ има поддръжници и противници на създаването на обновения телесен човек. Опитът за пресъздаване на живия свят е наречен на латинския Genesis 2.0, подобно на усъвършенстваните версии на компютърни програми, които са номерирани в увеличен брой. Когнитивните и технологичните предположения за създаването на нов човек отварят сложни въпроси – може ли новосъздаденото същество да бъде по-добро от създателя си, който несъмнено има недостатъци. Подобно на Битие 1 и Битие 2 (Битие 1 и 2), починалият, чието тяло загива под действието на смъртоносни неутронни лъчи, се нарича кибернетичен запис на неговото съзнание (Гжес 1), а мисълта за телесен човек, който може да бъде създаден, се нарича (Гжес 2).

*

Трансхуманизмът се разклонява в много посоки, които се отклоняват от биологичното еволюционно наследство на човешката раса. Комбинацията от кибернетика и невротехнологии води до възможността за записване на човешкото съзнание. Яцек Дукай изследва тази радикална възможност за съществуването на запис на човешкото съзнание извън тялото в няколко от романите си. Те, разбира се, отварят и въпроса за определяне на границата между човешкото и (не) човешкото и преходните типове между човешкото и вече нечовешкото – постчовешкото. Дукай също посочва факта, че съществуването на цифрови (кибернетични) копия на съзнанието предполага възможността за умножаване на тези копия. Яцек Дукай показва различните последици от промяната, която би довела до копиране на съзнанието – превръщайки го в друго същество, Дукай се завърна с последния си роман „Старостта на аксолотл“, който също описва опита за обновяване на човека.

В разговора на Дукай с Войцех Орлински писателят потвърждава, че въпросите, на които той търси литературни отговори, са много трудни:

Но действителното копиране на съзнанието – е, това е мащабът на въпроса за съществуването на Бог. Един от вековните и нерешени философски въпроси. Да приемем, че имам своето дигитално копие, то прави и казва точно това, което бих казал и направил – но как да разбере, че има нещо подобно на процесите на съзнанието ми вътре в него? (Orliński / Dukaj 2019).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Dukaj 2019:** Dukaj, J. Po piśmie. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2019. // *Starość* aksolotla: hardware dreams. – Kraków: Wydawnictwo literackie, 2019.
- Gorliński-Kucik 2017:** Gorliński-Kucik, P. TechGnoza, uchronia, science fiction : proza Jacka Dukaja. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2017.
- Orliński, Dukaj 2019:** Orliński W., Dukaj, J. Dukaj: Wyrażam niewiarę w moc sprawczą państwa i człowieka w ogóle // *Gazeta Wyborcza*, 30 listopada 2019. <<https://wyborcza.pl/Jutronauci/7,165057,25453074,dukaj-wyrazam-niewiare.html>>
- Potent-Ambroziewicz, 2017:** Potent-Ambroziewicz, M. Od morfy po mech – wariacje na temat człowieczeństwa w prozie Jacka Dukaja. // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska* 351, 2017, pp. 115–124.
- Rogaczewski 2004:** Rogaczewski, G. Odczytywanie światów Jacka Dukaja. // *Esensja*, nr 1, 2004, pp. 56–57. <<https://esensja.pl/ksiazka/publicystyka/tekst.html?id=326>>

Човекът и бъдещето в научнофантастичната проза на Велимир Хлебников

Николай Тодоров

nikyvoyage@gmail.com

Резюме: Авангардният руски писател Велимир Хлебников (1885–1922) е смятан за една от най-революционните фигури в световната литература. Настоящото изследване ще разгледа неговото творчество като цяло, като се акцентира върху прозата с научнофантастичен характер, главно ранното програмно съчинение „За бъдещето на човека“ (1907). Ще се очертаят поетическите идеи на Хлебников и техният контекст, като се опишат по-подробно представите за „езика“, „времето“ и „човека“. Те ще се разгледат както в рамката на субективната авторова интерпретация на футуризма, така и като основополагащи нови митологеми. Поетиката на Хлебников ще се анализира от гледна точка на хуманизма и трансхуманизма в една епоха на все по-тясна връзка между художественото творчество и реалността.

Ключови думи: поетика, авангардизъм, език, време, хуманизъм, трансхуманизъм, футуризм

THE MAN AND THE FUTURE IN VELIMIR KHLEBNIKOV'S SCIENCE FICTION

Summary: The avant-garde Russian writer Velimir Khlebnikov (1885–1922) is considered one of the most revolutionary figures in world literature. The present research will focus on his work as a whole, with an accent on the science fiction prose, especially the early program work “The Future of Man” (1907). The poetic ideas of Khlebnikov will be presented in their context, most of all his understanding of “language”, “time” and “man”. They will be analyzed in the frame of the subjective author's interpretation of futurism as well as like fundamental new mythologems. The poetics of Khlebnikov will be analyzed from the point of view of humanism and transhumanism in an epoch of every time closer relation between artistic creation and factual reality.

Keywords: poetics, avant-garde, language, time, humanism, transhumanism, futurism

Гражданин на цялата история...

Осип Манделщам

1. Значението на Хлебников и неговото творчество

Навършват се почти сто години от смъртта на бележития руски писател Велимир Хлебников (1885–1922). В България и като цяло отвъд пределите на Русия той е слабо познат извън кръговете на професионално занимаващите се с литература и имащите интерес към формалистичните експерименти в Русия през първата третина на XX в. В България са превеждани само няколко негови стихотворения и кратки прозаични творби – всичките след 1989 г.

Въпреки краткия си живот Хлебников остава внушително литературно наследство. Години наред произведенията на Хлебников са трудно достъпни в Русия, но той не спира да се възприема като може би най-емблематичната фигура в руския авангард. За немалко изследователи Хлебников е и най-изтъкнатият експериментален поет, писал на славянски език във времето на апогея на авангардните движения в Европа – през първата третина на XX в., – макар че не може да му се припишат особено славолюбие или широка известност.

В световен мащаб – както на изток, така и на запад – интересът към творчеството на Хлебников започва да се „възражда“ през 80-те години¹ и е съпроводен с издаването на монографии, които се опитват да преосмислят ролята на неговите поетически идеи, тяхното значение в историческия им контекст и влиянието им след смъртта на писателя. Монографиите остават сравнително малобройни и повечето от тези трудове са ако не умишлено влизащи в полемика, то поне спорни. Нещо повече – оказва се, че интерпретациите на творчеството му пораждат повече противоречия, отколкото съгласие. Дори да разглеждат някои страни на Хлебниковата поетика, мнозина изследователи още в началото на своите трудове заявяват, че няма да я обсъждат задълбочено.

¹ През 1987–1997 г. биват преведени и издадени на английски събраните съчинения на Хлебников в три тома с обобщаващото заглавие „Collected Works“, макар и издаването да не включва всички негови произведения. През 2000–2006 г. най-сетне излиза прецизно академично издание на пълните събрани съчинения на Хлебников в шест тома. Всички цитати на произведения от Хлебников тук са по него: „Собрание сочинений в шести томах“ (2000–2006), като преводите навсякъде са от автора на настоящото изследване. През 2007 г. най-сетне се появява на руски биография на писателя „Хлебников“ (2007), в която е поместена и подробна библиография с изданията на неговите произведения и изследванията за тях и за живота му.

Както преди сто години, така и в днешни дни творчеството на Хлебников се оказва обгърнато от мистериозен воал, въпреки че уважението, на което авторът се радва в писателското съсловие, остава голямо. Не без основание продължават да се припомнят думите на езиковеда Роман Якобсон, познавал Хлебников отблизо, че последният е „най-големият поет на нашия век“.

2. Прозаическият и поетическият език на модернизма

Синкретизмът на науката и художествената мисъл, характерен за модернизма, за първи път ярко проличава в отделни творби и есета на Едгар Алън По, но езикът целенасочено започва да се „инструментализира“ от Стефан Маларме и Пол Валери. Тъй като целта на настоящото изложение е друга, тук може само да се спомене, че връзката между словото и смисъла, означаващото и означаемото постепенно се разколебава, писателите изпитват необходимост да изковат свой език и дори своя логика, които да отговарят на светоусещането им. Хлебниковата „звуконис“ не е тази от традиционната поетика, тълкувана като „звуконисова инструментонис“ на стиха, алитерация и асонанси, „звуконисогражательност“ и „музыкалност“ на словото, а по-скоро се стреми да премахне исторически наслоеното различие между звукониса (и графическата) материя на езика като форма, от една страна, и смисъла, като съдържание, от друга (Гофман 1936: 197).

Целите, за които се използва езикът, могат да бъдат различни: опознаването на личността, обхващането и изразяването на света, превръщането на поезията в музика, създаването на мащабно произведение и др. Дори при стремежа личността ритуално да се слее със света и да изчезне, от едната страна все пак стои творецът, а от другата – загадката на съществуването.

Дали подобно познание е постижимо, дали подобни творчески начинания могат да се осъществят – този отговор остава неизменно свързан с често силно субективизираните етически принципи, на които е подчинено нечие художествено творчество. Този отговор също така е свързан с все по-голямото съмнение в постижимостта на идеалите или способността на „големите разкази“ (Лиотар) да придадат смисъл и цялост на отделното произведение.

Стоотици авангардни движения – тласкани от разочарованието от обществено-политическата действителност и традиционните естетически идеи, между Манифеста на футуризма от 1909 г. и Втора-

та световна война, т.нар. епоха на „същинския авангардизъм“ (според видния теоретик Петер Бюржер) или дори „авангардизми“ – се раждат по целия свят. Радикалните езикови експерименти на авангардизма не започват изведнъж и имат своите корени в естетическите и духовните търсения на XIX в. Повечето изследователи са склонни да впишат авангардизма в рамките на модернизма, но подобна операция все още не е общоприета, въпреки че и двете движения използват сходни средства, които са радикализирани в различна степен.

Един от резултатите е резкият разнобой между отделните напредничава творчески групи, от една страна, и по-традиционалистки настроената публика и критика, от друга. Много от произведенията на футуризма, дадаизма и сюрреализма все още изглеждат актуални не просто заради провокативния си заряд, не просто защото трудно се поддават на класификация, а защото остават отворени за нови интерпретации: в това число могат да се включат Сесар Валехо и Хуан Лареа, Пол Валери и Ръоне Шар, Уилям Б. Йейтс и Езра Паунд и мнозина други. Такива са също много от творбите на Велимир Хлебников, които без съмнение успяват да съчетаят автентичността на чувството с една дълбоко лична поетика. Вярата в творческите способности на човека не изключва съмнението. Субективното възприятие за връзката между езика, личността и Бога не изключва мълчанието. Вярата в силата на ума не изключва непостижимостта на смисъла. Стремещът към вечното не изключва историята.

При ранните модернисти все още личи ритуалното взаимодействие със света и силата на личността, наследени от романтизма. Първата световна война обаче дава все по-голям превес на скептицизма и иронията, и с началото на дадаизма през 1915 г. изкуството преоткрива абсурда като определяща естетическа категория.

Съмнението на модернистите в традиционните жанрови форми постепенно довежда до размиването на границите между поезията и прозата и раждането на „хибридни“, трудни за определяне жанрове като „стихотворението в проза“. Едновременно с това както във Франция, така и в Русия, по едно и също време се наблюдава ярък възход на формализма и убеждението, че не смисълът определя формата, а обратното. По повод на словотворчеството и „заумния език“ на Хлебников и някои негови съратници ще се добави също, че прозата може да се подложи на „поетизация“, а поезията – на „прозификация“, но подобни донякъде опростени теоретически постановки рядко могат да се прилагат пряко и

много по-чести са примерите за „теоретици“, които не спазват собствения си предписания и остават известни предимно като „практици“.

Засилването на официалните критики срещу формализма в Русия и натискът на цензурата налагат да се търсят пътища за бягство, ако писателите желаят да останат в пределите на своята родина и дори да запазят живота си (по думите на Надежда Манделщам Русия е единствената страна, където някой може да бъде убит заради стихотворение). Някои от тях се опитват да се „скрият“, пишейки „за деца“, други изгарят ръкописите си, пишат „наум“ или замълчават.

3. Към дефиницията на научната фантастика

Първата важна уговорка е, че понятието „научна фантастика“, което започва да се използва широко след 30-те години на XX в., се прилага ретроактивно спрямо немалък брой класически образци на жанра, и то в сравнително широк контекст. И освен това изглежда почти очевидно, че Хлебников не е гледал на своите произведения като на „научни романи“ – вероятно най-разпространения жанр измежду предтечите на научната фантастика.

Изтъкнатият литературовед и историк, специалист по научната фантастика, Адам Робъртс, сполучливо обобщава дебатите около дефиницията на научната фантастика (Roberts 2006: 1–28). Робъртс представя теорията на Дарко Сувин, както и тези на Робърт Шолс и Деймиън Бродерик заедно с техните предимства и недостатъци. Теорията на Сувин се цитира най-често и в нея се подчертава значението на изграждането от текста на непозната за читателя емпирична реалност, в която присъства някакво ядро на различие (повит), на което читателят търси научно обяснение.

Робъртс проникателно анализира и критиките срещу подобен структуралистски подход, който не просто типизира, а редуцира и дори вулгаризира фабулните нововъведения. Така се намеква, че всъщност научната фантастика може да се възприеме не просто като набор от типологични елементи или като съответствие на определена дефиниция, а също и като „нагласа“, при която, подобно на реалния свят, въображаемият се възпроизвежда като подчинен на свои различни научнообосновани норми.

Въпреки че съществуват и по-ранни образци като „Истинска история“ от Лукиан, творби с подобно отношение към връзката между наука и художествено творчество, в които да личат опитите да се обясни със съвременни понятия положението на човека в света, се появяват

най-напред през Късния ренесанс и Просвещението. Методологията и логическите механизми, дори изградени върху идеалистични убеждения, се превръщат в нови крепители, които позволяват художественото творчество не само да продължи да съществува, а и да се развива. Преодолявайки за момент ирационалните сили, които предопределят съдбата на човека през романтизма, художникът се опитва да съгради отново един свят, опирая се на устойчиви ценности, но – както споделя и Маларме – този свят се оказва траен не толкова заради разкритото и изразеното, колкото заради скритото и забуленото в тайна. Авангардистите – също както по-рано и символистите, – свързват обновяването на словото с отърсването от ежедневния смисъл, за да се даде израз на един новоконструиран в своите четири измерения свят.

Заг произведенията на Хлебников, които от днешна гледна точка биха могли по този начин да се определят като научнофантастични, стои цялостната му поетика. Идеите му намират израз и в други творби, които на пръв поглед нямат общо с научната фантастика, въпреки че спомагат да се осмисли научнофантастичното.

4. Хлебников и представата за времето

Заличавайки границите между художествена реалност и действителност, Хлебников предлага свое оригинално обяснение с ярки, авангардни по характер художествени средства за връзката между човека, времето и пространството, и успява да даде посока на движение на човека през историята, като с небивало въображение ѝ изковава нови митични корени. Митотворчеството на Хлебников е подробно проучено в едно от най-задълбочените изследвания върху неговите произведения, дело на Хенрик Баран, „За Хлебников. Контекст, източници, митове“. Но Хлебниковите своеобразни нумерологични теории за предсказване на бъдещето, които той дори представя като лекция в Баку през 1920 г., не биват посрещнати подобаващо (подобно на космогоничната лекция на Е. А. По през 1848 г.). Вячеслав Вс. Иванов е един от учените, подробно изследвали нумерологичните възгледи на Хлебников (Иванов 1980: 382–440), но въпреки очевидната си сериозност, тези изчисления понякога приличат повече на литературен „жест“.

Ако се случи да бъде обвинен в елитизъм, а не в шарлатанство, това не е особено основателно, понеже Хлебников неведнъж открито заявява стремежа си неговото творчество да стигне до народа (Сooke 1987: 31–43). Понякога абстрактни, понякога свързани с конкретен ис-

торически контекст, посланията на Хлебников имат хуманистичен подтекст. Желанието му за вдигането на революция и обединяването на хората под една единна власт, оглавявана от самия него като „председател на земното кълбо“ (сподвижниците му кубофутуристи го наричат още „цар на времето“) в името на една бъдеща утопия, всъщност издава не толкова властолюбие, колкото неподправена вяра в човешкото бъдеще и също – донякъде на характерологична основа – могат да бъдат обявени за жестове.

Израз на тази вяра в човешкото бъдеще са още най-ранните опити на Хлебников да разгадае „законите на времето“ чрез нумерологията през 1905 г. Тези занимания имат необичайно сходство както например с мистицизма на други модернисти като У. Б. Йейтс, така и с икономическото теоретизиране на Езра Паунд. И в двата случая нещо като „паралелна“ или „псевдонаучна“ реалност (възприемана съвсем сериозно) се превръща в неочаквано богат извор за поетическо вдъхновение. В литературно-исторически план обаче значително по-често се среща преходът от мистика към поезия и проза, отколкото този от икономика към поезия. За „кодификацията“ на възгледите на Йейтс, запазена като прогресия в двете издания на „Възглед“ („A Vision“, 1925–1937), отново са от значение сравнително безразборен кръг от автори, включващи и древногръцки философи като Хераклит, Парменид и Емпедокъл. Въз основа на техните възгледи Йейтс изгражда теория за „вълни“ на промяна и циклични промени, до които по други пътища стига Хлебников:

*Законът на люлката говори
да имаш обувка понякога широка, понякога – тясна,
времето ту да бъде нощта, ту денят,
а земните владетели да бъдат ту носорог, ту човек.*
(Хлебников 2000, 1: 240)

И всъщност Паунд и Хлебников (за разлика от Йейтс) запазват в себе си идеала за странстващия поет от Късното средновековие – живеят като поети без постоянен дом, глашатая, отдадени на истината и истинното слово. Зората на съвременната култура, първите проблясъци на предренесансовата книжовност намират още един начин да прехвърлят своя опит и своите послания в модерността.

Теорията на Хлебников за единството на времето и пространство може да се свърже и с усещането на модерния човек за изоставеност,

изгубеност, неспособност да улови настоящето и да му даде пълнокръвен израз, което в различна степен определя художествените експерименти на импресионистите, постимпресионистите, фовистите, кубистите и експресионистите в изящните изкуства. Образите, смисълът и самата пространствено-времева логика на изображението се оказват изкривени до неузнаваемост и изразяват едновременно фрагменти от миналото, настоящето и бъдещето.

Културните референции на художествените и литературните образци от тези години също са еkleктични. Осъзнаването на единството на времето и пространството води до размишляването на географските граници и историческите периоди. В стремежа си към бъдното мнозина авангардисти възприемат своето творчество като Ноев ковчег, който има за цел да съхрани всички ценни идеи от миналото. Тези устременост и свързаността с бъдещето са и причини за самото звание „футурист“, което обаче Хлебников променя на „бюджетлянин“ (от руския глагол *бюджет*, „ще бъде“) и заедно с това изгражда мост далеч назад в историята.

5. Хлебников и езикът

Хлебников е автор, чиито лингвистични експерименти нямат аналог по широтата и по дълбочината, в които се разгръщат, и значително изпреварват своето време (Raymond Cooke 1987: 75). Той се обръща главно към корените на руския език, търсейки с научни способности в тях по-витални модели, по които да изгради своята езикова утопия, докато дадаистите и сюрреалистите търсят в първичното, стремейки се да потиснат рационалното начало. Обаче тържването както в едната, така и в другата посока е израз на сходен импулс: съмнението в традиционните изразни средства.

Хлебников се стреми към самообясняващ се и самопревеждащ се език („самовитое слово“) и за него това е езикът, извирал от незапомнените дълбини на миналото и водещ към една извънисторическа утопия. Той възприема този „език на бъдещето“ като по-ясен от настоящия – за разлика от Алексей Кручених, който разширява настоящия език в посока към ирационалното. За Хлебников „заумен“ е по-скоро език „отвъд настоящия разум“ (Janesek 1996: 135–153).

Хлебников (подобно на Маларме и Валери) непрестанно преработва своите произведения (Raymond Cooke 1987: 166). Не е ревнив, позволява други да редактират творенията му, но никога не е удовлетворен от тях – сякаш дори в един отделен миг да са единни с динамичната творба,

живееща вътре в самия творец, в следващия вече се разминават с нея и всяка творба се превръща в непостижима Обетована земя.

Утопията на езика, мечтата за универсална комуникация, която означава и универсално разбирателство (Raymond Cooke 1987: 161), е основополагаща за мисленето и творчеството на Хлебников. В неговите представи езикът се намира „извън времето и пространството“ („Езикът извън времето и пространството“ е заглавието на изследването на Г. О. Винокур върху лингвистичната утопия на Хлебников („Мир Велимира Хлебникова“, 2000, 195–200).

Речевият акт за Хлебников е творчески акт, въздействащ върху реалността (това се вижда в прозаични фрагменти като „Художниците на света“ (1919) и част от чистото слово (Нашата основа, 1920). Това е още една проява на „новоизградената“ връзка между словото и смисъла. Тръгвайки от първичните, непроницаеми за днешния човек прояви на езика (заклинанията), езикът сякаш трябва отново да се върне при тях (Гофман 1936: 36), запазвайки богатството на прекосения логос, а не просто да остане устремен към загадката.

Историята на опитите на Хлебников да открие новия език и неговите правила е разказана от Н. Н. Перцова, „О „звездном языке“ Велимира Хлебникова“ („Мир Велимира Хлебникова“ 2000: 359–385). Решаващ словотворчески период за поета се оказва този от 1907 г. до 1909 г., когато той „открива“ повече от половината достигнали до наши дни свои неологизми (Мир Велимира Хлебникова 2000: 365) Тогава е писан и текстът „Човекът на бъдещето“, повод за настоящото изследване, и идеята му продължава своя път до самия край на живота на поета – в проектите за декрети на „председателя на земното кълбо“ от 1921 г. тази идея все още присъства.

Наличният при Хлебников нетехнологичен транслингвизъм – наново актуализираните кодове в стремежа към първичното или изначалното, възвърнатите канони и процедури – както са представени от Ихаб Хасан в неговото есе „Прометей като изпълнител: към една постхуманистична култура“ (1977), като проява на трансхуманизма – това е знак за нов ред в познанието, което обаче тук остава антропоцентрично.

Акцентираща се не върху някаква технология, а върху научната мисъл, която обаче почти парадоксално е допълнена от поезията – два допълващи се тук начина за Хайдегеровото разкриване (*aletheia*). Но в случая с Хлебников референтната рамка привидно остава ясна, докато усещането за мистерия се запазва. Дори в късния експериментален утопичен текст „Ради-

ото на бъдещето“ (1921), който също има научнофантастичен характер, Хлебников използва технологията метонимично за езика, за да завърши почти с лозунг: „Така Радиото ще изковава непрекъснатите връзки на световната душа и ще обедини човечеството“ (Хлебников 2006, 5: 195).

6. Хлебников и хуманизмът

Запазени са малко на брой прозаични фрагменти от Хлебников, които могат да бъдат определени като „научнофантастични“ според гореспоменатите критерии. Най-тясно свързан с темата на настоящото изследване е ранното програмно съчинение „За човека на бъдещето“ (1907). В него открито се заявява, че несигурността на миналото и съмнението в трайността на човешките творения биват изместени от вярата в бъдещето, където има място и за красотата.

Следват някои антропологически изчисления и предизвикателният план, издаващ увереност в съзидателните сили:

I. Увеличавайте броя на хората по цялата земя.

II. Увеличавайте всеки отделен мозък във всеки човек.

Това са двата пътя за човешкото спасение (Хлебников 2006, 5: 14).

Следват описания, изпреварващи сюрреализма в своята стряскаща физиологическа конкретност, завършващи със:

Земята иска да бъде мозък!

Земята – мозък, всичко е *мислозем*.

Сириус на нашето битие (Пак там).

„Мислозем“ е неологизъм на основата на „чернозем“. С дълбока сериозност – подобна на тази на По, когато смята, че е разкрил смисъла на съществуването в своя космогоничен трактат „Еврика“ – Хлебников нарича този свой текст „моят план за бъдещето на човечеството“ (Хлебников 2006, 5: 357). Обикновено „мислозем“ се свързва и с влияние на Вячеслав Иванов, с идеите му за „всеславянския“ език върху Хлебников и с понятието „ноосфера“, навлязло в руската научна мисъл през 20-те години на XX в. (Хлебников 2006, 5: 357).

В крайна сметка съмнението в Хлебниковата нумерология и в мистиката на Йейтс понякога поражда скептицизъм по отношение на художествените достойнства на тяхното творчество. Антропоцентрично-

то послание на Хлебников не подсказва стремеж за отдалечаване от хуманизма, но радикалната поетическа реформа, заложена в него, спомага за преодоляването на заковаността и традиционните представи и възстановява силата, с която творбите му продължават да ни въздействат.

Хлебников успява да изгради светоглед, разположен върху преосмислени плуралистични ценности, които продължават да бъдат валидни и днес. Всъщност постхуманистичен заряд в тях имат възгледът му за човешкото движение от личност към разум, стремежът към съществуване извън пространствено-времевите ограничения и представата за взаимовръзката между всички живи същества (Ferrando 2019: 233–238).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Баран 2002:** Баран, Х. О Хлебникове. Контексты, источники, мифы. – Москва: Российский гос. гуманитарный университет, 2002.
- Гофман 1936:** Гофман, В. Язык литературы. – Ленинград: Художественная литература, 1936.
- Иванов 1986:** Иванов, Вячеслав Вс. Хлебников и наука. // *Пути в незнаное*. Писатели рассказывают о науке. Сб. 20. – Москва: Советский писатель, 1986, с. 382–440.
- Мир Велимира Хлебникова. – Москва, 2000.
- Хлебников 2000–2006:** Хлебников, В. Собрание сочинений в шести томах: Т. 1–6. – Москва: ИМЛИ РАН, 2000–2006.
- Cooke 1987:** Cooke, R. Velimir Khlebnikov: A Critical Study. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Ferrando 2019:** Ferrando, F. Philosophical Posthumanism. – London: Bloomsberry, 2019.
- Hassan 1977:** Hassan, I. Prometheus as Performer: Toward a Posthumanist Culture? // *The Georgia Review*, Vol. 31, No. 4 (Winter 1977), pp. 830–850.
- Janecek 1996:** Janecek, G. *Zaum. Transrational Poetry of Russian Futurism*. – San Diego: San Diego State University Press, 1996.
- Roberts 2006:** Roberts, Adam. *Science Fiction*. – London/New York: Taylor & Francis, 2006.

Човекът и научният експеримент. Морални аспекти в два романа на Александър Беляев

Емилия Алексиева

Институт за литература – БАН

alexieva.emily@gmail.com

Резюме: В първия роман се анализират проблеми от нравствен характер: науката и правото на експерименти; трансплантациите и последиците от тях; самотата на човека, социалната изолация, екологията. Във втората творба централно място заемат въпросите на научната етика, присвояването на чужди постижения. В нея има приключенски и криминален елемент.

Ключови думи: научен експеримент, трансплантации, етика, самота, екология

MAN AND THE SCIENTIFIC EXPERIMENT. THE MORAL ASPECTS OF TWO NOVELS BY ALEXANDER BELYAEV

Summary: Problems as science and the right to experiment; transplantation and their consequences; the human solitude; social isolation; ecology are analysed in the first novel. Central place in the second novel occupy the questions of scientific ethics – appropriation of somebody else's achievements. There is also an adventurous and criminal element in it.

Keywords: scientific experiment, transplantation, ethics, loneliness, ecology

Александър Беляев е сред създателите на руската научна фантастика. Наричат го „руският Жул Верн“. Фактите от биографията му са добре известни, но ще припомним някои от тях, защото имат отношение към творбите, които са обект на анализ в настоящия текст. Роден е в Смоленск. Той има нелека житейска съдба. След счупване на гръбначния стълб развива костна туберкулоза. Болестта го приковава с години към инвалидната количка. Сестра му умира рано от саркома. В смъртта на брат му Василий има нещо мистично. Беляев прави фигура

от глина – човешка глава; лицето е като това на Василий, но както писателят разказва, изглеждало като застинало, като мъртво. Брат му се удавя, когато главата е хвърлена в морето.

Писателят е син на православен свещеник. Няма данни за това как е починал. Дори не се знае къде е гробът му.

Двата романа, които са в основата на настоящата статия, са „Човекът амфибия“ и „Главата на професор Доуел“. Те са писани през 20-те и 30-те години на миналия век и в този смисъл са отдалечени от модерната фантастика, превърнали са се в класика. Съдържат в себе си проблеми, които се откриват и в съвременните научнофантастични романи. Както и сложно да се интерпретира фантастичната реалност, тя е неотделима от вътрешния свят на човека и от социално-психологическите конфликти.

Правя уточнение, че всички цитати в текста са по изданията: Беляев, Ал. Главата на професор Доуел. – София: Народна култура, 1968; Беляев, Ал. Човекът амфибия. – София: Народна култура, 1972. И двете книги са в поредицата „Четири за юноши“. Този факт не е без значение. Те са насочени към младежката аудитория и разчитат на нейното естествено любопитство и жажда за знания.

Общото между двете творби може да се търси в две насоки: в приключенското начало и в острата сюжетност, както и в етичните аспекти на проблемите.

Става въпрос за медицинските експерименти с човешкото тяло, за трансплантациите. Тежките травми на писателя са го карали да разсъждава върху функционирането на органите, конкретно на мозъка, и възможно ли е той да съществува отделно от тялото? Как реагира психиката на промените?

„Човекът амфибия“ излиза от печат през далечната 1928 г., а „Главата на професор Доуел“ – през 1937 г. Неизбежно съвременният читател ще се запита дали тези две произведения могат да се причислят към жанра на научната фантастика? Съмнението е основателно. В своето изследване „Фантастика и познание“ Елена Борисова пише: „... научно-фантастичният роман изисква материал, физическа рационализация, а не свръхестествено и произвол“ (Борисова 2019: 64). Този извод се потвърждава и от текста на романите. В тях не става въпрос за срещата със свръхестественото, а с медицински експерименти, които изглеждат като фантастика.

В единия роман става въпрос за човешко същество, което носи в тялото си животински органи – хриле. В другия – главата е отделена от тялото, но мозъкът продължава да функционира. В „Човекът амфибия“ нещо е прибавено, а в „Главата на професор Доуел“ – е отнето. И в двата случая създаденото от Природата е нарушено. Резултатът е едновременно: хората, обект на експеримента, са осакатени и дълбоко нещастни – физически и психически. Създаването на човек-риба е продиктувано от необходимостта за спасяване на болно дете. По-късно г-р Салватор, извършил уникалната операция, прибира при себе си момчето и го обича като син. Отделянето на главата от тялото на професор Доуел е резултат от престъпление с користна цел – използване на знанията и уменията му и представянето им като оригинални идеи от г-р Керн пред научната общност.

Как функционират пространството и времето в романите? Писателят разполага действието в чужди страни. Причините едва ли имат само идеологически характер. Този художествен похват има за цел да подпомогне читателя във възприемането на фантастичното – чрез пределно отдалечаване от родното, т.е. от добре познатото.

Възможностите на човека са ограничени. Но човекът амфибия може да прекарва много време на гъното на океана. Вълшебният подводен свят е мястото, превърнато в негов истински дом. Приятели са му морските обитатели. Това пространство е безмълвно, самотно, студено. То е единственото, което Ихтиандър познава, а светът на хората му готви капани. Опасностите са не във водата, а на сушата.

В романа Беляев е акцентирал върху две страни на човешката природа – невежеството и алчността. Ихтиандър е наричан от рибарите Морският дявол. На едни той помага, а на други пакостѝ. Дори Църквата се намесва и обяснява появата му с неверието на хората в Бога. Ловците на бисерни миди го описват с блестящо тяло, дълга опашка, пръсти с остри зелени нокти и плавателни ципи. Очите му приличат на чаши, а в края на опашката има две змии. Опитите да бъде заловен се оказват неуспешни. Но намеренията на алчните Балтазар и Зурита са други – да принудят Морския дявол да им служи, като ги снабдява лесно с големи бисери.

Проучванията насочват изнудвачите към г-р Салватор – известен хирург, помагач на бедни индианци. Къде живее той? Домът му прилича на непристъпна крепост. Висока каменна ограда го отделя от външния свят. Известно е, че ако една крепост не може да се превземе със сила, се

превзема с хитрост. Под предлог, че моли за лечението на внучката си, Кристо, който е съгледвач, успява да проникне в имението на Салватор, където живее и Ихтиангър, информирайки хората, които искат да му сторят зло. Градината на Салватор е населявана от странни животни, които изглеждат ужасяващо, защото станалото с тях е резултат на експеримент:

Градината ехтеше от разногласи крясъци, пеене и чуруликане на птици, от рев, писък и вой на животни. Никога още Кристо не бе виждал толкова чудновати животни. В тази градина живееха необикновени зверове.

Ето, пътечката пресече шестокрак гушер с блестяща меднозелена люспеста броня. От едно гърво висеше змия с две глави. Кристо ужасен отскочи настрана от влечугото, което насочваше към него двете си глави със съскащи червени уста. Негърът отговори на змията с още по-силно съскане. Тя разлюля във въздуха главите си, после се смъкна от гървото и се скри в тръстиковите гъсталаци. Още една дълга змия се отдалечи пълзешком от пътечката, като се опираше на двете си лапи. Заг една телена мрежа грухтеше прасенце. То бе вперило в Кристо единственото си голямо око, разположено в средата на челото му.

Два бели плъха, сраснали един за друг, тичаха по розовата пътечка като някакво двуглаво и осмокрако чудовище. От време на време това единодвойно същество почваше да се бори само със себе си: десният плъх теглеше надясно, левият – наляво, като и двата пицяха сърдито. Побеждаваше обаче винаги десният. Край пътечката пасяха сраснали „сиамски близнаци“ – две тънкоруни овце. Те не се караха като плъховете. Помежду им, изглежда, отдавна вече се бе установило пълно единство на волите и желанията. Едно уродливо животно порази особено Кристо: голямо, съвсем голо розово куче. А на гърба му, сякаш израснала от тялото на кучето, се виждаше малка маймунка – нейните гърди, ръце, глава (Беляев 1972: 38–39).

Текстът насочва читателското внимание към същността на експеримента: да се създадат животни, несъществуващи в природата – ламы с конски опашки, кучета с котешки глави, гъски с глави на петли, рогати глигани, овни с тяло на пума, щрауси с орлови клънове... Това е тази част от книгата, която остава усещането, че събитията се случват на друга планета. Неволно се връщаме към „Одисеята“. В нея се срещаме със странни същества – полухора, полуживотни. В този смисъл се от-

криват сходства с митологията, в която човешкото и животинското образуват едно цяло.

Освен медицинската страна проблемът има допирни точки с теологията. Не се ли превръща г-р Салватор в Бог, в творец на нов живот. От опити с беззащитни животни се преминава към опити с хора. Второто пространство се свързва с живота на Ихтиандър. Неговият дом се намира в подводна пещера, оборудвана като аквариум, на дъното на океана.

Салватор се наведе, опипа тревата и натисна силно една малка зелена плочка. Чу се глух шум. На дъното по краищата на басейна зейнаха отвори. След няколко минути басейнът беше празен. Отворите се затвориха шумно. Някъде отстрани се отдели желязна стълбичка, която водеше към дъното на басейна (Беляев 1972: 51).

В романа Беляев е акцентирал не само върху експериментите с животни и хора, но и върху пригодената среда. Явно писателят е показал, че напредъкът в науката касае както хората, така и местата, които те обитават.

Тъй като времето, което разделя двете творби, е 9 години, има основания да се отбележи, че в „Човекът амфибия“ се появява мотивът, който ще стане централен в „Главата на професор Доуел“ – самостоятелното функциониране на органите извън човека като цяло. Ето какво вижда Кристо:

Когато понякога чистеше въздух, Кристо проникваше и в лабораторията. Всичко, което бе видял там, го поразяваше. В стъклени буркани, пълни с някакви разтвори, пулсираха различни органи. Отрязани ръце и крака продължаваха да живеят. И когато тези живи, отделени от цялото части почваха да боледуват, Салватор ги лекуваше и възстановяваше угасващия им живот (Беляев 1972: 41).

Присаждайки на Ихтиандър хриле от акула, го превръща в човек-риба, живеещ и на сушата, и във водата. Как промяната в тялото се отразява на характера му и на способността му да общува? Неговият най-добър приятел е не човек, а делфин – Лидинг. Тъй като прекарва ограничено време на сушата, младежът няма контакти с други хора и не познава социалния живот. Това го превръща в беззащитен човек, защото не различава злото и не умее да се пази от него. Ихтиандър става лесна плячка на човешката алчност, тъй като не знае абсолютно нищо за живота извън високите стени, зад които съществува. Захвърляйки в океа-

на бисер, който струва цяло състояние, а от друга страна, обясненията, че на гръното има много бисери с различна големина, доказват липсата на елементарни познания за стойността на парите.

Любовта му към Гутиере е по-скоро интуитивна. Тя е търсене на човешка близост, но придружена с осъзнатото: „Нито тя може да живее в морето, нито аз – на сушата“. Научният експеримент с Ихтиандър му дава и умения, които обикновените хора нямат. Неговата сетивност е изострена – усеща трептенията от раздвижването на водата, когато до него се приближават морските му врагове – акули и октоподи. Има изработен „морален кодекс“, касаещ морските обитатели. Той разрязва мрежите на рибарите, защото хващат повече риба, отколкото им е нужна.

Океанът не е само място на действие. Той играе самостоятелна роля, и то по линията на противопоставянето на живота на сушата и във водата. Законите, които властват в океана, са жестоки. Там има изградена йерархия и тя е неотменима като самата природа. Ихтиандър е част от нея. Той е човек, невписващ се в живота на останалите хора. Неслучайно Беляев отделя толкова страници на подводната красота – безмълвна и властна, омагьосваща и приютяваща:

След бурята и гръмотевиците от морските джунгли, от тесните процепи на скалите, от гъсталаците чудновати корали и морски гъби изплуват гребни рибки, след тях се появяват скритите в дълбините едри риби и най-после, когато всичко утихне, излизат нежните, слаби медузи, прозрачните, почти безтегловни рачета, сифонофорите, гребенките, венерините пояси (...)

Един слънчев лъч падна върху вълната. Водата наоколо изведнъж стана зелена, заблестяха гребни водни мехурчета, засъска пяна... Недалеч от Ихтиандър играят приятелите му – делфините, и поглеждат към него с весели, лукави и любопитни очи. Лъскавите им тъмни гърбове се мяркат сред вълните. Делфините се плискат, подсвиркват, гонят се един друг. Ихтиандър се смее, лови ги, плува и се гмурка заедно с тях. Струва му се, че и океанът, и делфините, и небето, и слънцето са създадени само за него (Беляев 1972: 59).

Така се очертава друга ключова тема в романа – по линията екология – човек. Тя е централна в много от научнофантастичните творби. Неслучайно катастрофите на Земята се свързват именно с изчерпаните ресурси за живот, като причината е в безогледното им използване. Знанията на младежа за подводния свят са като на учен изследовател,

но за хората и особено за „политическите и икономическите отношения между хората са като на петгодишно дете“.

Беляев използва интересен художествен похват – под водата Ихтиандър възприема хората, които по случайност среща там, – деформирани, както ги виждат рибите: сякаш отразени като в сфера. На гъното младежът вижда части от телата: „И във водата се показва странно, безглаво, но четирикрако същество, сякаш на двама еднакви хора бяха отсекли главите и поставили раменете на единия човек върху раменете на другия човек“ (Беляев 1972: 77).

Това е срещата с уродливото, със злото в човешкия свят, докато обитателите на морското гъно са опитомени и доверчиви. В съзнанието на читателя някак от само себе си възниква въпросът: човекът в състояние ли е да общува нормално със себеподобните? Въпреки че Ихтиандър живее привидно безметежно, по детски чисто, това не го прави сляп за важните неща в живота. Един от проблемите е този за смъртта – еднаква и за хората, и за животните. Самият той е част от природата – играе с делфините, с рибите и водните костенурки, с албатросите – спасява ги от опасности, а те го възприемат като свой приятел.

Пространството на големия град се превръща в антипод на свободната природа, сред която живее Ихтиандър. Шумът, хаотичното движение и мръсният въздух, тежките миризми пречат на младежа да диша. В малкото магазинче на Балтазар той произнася фразата: „Не искам да ходя при хората“. Ихтиандър е сам и в океана, и сред другите човешки същества. В този смисъл и двете пространства са еднакви като място на пълна изолация.

Друга особено важна тема в романа е екологичната. Смайващо е, че Беляев е поставил в основата му проблем, който съществува и през ХХІ в., задълбочавайки се непрекъснато. Може би е видял бъдещето.

Котвените вериги и въжета се издигаха от гъното като тънки стебла на подводна гора. Дъното на залива беше осеяно с различни отпадъци, железни парчета, купища изсипани каменни въглища и изхвърлена сурия, парчета стари маркучи и платна, бидони, тухли, счупени бутилки, консервени кутии, а по-близо до брега и трупове на кучета и котки. (...)

Тънък пласт нефт покриваше повърхността на водата. Слънцето още не бе залязло, но тук владееше сиво-зеленикав зрач. Река Парана носеше тиня и пясък, които размътваха водата на залива (Беляев 1972: 107–108).

В мислите си Ихтиандър определя гъното като бунцие. Замърсяването е толкова голямо, че се гуша с усилие. Океанът приютава и страшни тайни. Младежът вижда трупове на хора и скелети на животни. Погребано е нечие престъпление.

Беляев постава в романа си и големия въпрос за собствеността в едно общество, основано на неравенствата. Ихтиандър с чистата си по детски гуша си мисли, че зад високите огради, криещи отрупани със зрели плодове гървета, всъщност цари несвобода. Всичко е чуждо, охраняемо. Само в океана той е щастлив. Вече стана дума за това, че уменията на младежа да издържа дълго под вода се използват за користните цели на злонамерени и алчни хора. Така експериментът на д-р Салватор се превръща в заплахата за живота на момчето.

Но основната тема – за отговорността на учения, е изведена в частта от книгата, където се описва процесът срещу Салватор. Преди самото дело са представени двете тези – на правосъдието и на църквата. Прокурорът смята, че чудноватите операции, извършени от учения, не са лишени от целесъобразност, защото и животните, и Ихтиандър са получили преимущества, каквито не са имали преди това. Но мнението на епископа е друго. Извършеното е нечувано престъпление срещу Бога и неговото творение – човека – божия образ и подобие. Това се възприема като посегателство срещу религията. Ихтиандър е човек-риба, дори няма християнско име, а и той също извършва престъпления като ограбване рибата на бедните рибари, повреждане на мрежите им, с което ги лишава от прехрана, всяване на страх. И изведнъж се появява желание, противоречащо на християнското милосърдие – Ихтиандър да умре, при това от несъвършенствата на своята осакатена природа. Човешкото и божественото правосъдие се съюзяват, за да унищожат онова, което нарушава комфорта на привично протичащото битие, разбива и собствената им представа за позволено и забранено. Не може да не се забележи, че в творбата си Беляев развива тезата за властта, която ретроградното мислене е в състояние да упражни, и то чрез средствата на перфидната манипулация на общественото мнение.

Най-добре, най-подробно за дейността на проф. Салватор е разказано в главата „Гениалният безумец“, в която като свидетел и научен експерт пред съда показания дава негов колега – проф. Шейн. Той спира вниманието на присъстващите върху три факта: перфектно оборудваните зали, в които Салватор е извършвал сложни операции, хирургичните инструменти, каквито никой не е виждал (електрически ножове,

обеззаразяващи ултравиолетови лъчи и др.). Всеки читател знае, че това е техника, която се използва в съвременната операционна работа. И трето – характера на самите операции: „присаждане на тъкни и цели органи; срастване на две животни; превръщане на двудишащи в енодишащи и обратно; превръщане на мъжки животни в женски, нови методи на подмладяване“ (Беляев 1972: 158).

Удивително е, че Александър Беляев е видял бъдещето: правят се трансплантации на органи: бял дроб, сърце, бъбреци, черен дроб; сменя се полът по хирургичен път; пластичните операции променят хората до неузнаваемост. Онова, което по времето, когато е писан романът, е изглеждало фантастично, граничещо с невъзможното, днес е рутинна хирургическа практика. Всъщност една от отличителните характеристики на фантастиката е да види бъдещето.

Интересен момент от текста на романа е описанието на операцията на Ихтиандър, която го е превърнала в човек амфибия, живеещ и на сушата, и във водата, като диша с бели дробове и с хриле. Споменава се теорията на Хекел, според която всяко живо същество при развитието си повтаря всички стадии, през които е преминал даденият вид. Оттук и изводът, че човекът е произлязъл от прадеди, дишащи с хриле – т.е. всичко е започнало във водата. По-нататък подробно се описва как се променят хрилните гънки от двадесетия ден на развитието на човешкия зародиш: първата се превръща в слухов апарат с евстахиева тръба и слухов канал, втората оформя челюстта; третата – подезичната кост, а четвъртата – щитовидния хрущял на гръкляна. Професорът пояснява, че ако човекът запази тези хриле, това би било за сметка на слуховите му органи.

Пледоарията на подсъдимия разяснява мотивите на учения, фиксирайки и моралните проблеми, които те поставят. Той обяснява на присъстващите, че в опитите си не се е намесвал в развитието на човешкия зародиш, а е оперирал болни хора, присаждайки им тъкани с една цел – да лекува. Любопитството му е било привлечено от въпроса: какво става с тъканите, присадени на съвсем различни видове. Д-р Салватор изтъква, че всичко, което е направил, един ден ще бъде най-обикновена манипулация и че в бъдеще ще се заменят болни стави с изкуствени. Нима сега това не е факт?

Операцията на Ихтиандър ученият определя като своя гордост, защото присаждайки на детето хриле от акула, променя цялата вътрешна дейност на човешкия организъм. Хирургът пояснява, че човекът е несъ-

вършен, защото в своето развитие е загубил повече от онова, което е притежавал в по-ниските степени на еволюцията. Отнета му е била способността да живее под водата – защо да не му се върне? Ако хората биха били способни да живеят под водата, съществуването им би се променило, и то драстично. Биха победили морската стихия, а площта на океана е триста шестдесет и един милиона и петдесет хиляди квадратни километра. Водната пустиня е седем десети от земната повърхност. В нея има неизчерпаеми хранителни запаси, индустриални суровини. Мечта е хората да изградят свои градове под водата. Нима Земята не е пренаселена? Океанът е неизчерпаем източник на енергия. Силата на морските течения също е огромна. Как най-добре човечеството би могло да ги използва? Ако тези мечти станат реалност, хората не биха загивали в океана; колко редки минерали се намират на неговото дъно, а потъналите кораби със съкровища? Много дейности биха се извършвали лесно под водата – монтирането на опори на мостове и язовирни стени, при това без скафандри и тежки кислородни апарати.

Салватор прави важен извод: как могат да работят учените в страна, където царят алчност и скъперничество; където хора като Ихтиангър биха се използвали, за да обслужват амбициите на военните за надмощие. Откритията ще причинят зло и страдания.

Това са проблемите в романа – проблеми на фантастиката, но с нравствени послания за границата, която самата наука си поставя.

Научният експеримент и отговорността на учения са представени с по-различни художествени похвати в романа „Главата на професор Доуел“. Колкото и проблемен да изглежда опитът, направен с тялото на Ихтиангър, той не води до неговата смърт. Животът на видния хирург Доуел е съзнателно отнет. Запазена е само главата, като с препарати и смяна на кръвта се поддържат мозъчните функции. Ако в първата творба младежът е свободен да общува с хората, във втория роман резултатът от опита грижливо се укрива, което е разбираемо. „Човекът амфибия“ е някак по-светла творба. „Главата на професор Доуел“ е мрачен, потискащ роман. Престъплението, лудостта, смъртта движат действието в него.

Пред младата медичка Мари Лоран, която постъпва на работа при г-р Керн, нещастният Доуел разказва за тъжната си участ. Читателят научава, че той е страдал от астма и по време на поредния пристъп неговият помощник отнема живота му. Преди това двамата правят опити с кучета, като постепенно ги усъвършенстват. Става въпрос

за анестезиране на мястото, където е направено срязването „с особен разтвор Ринген-Лок-Доуел. Този разтвор съдържа и хранителни, и антисептични, и анестезиращи вещества. В такава течност беше потопено и срязаното място на моята шия“ – разказва професор Доуел. „Без тази предпазна мярка аз бих могъл да умра вторично много бързо след пробуждането ми, както умираха главите на кучетата при нашите първи опити. Но повтарям, в този момент аз не мислех за всичко това. Всичко ми беше смътно, като че някой ме е разбудил след силно опияняване, когато действието на алкохола не е още минало. Но в мозъка ми все пак пламна радостната мисъл, че щом съзнанието, макар и смътно, се е върнало, то, значи, аз не съм умрял“ (Беляев 1968: 22–23). Този текст съдържа същината на направените опити. Животът продължава, докато мисълта съществува. Това обаче означава ли, че може да се говори за съзнание без тяло? Главата на професора наблюдава как собственото му тяло лежи на операционната маса и сърцето е извадено, за да бъде поставено в стъкленица. Така пред читателя възниква въпросът: органите могат ли да съществуват отделно едни от други?

Човекът винаги е бил устремен към мечтата си за безсмъртие – един мотив, който отвежда към митологията. Всякакви са начините за удължаване на живота. В романа главата на девойката Брике е пришита към тялото на загинала в катастрофа красива актриса. Това е нагледно продължаване на един угаснал вече живот. Когато четем романа, си даваме сметка, че в него има много наивитет (можем да си го обясним с времето, когато е писан). Нима е възможно да се присади тялото на един човек към главата на друг? Къде остават тъканната и кръвната съвместимост? Беляев споменава в романа, че мястото на среза е с различна големина, артериите също са с различни сечения. Едва ли подобна трансплантация е осъществима дори в далечното бъдеще. Това е фантастичният елемент, срещата с въображението на големия руски писател.

Книгата насочва читателското внимание към важния проблем за морала на учения, за двата диаметрално противоположни типа изследователи: единият, който е напълно и безкористно отгаден на науката, и вторият – посредственият, който няма идеи и извършва престъпление, за да си присвои чуждите резултати и да ги представи пред научната общност като свои. По същество това е ограбване.

Вече беше отбелязано, че действието протича в чуждо пространство – на Запад, като по този начин ставащото се възприема по-лесно с отдалеченост от реалната и добре позната среда на отечеството. Си-

туацията протича изключително динамично, като се следи напрегнато развитието на криминалната интрига.

Момичето, намерило чрез операцията ново красиво тяло, бяга от своя затвор, за да живее свободно, но подценява лекомислено рисковете от заразяване на тъканите и губи придобитото. Има връщане към началото – главата отново остава без тяло.

Разбира се, проблемът за възмездието не е пренебрегнат. Мари Лоран публично разобличава Керн за извършеното престъпление. Той се самоубива, а проф. Доуел умира, след като се прощава със сина си.

За Беляев е характерно това, че фантастичното е начин да постави важни нравствени проблеми в живота на обикновения човек; въпроса за отговорността, за таланта и посредствеността, а в по-широк смисъл за доброто и злото в света. Научната фантастика на Беляев е възгледана в бъдещето на човечеството, което е обречено без морални ценности.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Борисова 2019:** Борисова, Елена. Фантастика и познание. – София: ИЦ „Боян Пенев“, 2019.
- Беляев 1968:** Беляев, Александър. Главата на професор Доуел. – София: Народна култура, 1968.
- Беляев 1972:** Беляев, Александър. Човекът амфибия. – София: Народна култура, 1972.

IV

Трансхуманизъм в българската литература

Тихата хуманитарна революция – Айнщайн, Фройд, Маркс и българската литература

Румен Шивачев

Институт за литература – БАН

ruchiva@mail.bg

Резюме: Статията синтезирано обхваща промените в Европа след Първата световна война и влиянията на Айнщайн, Фройд и Маркс сред интелектуалците. Техните теории революционизират хуманитаристиката и се отразяват на литературата. Текстът накратко се спира на въоръжените сблъкновения след Парижката конференция (1919–1920) и възникването на колективните идеологии. Освен войната, следвоенните промени и влиянието на Айнщайн, Фройд и Маркс водят до създаването на романи, дълбоко различаващи се от романите на XIX в. Като антитеза на героя от XIX в. през 20-те години се появява антигероят – персонаж с коренно различни нагласи към своето съвремие. Статията прави общ преглед на прехода на българската литература след Освобождението до 20-те години на XX в., маркирайки само някои тенденции в духа на настъпващите в Европа следвоенни промени. Без да се занимава аналитично, тя очертава общите линии на влияние.

Ключови думи: Обща теория на относителността, Парижка конференция, европейски войни и революции, фройдизъм, марксизъм

THE QUIET HUMANITARIAN REVOLUTION – EINSTEIN, FREUD,
MARKS AND BULGARIAN LITERATURE

Summary: The article synthesizes the changes in Europe after the First World War and the influences of Einstein, Freud and Marks on the intellectuals. Their theories revolutionized the humanities and affected literature. The text briefly focuses on the armed clashes after the Paris Conference (1919–1920) and the emergence of collective ideologies. Not only the war, but also the post-war changes and the influence of Einstein, Freud and Marks led to the creation of novels profoundly different from the novels of the nineteenth century. As an antithesis of the XIX century personage in the 20-ties appears the anticharacter – a personage with totally different attitude to its time. The article provides a general overview of the transition of Bulgarian literature after the Liberation up

to the 1920s, marking only some trends in the spirit of the post-war changes in Europe. Without being analytical, it outlines some common lines of influence.

Keywords: Theory of relativity, Paris Convention, European wars and revolutions, Freudism, Marxism

Ако *тиха* може да бъде една революция, зависи, от една страна, от областите, които засяга, а от друга, от темповете и степените на радикалност, с които променя живота на хората. От трета страна, зависи от масовия си обсег, т.е. от мащабността на социалния спектър, който обхваща. Тиха е синоним на „постъпателна“, „постепенна“, „пълзяща“, с първоначална ограниченост на въздействията и промените, а впоследствие със затихващи (консервативни) функции на постигнатото. Но като *революция* тя е глобална, необратима и тотална. И не по-малко важно: констативна – фиксира *post factum*, въз основа на констелацията на разнородни диахронни процеси с разрастване се кумулативен ефект, който вече е покрил и отдавна работещ в битието на цяла гама от човешки контингенти. Реставрацията на предреволюционните състояния засяга преимуществено моделите на обществено управление (монархиите в Англия при Чарлз II през XVII в. и Франция след Юлската революция в първите десетилетия на XIX в., или католическата реставрация). Иначе тя никога не постига първоначалното положение на нещата. Реставрацията по-скоро утвърждава революционните процеси и завоевания и освен ограничените си и нетрайни успехи, в най-добрия случай намира по-траен носталгичен израз в поетичния контекст на „доброто старо време“, за което свидетелстват *още живите*. Свидетелствата на *вече мъртвите* остават единствено в книгите. Разбира се, за факторите, мащабите, хода и казуистиката на революциите най-вече на XX в. винаги се е спорило на различни нива и в различни ракурси. Но консенсус, макар и относителен, за един приблизително хомогенен модел изглежда непостижим, главно заради диференциращите маркери – етноси, социални състави, география, социално-политически преобразования, сектори (техника, наука), които през вековете са имали по-несъществен роля, съотношения „култура – цивилизация“, както и други, чисто локални специфики. Тихата революция е *тиха*, защото не е съпътствана от грънкане на оръжия и кръвопролития, от площадни децибели и сблъсъци, от смущения и заглушавания на ултракъси вълни. Може само да се предполага, че тя ги предизвиква

или поне е свързана с тях. Понякога дори бащите на тихата революция не доживяват по съвсем естествени биологични причини увенчаването на своите усилия.

Всички тези признаци обаче добиват крайно относителен и неустойчив характер, понеже не влияят едновременно върху масите и не предизвикват (не очертават) промените, подобно на бурен синкоп в колективното битие, поради което представите за нея се сливат с тези за еволюцията. Наред с това, през XX в. въоръжените и невооръжените (тихите и „шумните“) революции се застъпват, като тяхната паралелност и свързаността им не изглеждат съвсем необичайни. Дори Европейската война не възпрепятства свободните версификации на *Специалната теория на относителността*, оповестена и загадена още през 1905 г. от немския евреин **Алберт Айнщайн** и допълнена през 1907 г., а при това и нелегално пренесена през 1916 г. от териториите на Централните сили в тези на Антантата. Макар съвсем в начален етап, тя внася смут сред професионалните учени физици, като продължилата повече от десетилетие работа на Айнщайн позволява, едва-що свършила войната, тя да добие гражданственост и да иззрее неговата звезда на гений.

Банална истина е, че научните гении имат далеч по-голямо въздействие върху човечеството, от който и да било гениален поет, пълководец, борец, държавник или друг световен герой. Може би това не се отнася единствено за религиозните гении, но в първите две десетилетия на XX в. те вече са подложени на активно спиртосване по европейските антиквариати, като ценностните постижения на двехилядогодишната християнска култура започват да се оспорват и размиват. Една от причините е Айнщайн, който, разбира се, сам не е виновен за това. Неговата теория коригира из основи Нютоновото построение на света, определящо вече трети век културата на европейската цивилизация. Праволинейното движение и старите **Евклидови** аксиоми, Галилеевото абсолютно време и неранимото пространство, установените ценности и моралните форми (добри и лоши) започват да се разлагат пред емпирически анализираната фраза на Айнщайн: *Няма абсолютно движение* (Джонсън 1993: 13). Нито пространството, нито времето са абсолютни и обективни; физическите закони са статистически закони, а ценностите са относителни. Предшествениците на Айнщайн вече са пуснали в ход часовника на революционните промени, които ще продължат с него през новия век.

Емпиризмът на **Галилей** създава през XVII в. фермента на натур-философията, която предизвестява научната и индустриалната революция. Физиката на **Нютон** образува рамката на Просвещението през XVIII в. и така помага за раждането на модерния национализъм и революционната политика. Идеята на **Дарвин** за оцеляване на най-приспособените е ключов елемент както в марксистката концепция за класовата борба, така и в расистките философски теории, формирали хитлеризма (Джонсън 1993: 14).

Резултатите от мащабните изследвания на Айнщайн съвсем не касаят само физическите измерения на природата и битието. Както за обикновените хора, така и за кралете и интелектуалците от най-висок ранг принципите на относителността се спускат като мъгла всред ясния свят на Галилей и Нютон. Тяхната енигматика се превръща в смътен източник на непознато дотогава чувство на несигурност, безпокойство и неустойчивост, в скрит и обединяващ призив за реакция на разпадащите се представи за света и човека, от който се възползват съществуващите във всички времена потискани и деструктивни сили, влизащи впоследствие в ролята на *прогресивни фактори*. Реакцията е постъпателна от Запад на Изток, където радикалността взема връх върху най-многоброен човешки контингент, повличайки след себе си и редица чисто исторически тенденции и последици. Няма друго научно откритие в Историята с подобен кумулативен и логистичен ефект, с такъв свободен и широк интерпретаторски отклик на всяко обществено ниво, което да е в центъра на всекидневните разговори както в дворците, така и в кафенетата. Вследствие на това Карл Поппър квалифицира този тип въздействия като *закон на непреднамереното следствие* (Джонсън 1993: 13), извеждайки в общ принцип обвързаността на съвсем разнородни, дори несъвместими процеси и явления. Отишъл си е един огромен и хубав свят. Няма вече пространство и време; Бог е непознаваемо скрит, ако въобще съществува; няма добро и зло, нито сигурност, че утрешният ден ще настъпи, както днешния.

*Развива се, развърта се спиралата...
Оста се стяга. Всичко се разпада.
Анархия се плисва над земята.
Плющи кръвта и дето поглед стига,
обредът на невинността се дави...
и кой зъл звяр, дочакал своя час,*

пълзи към Витлеем да се роди.

(Герварт 2018: 13)

Така в стихосбирката си „1919“ (1921) ирландският нобелист **У. Б. Йейтс** обобщава европейските настроения и дезориентацията, визирайки не само новите кръвопролития в родината си след Парижката, т. нар. *мирна* конференция, но и вълната на несигурност, заливаща вече Стария континент. Впрочем първоначалното ѝ заглавие – „Размисли за състоянието на света“ – красноречиво синтезира общата тревожност от глобалното разместване на пластове. В писмо до **Бертран Ръсел** от 1922 г. **Джоузеф Конрад** лаконично затваря скептицизма, с който създава още предвоенните си романи, и който е завладял интелектуалците: *Човекът не лети като орел, той лети като бръмбар* (Джонсън 1993: 20). Да се говори за стойностите на битието и човека, означава да се афишират именно съмненията в тях, разпространяващи се на воля върху отдавна погребани от цивилизацията атавизми. Макар непреднамерено, теорията на Айнщайн не само разяжда схващанията за околния свят. Нейните чисто емпирични методи, доказателства и послания рационализират и радикализират мисленето, способстват за масовизирането на идеализма, втвърдяващо го с агресивност и формиращо нов, особено ударен и насилствен тип колективизъм, към който като зараза ще потекат следвоенните масови идеологии. Новите гностични религии пък съчетават нарастващото научно разбиране за света и природата с психичната потребност от архетипи като Бог, Дух, Душа, Сатана. Всъщност подобен процес вече е стартирал в началото на века с мистичната теософия на **Елена Блаватска** и **Ани Безант**, от която не закъснява да се обособи и антропософията на **Рудолф Щайнер**. Същинската религиозна вяра обаче бързо мутира като компенсаторен изход от просвещенския сблъсък между вяра и знание, сливайки в едно религиозност и войнстващ атеизъм – парадоксално секуляризацията се извършва с фанатична религиозност на различни нива.

Разклащането на основите на Стария свят и настъпването на новите теории в масовото всекидневие е неминуемо свързано и с Първата световна война, която разтърсва европейската душевност и обхваща огромни територии, като в твърде късо време засяга десетки милиони хора – всеки европеец от всяко поколение и етнос е непосредствено съпричастен към нея. Това налага да се спрем, макар и най-общо, на някои

особености на следвоенния мир, при който новите теории фактически добиват масово разпространение.

Парижката конференция (1919–1920) действително прекратява Европейската война, но предизвиква множество малки, които съвсем не се ограничават в рамките на военни конфликти, а се водят направо като войни. Разпадът на големите континентални империи – Австро-Унгарската, Османската, империите на Романови, Хохенцолерните, Хабсбургите – води до възникването на редица малки държави, чиито териториални граници и политики се определят изцяло на тесен етнически принцип. Вследствие на това тези държави се обособяват като мултиетнически микроимперии. Но отношенията между различните националности и господстващия етнос са гуаметрално противоположни на тези под скиптъра на императора – съпроводени са или с погроми във вътрешността, или с кървави сблъсъци в пограничните области. Подписаните на Конференцията договори за правата на малцинствата се използват като *смокинов лист, с който да се прикрие грубото погазване на фундаменталния принцип на самоопределение* (Герварт 2018: 198), залегнал като генерална идея на **Уилсъновите** „14 точки“ за справедлив следвоенен мир. Сигурността и общественият ред преди войната от 1914 г. са далеч по-стабилни от тези при мира след нейния край през 1918 г. Членовете на малцинствата са по-защитени и по-сигурни за живота си като *поданици* на предвоенната империя, отколкото като *граждани* на следвоенната държава. Запис в дневника на унгарския политик и писател **Миклош Банфи** от ноември 1916 г. например показва нагледно как още през войната се поражда у сънародниците му тревожното предчувствие за предстоящите промени:

През повечето вечери хората в Будапеща, уморени от монотонното еднообразие на новините, свързани с войната, набързо преглеждаха потискащите пана с окачени вестници. Тази вечер обаче те спираха и четяха... Днес те оставяха настрана ежедневните притеснения за онези по фронтовите линии, страховете и тревогите си за съпрузи, синове и братя, които бяха военнопленници, болките си за загиналите. Днес всички бяха обхванати от усещането за голяма национална катастрофа, от страх какво ще дойде; от ужас, свързан с неясното бъдеще. Това, което привличаше всички към ярко осветените пана с вестници, беше съобщението за смъртта на Франц Йосиф (Герварт 2018: 164).

Подобни предчувствия тревожат и героите на **Йозеф Рот** в политическия роман „Радецки марш“ (1932), визиращ възхода и упадък на Хабсбургската империя.

През 1914 г. и след това, влизайки с конкретни цели и намерения във войната, правителствата и народите в Европа не си и представят, че тя не само ще има непредвидими последици и империите ще се разпаднат, но и че ще започне налагането на съвсем нов световен ред. В рамките само на няколко години в Европа се развихрят както граждански, така и междудържавни войни, а наред с това избухват и революции, които пораждат нова глобална заплаха за континента. Изкушена да възвърне древните си византийски земи, съюзническа Гърция повежда война с разпадащата се след поражението на Централните сили Османска империя, продължила четири години (1919–1922). След променлив успех Гърция е срамно разгромена, но цялата война е съпътствана от разменено насилие, водещо до гибел и преселение на десетки хиляди цивилни мюсюлмани и християни. Класически пример в историята на *гръцко-турската* война, който може да се отнесе и към други места, остава разорението на гр. Смирна (Измир), непосредствено описано в световните медии от десетки репортери. (Сред тях е и кореспондентът на в. “Toronto Daily St” **Хемингуей**, който образно и педантично пише репортажите си.) Подобна по мащаби и жертви е *полско-съветската* война (1919–1921), в която само стратегическите дарби на маршал Пилсудски спасяват Варшава от обръча на Червената армия. През пролетта на същата 1919 г. румънски войски нахлуват в Унгария, а чешки – в Словакия. Претекстът е едун: да не допуснат пренасянето на комунистическата зараза на тяхна територия. Отделно от това, *гражданските войни* в Русия и Ирландия, в някои части на Германия и Унгария, както и *размириците* в Прибалтика, поддържат огъня на *хаотичния мир*, както го квалифицират историците. Може да се каже обаче, че началото на следвоенната нестабилност в Европа е поставено още преди края на войната с *Брест-Литовския* договор (1918). С подписването му от **Троцки Ленин** иска да доведе Октомврийската революция до победен край, като я изнесе на Запад и превърне диктатурата на пролетариата в световна. Той изважда Русия от войната, жертвайки огромни територии, ресурси и население, за да съсредоточи действията си срещу многобройните вътрешни врагове. През 1922 г. окончателно потушава въоръжената им съпротива и се заема с изграждане на чисто комунистическа държава. Същевременно в резултат на изтощителната и безперспективна война примерът на болшевишка-

та революция привлича многобройни привърженици извън границите на Съветска Русия. След въоръжени сблъкновения през 1919 г. са обявени Баварската и Унгарската съветска република. Радомирската република (1918) пък преминава като ветреца през България в сравнение с т. нар. „три болшевишки години“ (1918–1920) в неутрална Испания. Не могат да се пренебрегнат и заливащите европейските градове стачки, демонстрации и бунтове. Но за да не се разпростираме, ще напомним, че именно в тези условия на историческата сцена като противодействие на Лениновия болшевизъм и като радикален израз на националистическите идеологии се появяват водачите на фашизма **Хитлер** и **Мусолини**, които ще съчетаят национализма със социализма, създавайки различни от Лениновата тоталитарни държави. Идеологиите им са екстракт на радикализацията на европейските общества, като левият тоталитаризъм води до комунизъм, а десният до фашизъм. Още при Ленин, но най-вече при **Сталин**, съветските физици, поддържащи теорията на Айнщайн, намират своя край в комунистическите концлагери, а еврейското му потекло е трън в очите на първите нацисти. Радикализацията се профилира в два типа конфронтация – на запад преимуществено расова и националистическа, на изток – повече социална. Свързаността на всички събития изглежда очевидна и лесно обяснима, което се дължи на социалните им мащаби и на непосредствената им праволинейна причинност, херметизирана в обширна и еднотипна фактология. Но зад веригите от факти стоят причини, които предметът на историята не може да обхване. Войните и социалните брожения са по-радикални и с по-непосредствени влияния от промените, които постепенно навлизат в битието на човечеството и които се отнасят към познанието за света, предизвиквайки ефектите си чрез различни обществени конфликти. Поради това последните изглеждат откъснати от социално-политическите събития. *Колкото повече расте научното разбиране, толкова повече светът се дехуманизира; човек се чувства самотен в Космоса, защото вече не е свързан с природата, отбелязва в духа на Айнщайн на различни места Юнг.* Загубил по този начин перспективите и ориентацията, в които го водят съществуващите възгледи за построението на света и обществата, човекът попада в екстремна безизходица, която го притиска и разяжда основите, на които е стъпил, водейки го реакция на междуособно вътрешно разслоение и пренареждане на ценностите и посоките към бъдещето. Сред интелектуалците, които също пряко свидетелстват за периода на ценностния

разпад, е цитираният Юнг в блестящото му есе за **Джойс** „Одисей: един монолог“:

„Одисей“ е писан от 1914 до 1921 година – няма причина за някакво особено разведряващо схващане за света или пък повод да прегърнеш с любов този свят (и оттогава насам все е така!) (Юнг 2020: 241).

Непоносимостта на състоянието предизвиква колективистични „автоимунни“ действия, изразяващи се сега в *ярос*т, която *Парижките мирни договори от 1919–1920 г. не могат да тушират* (Герварт 2018: 19). (За подобен тип „административни“ емоции говорят и други историци.) Така, възприемана първоначално като неясен източник на безпокойство, Айнщайновата теория обуславя *откъсването на обществото от традиционните му опори във вярата и морала на юдейско-християнската култура* (Джонсън 1993: 14). Войната катализира това безпокойство и му дава директен израз, като го трансформира в национални, расови и социални идеологии, едновременно разделящи и обединяващи (сплотяващи) масите на болшевишки принцип. Чрез тях относителността започва застрашително да се смесва с *моралния релативизъм*, докато той се добере до важните места в политическата, обществената и културната практика.

Версификационният интензитет на *Общата теория на относителността* обаче се разгръща и засилва едновременно с бурното (и адекватно на ситуацията) следвоенно приемане на *фройдизма*. Сексуалният гностицизъм на **Фройд** завладява не толкова психолозите, колкото интелектуалците. За **Томас Ман** Фройд е богоравен и неподлежащото му на съмнение учение е всевалидно. **Андре Жид** пък преоткрива своята литературна самоличност в теоретичните постановки и възгледите на Фройд. **Джойс**, **Хъксли**, **Пруст** и други писатели от първа величина са силно повлияни. Някои подхващат и разработват находчивите Фройдови идеи и продуктивните му неологизми, отличаващи неговия субективен, паранаучен жаргон (*Свръх-Аз*, *То*, *Принцип на удоволствието*, *Инстинкт към смъртта*, *Цензура*). Пронизани от Фройдовите идеи и дори от езика им, техните романи влизат в дълбок конфликт с романите на XIX в. Появата им се превръща не в явление, а в литературно всекидневие и постепенно ги налага като централен обект на оперативната, теоретичната и философско-естетическата критика. **Т. С. Елиът** не пропуска да фиксира тази промяна, подчертавайки, че с „Одисей“ (1922) **Джойс** е *разрушил целия деветнадесети век* (Джонсън 1993: 17), което се

гължи на антиромановата му структура, но и на психологическите му предизвикателства, затруднили и Фройд, и Юнг. В писмо до писателя самият Юнг чистосърдечно признава:

Вашата книга ми създаде невероятни затруднения и аз мътних над нея почти три години, докато успея да се вживея... Никога няма да мога да кажа със сигурност дали книгата наистина ми хареса, тъй като тя ми струваше много нерви и ум (Юнг 2006: 25).

Но отделно, макар да вижда в Джойс антипод на Фройд, в мащабното си критическо есе „Одисей“: един монолог“, завършено цели 10 години след появата на романа (при това, забранен!), Юнг намира стилового многообразие на Джойс за безпощадна, но несравнима приспивна песен, чиято монотонност неспирно, но и оригинално заблуждава читателя, че нещо ще се случи на някоя от неговите 735 страници:

Книгата сякаш бяга от живота, самотостатъчна, иронична, саркастична, отровна, презрителна, тъжна, отчаяна, озлобена и поради това загължително си навлича симпатията на читателя, ако готовият да се притече на помощ сън не прекъсне благо това пропияване на енергията (Юнг 2020: 206–207).

Подобни предизвикателства съдържат и други произведения – късният роман на **Фокнър** „Врява и безумство“ (1929), скритият заг псевдоним роман на **Х. Хесе** „Демиян. Историята на една младост“ (1919) или експерименталният роман на Пруст „В сянката на младите момчета“ (1919), за който срамежливо наднича Фройд и който иначе му донася наградата „Гонкур“, както и дълго писаният, подобно на „Одисей“, поправян и допълван роман „В търсене на изгубеното време“ (1922).

Романът на XIX в. разработва преди всичко идейността и мотивите на индивидуалния героизъм, чиито съдържания, характер и духовно-психологически облик са зададени от класическия християнски свят, продукт са на хилядолетната християнска традиция, култура и морал и са белязани от родовата, етническата и обществената ситуация на века. Макар съвсем нецеленасочено и индиректно, в романистиката на 20-те години на XX в. почти с взлом и трайно навлиза *антигероят* – един от ключовите агенти на литературния модернизъм. (У нас го въвежда **Кирил Христов** с романите си „Тъмни зори“ от 1920 г., който бързо-бързо

е окачествен като порнографски, и „Бели дяволи“, издаден през 90-те, но написан в средата на 20-те години.) Понятието *антигерой* се обособява терминологично още в началото на XVIII в. (гори преди **Шекспир** се засичат негови характеристики), но се налага в Европа като антитеза на героя от XIX в., независимо от нравствения и културния статус на последния. Антигероят се появява с важна и различна персоналистична монументалност от идеен, естетически, морален и екзистенциален порядък, тъй като е носител на съвсем нови послания – както месуански и глобалистични, така и навлизащи в самата *мистерия на индивидуалността* (Юнг 2006: 17) т.е., в сложните и дълбоки лабиринти на психологията, която романистите на XIX в. само интуитивно докосват, придържайки се при това към идеите за света и представите за морал в собствената си християнска култура. Порасналият наследник на романтизма – героят на XIX в. – не е герой в буквалния смисъл, а човек, изнасящ на плещите си лични проблеми; човек, за който може да се определи дали домогванията, или животът му са провал или победа. Антигероят подлага на съмнение не толкова успеха или неуспеха му, колкото смисъла на личната му победа или упадък, на личната му борба или страст, а така също демонстрира пренебрежението и критичността си към тях – все производни на налагащия се от Айнщайн и Фройд (и постепенно от **Маркс**) нов поглед към света. Той изразява не „лошост“, а дезориентацията през военните и следвоенните години, съпроводена с драматични търсения и нови позиции в новите реалности. Но ако с теорията на Айнщайн човекът герой е превърнат в далечна и относителна рефлексия на космическото, времевото и ценностното движение, то с възгледите на Фройд той е засегнат в най-тъмните му и неподозирани дълбочини, чиято привлекателност се оказва наркотик за интелектуалците.

До войната Фройд е по-известен в професионалните медицински и психиатрични среди. Дори там, заради възгледите си, е поставен в сериозна изолация. Макар издадена в тираж от едва 600 екземпляра, поради което не достига първоначално до широка аудитория, неговата книга „Тълкуване на сънищата“ (1900) е не новаторска, а революционна спрямо съществуващите схващания за естеството на съня. Тя променя и разкрива различни методологически подстъпи и неизследвани територии въобще в човешката психика, където той навлиза и през следващите довоенни години. Но чак след войната, подобно на Айнщайн, идеите му започват да се разпространяват и циркулират сред хората. Неговите възгледи за *несъзнаваното* намират широк отзвук също у поетите-сюр-

реалисти в желанието им да представят сюрреализма като революционно движение, за каквото го смята самият **Андре Бретон**. *Методът на свободната асоциация* у Фройд е продуктивно усвоен от тях чрез автоматичното писане, изграждайки по този начин и част от естетиката им. Наред с това Фройдовата психоанализа актуализира проблемите на секса и пола, които съвсем не се радват на публичност. В интервю с италианския писател и философ Джовани Папини той изрично изтъква, че романтизмът поражда у него *идеята да превърне сексуалността в център на човешкия живот* (Папини 2000). Тази идея отключва пожизнената му сексистка obsесия, но открива нови подходи към литературата и културата. Самият Фройд притежава стил от висока литературна проба, в който границите между науката и поезията са размити и силно пропускливи, тъй като теорията му не търси валидност като *научна истина, а се стреми към въздействие върху една широка публика* (Юнг 2020: 77). В цитираното интервю той недвусмислено заявява: *Считам себе си за поет* (Папини 2000). Литературността на Фройд прави възгледите му харизматични – въпреки проблемите му с науката и езика ѝ, той е завладяващ стилист, умеещ с художествено-публицистичен финес да претопи научната мисъл в поетична (за което е удостоен с Гьотевата награда на Франкфурт). Неговите теории – за централната роля на секса в характера и живота на човека, за разгръщането и печата на ранната детска възраст върху цялото му житейско развитие, както и редица други – са изключително еластични и релативни, а с това и продуктивни. С тях може да се обясни всяка проява и поведение. А когато се появи доказателство, което оспорва част от теорията или дори я опровергава цялата, то се включва в нея като допълнително доказателство. Така теорията се разширява и става вездесъща, разгръща се като млада религиозна система. Осветлявайки по този начин най-тъмните кътчета в психиката, Фройд засяга също религиозното и внушава в „Бъдещето на една илюзия“ (1927), че религията е сложна измислица на човечеството, облекчаваща и обясняваща многовековното страдание на хората.

И докато с Фройдовата пансексуална психичност и пробивността му в естеството на религията човекът е сведен до интелектуализиран конгломерат от нагони и инстинкти, то с класовата теория на Маркс той е формиран като роб на социална обремененост, подхвърлян като пяна от стихийната игра на икономическите сили. Теориите на двамата – дясната на Фройд и лявата на Маркс – са по същество антагонистични и взаимно се отричат, но са съвсем близки по един важен

признак: *релативизма*, дължащ се на гносеологичното им разгръщане. Те претендират, че зад емпирично възприеманата действителност се крие същностната им вътрешна истина. Този подход към научната фактология свързва наздраво фройдизма и марксизма и според терминологичния им превес, ги прави взаимнозаменяеми. Що се отнася до емпиричната Айнщайнова теория, марксизмът води непримирима война с нея. Но така или иначе, през 20-те години на XX в. Айнщайн, Фройд и Маркс се превръщат в ключови фигури, макар че Маркс отдавна вече е в гроба. (Не може обаче да се приеме за случайност, че именно войната и болшеvizмът го възкресяват пълноценно сред интелегенцията.) Засягайки различни области на познанието, и тримата показват на човечеството, че светът съвсем не е този, в който то живее и който възприема от векове: *Айнщайн – ето природата и Вселената; Маркс – така живеем; Фройд – това сме ние*. Реакцията и бъдещето на тези революционни възгледи принадлежат вече на политиците, военачалниците и интелектуалците, които ще „водят“ историята и масите в продължение на десетилетия. Те са факторите на непосредственото световно всекидневие, които ще формират и групират обществени движения, политически идеи, масови настроения и емоции, имащи траен кумулативен ефект. Гностицизмът най-лесно свива гнездо сред интелектуалците, тъй като им осигурява убедителна казуистика, научна достоверност и логика, предполагаща плътна систематичност. Сугестивната специфика и характерът на изкуството пък позволяват да се интерпретират постиженията на науката, приближавайки ги по този начин до обикновените хора. (Като близко следствие, на което тук не можем да се спрем, през тези години се утвърждава и разширява модерната попкултура, не спират и техническите нововъведения.) Всичко това обуславя степента на влияние на сексуалния гностицизъм на Фройд или на социалния гностицизъм на Маркс. Тяхното неравномерно и неравностойно присъствие през 20-те години се дължи, от една страна, на войната и последвалите я тенденции, а от друга, на културните наследства, разширени в различни насоки през предходния XIX в. В огромната имперска територия на Русия например разпространението на марксизма е обусловено от дългата социална конфронтация, водеща до атентати и революционни брожения още от втората половина на XIX и началото на XX в., но и подсилено от редуktivните му и радикализиращи го ленинско-сталински редакции. Ленинско-сталинският марксизъм претопява обсебените даже от самата революция разнородни и противоречиви направления като тези на

имажинистите и конструктивистите, на „Пролеткулт“, „Октябър“ и други подобни на тях. С други думи, марксизмът прониква първоначално в общества с неорганизиран и неустановен вътрешни структури. В България той търси своята социалистическа почва още от ранните години на младата държава. Освобождението от 1878 г. налага концентрация върху конкретни приоритети (изграждане на институции, инфраструктура, междудържавни отношения). Те благоприятстват разделението, оформянето и раздвигването на социалните слоеве. От друга страна, общата борба и самото Освобождение *консолидират* националните стремежи (увенчани и със Съединението от 1885 г.), затова и тогава, и по-сетне не възникват остри етнически и расови междубожици, каквито дълго ще разяждат постимперските държави. В замяна на това обаче ще гадат превес на социалните размирици. Дори атентатите и политическите убийства не са още идеологически мотивирани, както това става от 20-те години нататък. Русофилството и русофобството имат отношение предимно към чуждото следосвободенско влияние върху практическото управление на държавата – техните партийни форми са още крайно общи и недиференцирани, за да представят детерминистичните програми на някаква социална идея. Чак през новия век върху тях се надграждат моделите за социално устройство. Именно тази първоначална разцентрованост на националното самоопределение обаче го прави изключително отворено и податливо на марксизма. Точно поради това той прониква у нас с претенциите за научност и демократичност като първата (и единствена) хуманитарно ориентирана, гъвкава и устойчива философска теория (заявена през 1890 г. с Енгелсовото „Развитие на научния социализъм“, а популяризирана от Д. Благоев с „Що е социализъм и има ли той почва у нас“ от 1891 г.). Тя постепенно настъпва в националния дискурс, надделявайки дори над западната образованост на повечето интелектуалци и заявявайки себе си в най-достъпната и социална област – литературата.

Още с публикувания в сп. „Наука“ (1881–1884) цикъл „Епопея на забравените“ и с по-късния си роман „Под игото“ (1894) **Вазов** затваря епохата на войводите и хайдутите. С другия си роман „Нова земя“ (1896) и отделни разкази той засяга първите симптоми на колективните болести на XX в. Разказът „Дядо Йоцо гледа“ (1902) обаче бележи междата им, а с това и фактическия край, окончателното сбогуване с освободителната епоха, и то не чрез биологическата старост, а с добавената към нея слепота на героя. Тя изразява, от една страна, непроницаемостта на ид-

ващото време, а от друга, носталгично резониращото живяно и помнено „недавно“. Не-виждането на Дядо Йоцо е не физическа, а допълнително натоварваща смисъла на образа време-пространствена характеристика, докато старостта е само екзистенциалният му залез, компенсаторно изпълнен с патетични ретропредстави. Слепотата е синхронизирана със старостта, но препречва вътрешния му взор към бъдещето. Затова в нея като в стена, закриваща външния ландшафт, резонира (отеква) миналото, а слуховото въображение опипом докосва идващите отвън „писъци на паровоза“. Така, всмукан от центростремителния вакуум на слепотата, изтича и се обезвъздушава старият свят на Дядо Йоцо. Линията на създаване на цитираните творби е перфектна, и то с оглед не на някакво идейно-стилово развитие на писателя, а на неговата обусловена от хода на историята *творческа интуиция* (без уговорки тя може да се квалифицира като *психо-историческа*). Дядо Йоцо не може да се появи между „Епопея на забравените“, „Под игото“ и „Нова земя“. *Забравените* трябва да преминат през *Игото* и да стъпят на *Новата земя*, където кръгозорът им свършва. Старецът е *символна персонификация*, синтезираща както края на борческо-героическата епоха, така и *нулевостта ѝ като пребиваваща само вегетативно колективна екзистенция*, оцеляла и преминала през времето; *невиждаща (свършваща) извън себе си*. Слепотата на Дядо Йоцо е разделителен *синкоп* между угасващата светлина на миналото и слепия мрак на бъдещето. По-рано или по-късно той не би могъл да ослепее, т.е. въобще да се появи в творчеството на Вазов. В по-тесен аспект фигурата на стареца размива границите между разнolikите епически жанрове, залагайки други възможности за епоса, като подчинява индивидуалните творчески характеристики и намерения на чисто *психологически фактори*. В този смисъл изчерпаността на Дядо Йоцо като *антропоморфен символ* на една българска време-граница е косвено компенсирана и заменена (развита) от **Пенчо Славейков** с фигурата на Младен в „Кървава песен“. Чрез Младен Славейков реставрира (се връща в) борческо-героическото време, но от една модерна позиция, отнасяща се към началото на XX в. Младен е персонажът, носещ присъщото за модерния човек разделение, което е нехарактерно за недиференцираните колективни стремежи за освобождение. В произведението той затова е и отделен от Войводата, който – като водач и представител на народните идеали – е авторитарен носител на колективизма, потенциално воден от други идеи. Младен също е *символна персонификация*, но инкарнирана ретроспективно в началата на новата българска история,

за да внесе в тях онези елементи, които през XX в. предизвикват съвсем различни и съдбоносни лични и обществени колизии. Той прави проби в онази твърдолинейна консолидация, от която през новия век модерните идеологии ще формират тоталитарните общности. В дълго, *предвоенно* писмо от 1912 г. **д-р Кръстев** крайно обстоятелствено коментира вечните поправки в „Кървава песен“, съветвайки Славейков: *недей дава перспектива за деятелност в Освободена България като деец за ония идеи, които изказва тук* (Архив-а: 47). И Славейков, и д-р Кръстев са наясно, че Младен е представител на време, което предстои; че поетът влага в историческите ретроспекции една перспектива, която е характерна за новия век. Той *ретроспективно пренася съвременни нему проблеми* (Игов 1991: 144), но точно тази съвременна проблемност представя моста между миналото и настоящето; точно тя е в центъра на творческото му внимание. В символните си значения Дядо Йоцо персонализира края на една епоха, а Младен – началото на друга. Внасяйки ранната модерност на XX в. в ретроспективата на освободителската епоха, Славейков измества чрез Младен наративния център на тежестта, падаща върху войводите и народните водачи. С героя си той ги изолира, слагайки нов акцент в колективните идеи за свобода. Младен, а не Войводата е същинската проблемна фигура у Славейков; без Младен поемата е безсмислена – той е представителят на XX в. Различието между двамата е не социално, а идейно и типологическо и предизвестява онези разделения, които през XX в. ще определят съдбата и на българското общество, и на българската литература. Този подход е сред специфичните фактори, обуславящи индивидуализма на поета, но в контекста на една марксистка визия за народа и литературата. *Борбата за свобода налага колективно съгласие и подчинение на едноличните ѝ водачи, при което демокрацията не е така популярна*. Тя е по-късно явление-следствие в общите стремежи. В този контекст и статутът на Дядо Йоцо като жива антика на героичното колективно време не е вече актуален. С Младен Славейков загатва за временната смърт на войводите и хайдутите, които след четвърт век ще възкръснат, преобразени като носители на марксистки идеи. Възрожденските борци и героите ще бъдат заменени от други борци и герои, а по-късно и от парти/я/заните, като делата им ще са вече не освободителски, а месански – да наложат не само на народа си, а на човечеството един глобален социален модел. Междувременно се установява един битово и социално обусловен стил, представящ персонажи, чийто генезис може да се търси във възрожденската чувствителност

и който е съсредоточен в следосвобожденските реалности. провиждан като „народничество“ (по руски образец), той засяга не малко писатели – **Хр. Д. Максимов, Ц. Гинчев, А. Карима, М. Георгиев, Ц. Церковски, Т. Г. Влайков** и други. Макар непреднамерено, тяхното народничество способства в известен смисъл навлизането на марксистките идеи за социализъм, които постепенно се радикализират в революционни визии за диктатура на работническата класа. Наративът „национални борби“ се преформира в *идейно-пропагандна литература*, чиято *призивност* (Игов 1991: 119) и героика се локализируют в идеите на Маркс за класовата борба. Старите *народни идеали* мутират във войнстваща класова реторика, а *народните водачи* метаморфозират в *социални фундаменталисти*. Този преход се форсира от катастрофалния за България край на войните и голямата социална криза, от размириците през септември 1923 г. и комунистическия атентат през 1925 г. Наред с посочените примери от Вазово-Славейковото време, възникналите на пресвоя XIX – XX в. полемични искри „Мисъл“ – Ново време“; г-р Кръстев – **Д. Благоев, Г. Бакалов, Д. Димитров** красноречиво предизвестяват претопяването на влиянията на Айнщайн и Фройд и ориентацията към марксисткия концептуализъм за социална (класова) литература.

Айнщайн остава чужд – учението му се основава на емпирични методи и доказателства, обект е на проверки чрез точните науки въпреки резонанса му в хуманитарното знание и представите за ценностите и въпреки че в недалечното бъдеще той ще се впише в научните основи на фантастичната литература (тук нямаме предвид технологичната ѝ страна). Наред с това, постиженията на фундаменталната наука и тяхното отражение в хуманитаристиката засягат първоначално ограничен кръг от хора, а освен че преди и след войните на България (1912–1918) за тях се разбира с огромно закъснение, те не будят интерес и не попадат дори в рубрики от типа „любопитни факти“. Вниманието и интелектуалните ресурси са съсредоточени в политическото и социалното всекидневие и техните тенденции. Емблематичен израз на цялата тази *глухота* е парафилософската анатема на възгледите в *Общата теория на относителността* от Тодор Павлов в „Енгелс или Айнщайн“, публикувана през 1930 г. Що се отнася до Фройд, той засяга предимно психическия живот на индивида, а индивидът не се ползва с особен авторитет. Все пак модернизмът не допуска литературата да го обезличи, макар и не точно в пространните му измерения или в някакви специфични идейни и психологически търсения. Самият индивидуализъм е раздвоен

(разколебан) между новите направления и ситуирането си в социалните дискурси, преформиращи и *героическия наратив*, което засегнахме по-горе. В известен смисъл той търси изход от творчески традиционните народнически практики. Както европейският модернизъм, така и той предхожда военните години, без да се изчерпва с тях, но се отклонява в подчертано социална посока. Макар и предвоенно явление, модернизмът ще се обвърже със сецесиона и символизма от XIX в., но главно като реакция срещу розовата викторианска епоха и нейния конвенционален морал и художнически практики, сред чиито значими рушители са и **Ницше**, и Фройд, а дори и Айнщайн, който иначе изповядва традиционните ценности. Викторианската епоха залязва в заревото на войната, която окончателно и радикално реализира (дори политически) амбициите на модерните направления да разрушат стария свят и да изградят нов. През ноември 1918 г. например, непосредствено след обявяването на Германия за република (9 ноември), изборният съвет на интелектуалците експресионисти настоява за национализация на театрите, за субсидиране на художествените професии и разтуряне на всички академии. Що се отнася до другите направления, те създават свои образци, но са зависими от тенденцията да останат повече като културно-исторически явления, затова намират продължение в едно общо движение, оформено като „авангардизъм“. Сред причините за това са различните естетически, мирогледни, социални и дори политически възгледи на творците. Това застрашава с херметизъм отделните направления, които без намесата на външни фактори, ще загубят своето присъствие. Образец на казаното тук е експресионизмът, който освен че е *продукт на всестранната криза* (Аврамов 1993: 270) – при това, най-експлозивното и социално амбициозното, в сравнение с другите направления – е с понятийно неизяснена и противоречлива система и представя *хаотичната сложност на самото явление* (Аврамов 1993: 260). Но за да завършим разглежданата проблематика, ще добавим, че у редица от представителите на модернизма проникват в различна степен и следвоенните радикални идеологии – на фашизма и на комунизма. Тези влияния не подминават и българските интелектуалци. В края на 30-те години **Т. Траянов** ще види в Хитлер истинска личност, а през 20-те **Ст. Михайловски** ще адмира в своята „метapolитика“ ранния Мусолини. Малко преди него, д-р Кръстев, който цял живот активно следи идейните влияния върху обществото, патетично посреща „14 точки“ на **У. Уилсън**. В позива си „Към нашата младеж“, произнесен като реч за новата 1919 г., той ко-

ронява американския президент с короната, която слага на главата на Пенчо Славейков – *невенчан крал* (Архив-в 47).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Архив-а – Научен архив на БАН, ф. 47, оп. 1, а. е. 274.

Архив-б – Научен архив на БАН, ф. 47, оп. 1, а. е. 183.

Аврамов 1993: Аврамов, Д. Диалог между две изкуства. – София: Български писател, 1993.

Герварт 2018: Герварт, Р. Победените. Защо Първата световна война (1917–1923) така и не приключи. – София: Изток-Запад, 2018.

Джонсън 1993: Джонсън, П. Съвременността. Светът от 20-те до 90-те години. – София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.

Игоф 1991: Игоф, С. История на българската литература (1878–1944). – София: БАН, 1991.

Папини 2000: Папини, Д. Считам себе си за поет. Един разговор на Джовани Папини със Зигмунд Фройд. // *Литературен форум*, 13/21–27 ноем. 2000.

Юнг 2020: Юнг, К. Г. За феномена на духа в изкуството и науката. – Плевен: Лега Артис 2020.

Юнг 2006: Юнг, К. Г. 100 писма. Подбор. – Плевен: ЕА, 2006.

Драмата „Откривател“ на Кирил Христов като научнофантастична и сатирико-пародийна творба

Марията Иванова-Гиргинова
Институт за литература – БАН
mgirginova@gmail.com

Резюме: В статията се анализира малко познатата драма на К. Христов „Откривател“ (1938), определяна от литературната критика като първата научнофантастична пиеса в България. Целта на изследването е да се проследи синкретичният подход на автора, съжителството на научнофантастичната линия в творбата, представена от невероятно научно откритие, което може да промени живота на Земята и сатирично-гротесковото изображение на пошлата българска действителност. Разглежда се вписването на пиесата в очертаната от творбите на Св. Минков сатирична фантастика с пародирането на редица стереотипи в мисленето и поведението на човека и обществото от 30-те години на XX в. Анализира се опозициите свое – чуждо, малки – големи държави, нашенско – балканско – европейско и т.н., като израз на специфичните разбирания на автора за дълг и патриотизъм, толерантност, краен национализъм и шовинизъм в геополитическата картина на Европа в навечерието на Втората световна война. Научното откритие в пиесата е поставено на широка хуманна основа – източник на прогрес и регрес, на развитие на човечеството и на унищожение, а моралът на учения и отговорността му към човечеството са значими категории. Всеки проби в науката функционира не само като израз на интелектуалния и техническия гений на личността, но и като морална отговорност на откривателя към Другите и света като цяло. Изследва се и ролята на синкретизма в драмата, наличието на кино-драматургичен подход в действието и на редица похвати на реториката (dialogismus), които превръщат творбата на К. Христов в интересен модернистичен текст, заслужаващ съвременен прочит и театрална интерпретация. Статията разглежда и идеята за функциониране в пиесата на няколко стилови линии – научнофантастична, приключенско-криминална, сатирично-пародийна, обединени от общ публицистичен патос, носител на който е основният протагонист – ученият Дино Рилски.

Ключови думи: драма, научна фантастика, сатира, пародия, криминално-приключенски сюжет, реторика, патос, публицистика, художествен синкретизъм

THE DRAMA “DISCOVERER” BY KIRIL HRISTOV AS A SCIENCE FICTION AND SATIRICAL-PARODIC PIECE OF WORK

Summary: The article analyzes the little-known drama by K. Hristov “Discoverer” (1938), defined by literary critics as the first science fiction play in Bulgaria. The aim of the research is to trace the syncretic approach of the author, the coexistence of the science fiction line in the work, presented by an incredible discovery that can change life on earth, and the satirical-grotesque image of the banal Bulgarian reality. The inclusion of the play in the satirical science fiction outlined by St. Minkov that parodies a number of stereotypes in the thinking and the behavior of man and society from the 1930s is also considered. Oppositions such as their own – foreign, small – large countries, our own – Balkan – European, etc. are analyzed as an expression of the author’s specific understandings of duty and patriotism, tolerance, extreme nationalism and chauvinism in the geopolitical picture of Europe on the eve of the WWII. The scientific discovery in the play is based on a broad humane basis – it is a source of progress as well as regress, a source of development of humanity as well as destruction, and the morality of a scientist and his responsibility to humanity are treated as important categories. Every breakthrough in science functions not only as an expression of the intellectual and technical genius of the individual, but also as a moral responsibility of the discoverer to Others and to the world as a whole. The role of syncretism in the drama, the presence of a cinematographic approach to the plot structure and a number of techniques of rhetoric, which turn the work by K. Hristov into an interesting modernist text, deserving modern reading and theatrical interpretation, are also studied. The article also develops the idea of the functioning of several stylistic areas in the play such as the area of science fiction, of the adventure crime, of the satirical parody, united by a common publicistic pathos, whose herald is the main protagonist – the scientist Dino Rilski.

Keywords: drama, science fiction, satire, parody, crime-adventure plot, rhetoric, pathos, publicism, artistic syncretism

И пак каза: Истина ви казвам, че никой пророк не е приет в своята родина

(Лука 4: 24)

Драмата „Откривател“ на К. Христов (1938) остава и до днес в периферията на литературноисторическия процес, почти неизвестна както за литературата, така и за сцената. И въпреки че е посочвана от

критиците като първата научнофантастична пиеса,¹ интерес към нейното поставяне или издаване като отделна книжка досега не съществува и тя стои встрани от вниманието на изследователите. Драмата излиза в три последователни броя на сп. „Българска мисъл“ – през 1938 г.², в навечерието на 60-годишния юбилей на автора, тържествено отбелязан в Народния театър. Пиесата се вписва контрастно в еуфорията около канонизирането на юбиляра и поставянето му сред най-знаменитите български творци, тъй като по патос е твърде критична към родния интелектуален елит и пародира в стила на Светослав-Минковата фантастична сатира социокултурните и политическите нрави у нас през 20-те и 30-те години на XX в. Чрез образа на основния протагонист – младия български учен д-р Дино Рилски,³ и неговото гениално откритие – магическа синя светлина, получена чрез преработка на слънчевите лъчи, авторът поставя важния през 30-те въпрос за родното като ценностна категория, за „освестяването“ на българското общество (и в частност на интелигенцията), което не цени своите талантиливи синове, принудени да напускат родината си и да продават откритията си в чужбина.

Знаете ли, господа съдии, че в някои нам съседни страни, множество талантиливи българи – писатели, художници, учени, дори гържавници – предпочитат да гагат плодовете на вложения в тях Божи дух там, гдето това се възприема с благодарност, и се боят да се върнат в своята истинска родина, гдето царува стихията на завистта и взаимното изтребление... Загубите на най-надарените – т.е. на най-големия капитал на народа ни – са невъобразими, катастрофални. Защото все повече се налага нахалната посредственост, що убива ония изключително надарени българи, които не избягват овреме от тоя пъкъл (Христов 1938: 345).

¹ Вж. Арнаудов, Михаил. Кирил Христов. – София: Изд. на БАН, 1967, с. 382–390; Константинова, Елка. Въображаемото и реалното. – София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1987, с. 213–214.

² Христов, Кирил. Откривател. Драма в три действия. – В: „Българска мисъл“ год. XXIII, кн. 4, 5 и 6 от 1938 г.

³ Игрова знаковост е вложена и в името на граматическия герой Дино Рилски. Фамилията му го вписва в реда от духовните водачи на нацията и талантиливи възрожденски майстори (св. Иван Рилски, св. Неофит Рилски, майстор Алекси Рилец и т.н.), а твърде прозаичното лично име Дино някак си контрастира с високите значения на фамилията и задава амбивалентността в тълкуването му. Професор Магнус е другото иронично намигане към стереотипния образ на учения.

Този откъс от забележителната пледоарията на героя, произнесена пред съда в трето действие на пиесата, звучи изключително актуално и днес, а съдбата на българския Прометей има психобиографична основа, свързана с редица огорчения и страдания на автора, принудили го да емигрира в Чехия в края на 20-те години на XX в. Драмата е изпълнена с констатации за завистта и кариеризма в българските културни среди – заявка за сатиричен привкус на драматическото действие (*„отказаха ми доцентура, обявиха ме за луд, взеха на смях моята хабилитационна работа, която засяга тъкмо откритието“*) (Христов 1938: 226). Основният протагонист в пиесата, г-р Дино Рилски, се явява и своеобразно alter ego на писателя. Читателите безпогрешно разпознават в неговите реплики черти от характерния Кирил-Христов патос „съчетание на весела страст за полемика и безстрашие пред скандали“ от дискусииите и статиите му в периодичния печат през войните. Писана в годините на самоизгнание в чужбина и по-точно в Прага⁴, в навечерието на Втората световна война, пиесата има утопичен и прогностичен характер. Патриотичните, крайно националистични и дори шовинистични тези на героя, влязъл в трето действие на пиесата в ролята на трибун за защита на малките и онеправдани народи от Източна Европа от военната заплаха и агресия на Запада, визират завоевателните политики на Великите сили за колонизиране на малките държави, както и редица анонси за продажни правителства и политики в икономически уцърб на народа. Пиесата представя интересна и утопична визия за страната ни като световно значима величина в навечерието на Втората световна война, която с помощта на фантастично изобретение, може да промени съдбата на човечеството.

Така, както е настръхнал днес светът и както някои големи народи са се въоръжили, една бъдеща война – най-страшната, каквато човечеството знае – ще затрие най-даровитите малки народи. (...) аз намерих средство да не допусна това (Христов 1938: 349).

България се превръща в „моделиращ център“ на сигурността и бъдещето на света⁵. За разлика от романа „Аг в Рая“, който се строи върху биографичен сюжет, пиесата „Откривател“ загатва за предстоящите

⁴ Написването на пиесата има дата: Коледа, 1937 г. и място – Прага, което задава определен читателски хоризонт на очаквания.

⁵ Русков, Ив. Иван-Асен III – завладяване откъм Америка. // *Култура* и критика. Ч. IV: Идеологията – начин на употреба. Състав. Албена Вачева, Йордан Ефтимов,

катастрофични исторически събития в Европа и преработва натрупаните болки и обиди, наранено честолюбие и насъбран гняв на автора в един фантасмагоричен сън. В основата на този сън стоят невероятните приключения на едно научно-техническо откритие. Българското изобретение представлява „*сложна система от призми, леци, огледала и отгоре един капак от особено стъкло*“ (Христов 1938: 227); разположени в ковчеже, което напомня на магическите предмети от вълшебната приказка. Самото откритие прилича на днешните фотосоларни системи.

В няколко такива сандъка, наредени на двора, или на плоския покрив на една обикновена вила, през един само слънчев ден може да се събере в акумулатори толкова грамадно количество от тази синя светлина, колкото е нужно за осветлението през цял месец на цял един голям град (Христов 1938: 227).

Описанието на изобретението се разполага на границата между научната литературата и фантастиката.

Магическата синя светлина в грамата се превръща в повод за разсъждения върху хуманизма на науката през XX в. и амбивалентното отношение на човечеството към техническия прогрес. Именно тази линия кара изследователите да разчитат текста като научнофантастична творба. Още в студентските си години в Брюксел К. Христов се увлича от точните науки, физиката, астрономията и астрофизиката и според неговия биограф и проникновен тълкувател, проф. М. Арнаудов, е изправен пред дилемата какво да избере – хуманитарното образование, или математика и астрономия. И въпреки че следва литература, страстта му към точните науки си остава до края на живота му и логически води до създаването на разглежданата пиеса. Акцентът в нея не е към изобретяване на фантастичната синя светлина, а към възможностите ѝ за употреба в един свят, изпълнен с насилие и агресия, което изправя учения пред национални, политически и морални казуси. Както отбелязах, авторът пише пиесата, инспириран от атмосферата на настъпващия фашизъм, в резултат на което напуска Чехия и се връща в България. Кодът на злото, идващо от великите гържави, функционира в пиесата по един съвременен начин. К. Христов разглежда развитието на Европа на две скорости, казано на днешен език, като противопоставя малките

на големите народи, Изтока на Запада, за да защити тезата си за цивилизационния и културен разпад на Запада и енергичната първична сила и творческа енергия на Изтока. Този конфликт е деликатно разгърнат в диалозите на известния западен професор Магнус и младия и талантлив „восточен“ учен д-р Дино Рилски, негов ученик, надминал учителя си. В разглеждане на темата Изток – Запад авторът явно е повлиян от книгата на Шпенглер „Залезът на Запада“.

Интересът в нашето изследване е към синкретичния подход на драматурга, към съжителството на научнофантастичната линия в творбата, представена от научно откритие и неговата съгба и сатирично-гротесковото изображение на българска действителност. В изследването си, посветено на научната фантастика, Огнян Сапарев отчита една характерна нейна черта, която можем да установим и в разглежданата от нас пиеса. „Трезвият скептицизъм и остра подигравателност са били нееднократно посочвани като черти на националния ни характер. Те могат да бъдат открити и в нашата хумористично-сатирична НФ (естествено обогатени с интелектуална ирония и пародийна изгивост); Те подчертават нейната актуалност, разобличавайки както съвременни нашенски недъзи, така и жанровата „наивност“ на самата фантастика“ (Българска фантастика 1983: 10). В пиесата на К. Христов този механизъм на смесване на фантастичното с хумористично-сатиричното е лесно разпознаваем и предопределя спецификата на драматургичното повествование.

Както се отбелязва дотук, пиесата се определя като първата научнофантастична грама у нас. Елка Константинова открива в нея „влиянието на Чапек, особено на романите му „Фабрика за абсолюти“ (1922) и „Кракатит“ (1924). В духа на чешкия фантаст драмата поставя по-скоро етически и социално-политически въпроси, отколкото да следва чистия жанр на научната фантастика (Константинова 1987: 213). Според М. Арнаудов концепцията на автора е повлияна от драматичната приказка на Грилпарцер „Сънят е живот“ (1831), като влиянието се открива не толкова по посока на сюжета и фабулата, а обхваща алегоричната рамка, цялостната фантастична атмосфера на действието. „Касае се за едно съновидение, при което реалните житейски отношения и фантазмагориите на подсъзнателната мисъл влизат в някаква странна комбинация, така че зрителят в театъра престава да прави строга разлика между ясните и правдиви характери или положения и абсурдната логика на събития и чувства, които постоянно ги кръстосват и подправят“ (Арнаудов 1967: 382–384). Художественият механизъм на смесване на ре-

ално и фантазно и същевременно на тяхното подриване е в основата и на двете пиеси.⁶ В „Откривател“ събитията и в трите действия протичат единствено в съня на главния герой, което читателят и зрителят разбират едва на финала на пиесата. И този подход до последно създава напрежения и криминални загадки.

В своя пространен анализ на драмата М. Арнаудов забелязва противоречия, свързани с проявите на невероятното на различните нива в структуриране на драмата. „Христов прибягва до фикцията на едно съновидение, подкупило ни с нещо уж правдоподобно, но отдалечило се постепенно от него. Той подсилва невероятните моменти и подготвя крайно комична изненада. Реалистично и нереалистично виждане се преплитат странно в картините при несъмнено напрежение в развоя на интригата и живост на диалога.(...) Сериозно драматичното в борбата отстъпва на карикатурно-филмовото, живите, пълно осветлени характери – на илюзорни образи, бледни сенки на действителни лица“ (Арнаудов 1967: 389). Тези наблюдения потвърждават наличието на различни стилови линии в текста, в които реалното и илюзорното, научната фантастика и сатирата, актуално-политическото и пародийното се смесват в една наистина „добре скроена пиеса“. Неслучайно в обширния предговор към творбата си авторът гръмка заявява, че е прочел *„грамада прочути съчинения върху историята и техниката на драмата“*, натрупал е огромен опит в драмописането и сам си е съставил *„сто двадесет и едно основни правила – Канон на драматическия поет“*, които трябва да се научат като *Отче наш* (Христов 1938: 210) от всеки драматически автор. Демонстрираното самочувствие на К. Христов не учудва познавачите на неговия творчески манталитет. По-интересното в този предговор е връзката, която авторът прави между филма и драмата, като подчертава, че драматургията би могла *„да вземе много от волната филмова техника, за да се доближи по-непосредствено до живота, без да губи стойността си на изкуство, което лежи на границата между поезията и пластика“* (Христов 1938: 213). Характерните за киното филмови ефекти, които драматургът използва и в трите действия, като редуването на близък и далечен план, паузите, ритмичните повторения и групирания на персонажите и т.н., създават особена динамика в действието, поддържат

⁶ В приказния сюжет на Грилпарцер съществуват пролуки в действието, които показват смесването на сън и реалност, докато в пиесата на К. Христов до самия финал не се разбира, че събитията протичат единствено в съня на героя, т.е. различна е технологията, по която са конструирани съновиденията в двете творби.

многоплановото изображение на събитията, свързани с перипетиите на научнофантастичното откритие, което авторът продава в чужбина с помощта на своя учител проф. Магнус. Условието е името му да остане анонимно за света. И в този план М. Арнаугов смята, че „съдържанието на драмата, която може да се разглежда като сценарий на едно любопитно кинопредставление, в което авторът е искал да ни развесели с една филмова грама, прикрила ловко горчивия му смях, върху съдбата на избраната личност“ (Арнаугов 1957: 384–390). И друга своеобразна подсказка за търсен синтез на жанровете в творбата е сравняването, което К. Христов прави на автора на пиеси с шахматист: „от драматическия поет, както от шахматиста и стратега, се изисква и днес дар на комбиниране“; „борбите, решенията, промените, играта и контра играта, които се съгъстват, додето се изравнят в своето течение“⁷ (Христов 1938: 210–211). Цитираните елементи от предговора потвърждават идеята ни за функциониране в пиесата на няколко стилови линии – нравствено-психологическа, приключенско-криминална и фарсово-пародийна, обединени от един общ сатирично-публицистичен патос, носител на който е основният персонаж – Дино Рилски. Коя от всички е доминираща, дали всички те не се обединяват от специфичната риторика, превърнали сюжета в серия от динамични събития, които държат читателя и зрителя в постоянно напрежение? Сюжетът на пиесата илюстрира отчетливо разглежданите линии. Той включва серия от драматични ситуации около създаването, продажбата, демонстрациите и защитата в съда на сензационното научно откритие на българския учен д-р Дино Рилски – магическата синя светлина, чиято енергийна мощ може да промени съдбата на човечеството. В първо действие става легитимирането на изобретението в западния свят с помощта на неговия учител проф. Магнус и гъщеря му Анна, състудентка на българския учен. В духа на вълшебноприказния наратив именно тя става негова съпруга (наградата на откривателя) и сътрудничка, но впоследствие и опонент в избухналата борба за власт и защита на националистически каузи в света. Във второ действие славата на откритието разбужда бързо духовете и в България и Дино Рилски чрез доносническия манталитет на посредствения свой колега Гого Дошев – карьерист и интригант, реализира замисления от него още в началото на пиесата план-сценарий за разобличаване на завистливата интелигенция и

⁷ Христов смята, че така е било при античните автори (Есхил), така трябва да е и днес, като не се забравят основните градивни елементи на драмата, съгласно Аристотел – действието и характерите.

бюрократична власт в държавата си, като предизвиква огромен скандал с помощта на медиите, завършил със съдебно дело. В трето действие съдебният процес трябва да реши дали той е изменник, продал откритието си на западните държави, с което е оцетил морално и финансово своята родина, или герой – освободител на човечеството от гнета и заплахите на имперските политики на Запада спрямо Изтока. Развързката на сюжета настъпва съвсем изненадващо със събуждането на героя и превключване на реалностите, което изиграва функцията на фантастичната *deus ex machina* от трагедията трагедия и трансформира неочаквано натрупаните страх и напрежение в хумористично-пародичен хепиенд на набралата скорост обществено-политическа интрига. В така очертания сюжет умело се разгръщат и пресичат посочените по-горе линии на научнофантастичното и криминалното повествование, подгравани от хумористично-пародийното и сатирично изображение. Смесването на различни линии в пиесата може да се проследи във всяко едно от действията: като цяло, първо действие е решено в кода на научната фантастика; във второ действие доминира криминално-приключенската линия с появата на агента доносник – Гого Дошев, полицейските служители и медиите; трето действие носи развързката на криминалния сюжет и трансформира научнофантастичната линия в сатирична фантастика. В него се появява и линията на отстраненото наблюдение и дискутиране на морални и идеологически казуси в духа на Брехтовия театър. Според М. Арнаудов невероятното се разгръща и на нивото на сюжетната логика, като задава една постоянна двойственост в пиесата, както и скрита ирония към направата на самата научнофантастична литература и възможностите ѝ да произвежда сензационни ефекти. „Невероятното при дадените условия е самото откритие, като дело на учен начинаел; невероятно е поведението на компетентния стар изследовател, приел без всякаква проверка твърденията на студента си; невероятно е и бързото му решение да предложи откритието за откупуване от държавата, както и съгласието на съответната власт“ и т.н. Тези логически въпроси на М. Арнаудов са блокирани в процеса на повествованието от действието на фантастичната логика на съня, в която жизненонаправдоподобното и фантазното са смесени по своеобразен начин.

Драматургическият сюжет отключва и редица риторически въпроси, които подсилват внушенията на авантюрно-криминалната линия в пиесата. Защо българският учен продава откритието си в чужбина? Защо остава анонимен и подготвя своеобразен процес срещу себе си в

родината? Как от ролята на предател на отечеството си се превръща в негов спасител? Напрежението между разгърнатите в текста социална матрица на успеха и нейното подбиване ускорява динамиката в драматургическото действие. Гениалният български учен притежава всички предпоставки, за да бъде щастлив с научното си изобретение, което му носи милиарди, женитба с обичаната от него жена и мечтано сватбено пътешествие в Европа и Америка, което предприема като награда за постигнатите успехи. В първо действие тази стандартна матрица на успеха е неочаквано провокирана от желанието на откривателя да се върне в родината си и да даде морален урок на своето общество, похват, който отключва приключенско-криминалната и сатиричната линия в драмата, разгърнати във второ и трето действие, и създава постоянна двойственост в разчитане на събитията.

Аз ще се опитам да освестя своя народ, който умее да се радва само на своите пехливан с една гръмотевична плесница: моята светлина трябва да получат други народи, гори и враговете на България... (Христов 1938: 226).

Идеята за подготвяно възмездие измества вниманието от фантастичното откритие към сферата на обществения морал и политика, към болезнените Кирил-Христови въпроси за карьеризма и бюрократизма у нас, за завистта и омразата към талантливата и неорднерна личност – болезнена тема, която посочихме, че цял живот преследва писателя хипохондрик.

Образът на откривателя между оригинала и клишето

Научното откритие и образът на учения са част от възмездноприказен и фантастичен наратив, от една страна, а от друга – са обект на шеговитата насмешка и ирония, на демаскиране и пародиране в стила на Светослав-Минковата фантастична сатира. Подобно на българските фантасти модернисти от 20-те и 30-те години на XX в., авторът изгражда образа на учения чрез заигравания с литературноклишираните представи за него. Натоварен с иронично-пародийна знаковост, образът на основния протагонист Дино Рилски притежава редица черти, сближаващи го с героите – учени от прозата на Св. Минков. „Няма психологическа плътност, притежава хладнокръвност и студена наблюдателност“ (Стефанов 1990: 111). Навсякъде в ремарките на пиесата се отбелязва,

че героят говори спокойно, иронично, безстрастно, подигравателно, докато не навлезе в риториката на сатирата и сарказма в трето действие на пиесата. Сбор от индивидуални и типови черти, персонажът на К. Христов се различава чувствително от Минковите герои на учени, затворени изцяло в своите научни орбити, превърнали се в механични хора и марионетки. Тяхното поведение е изцяло унифицирано и стереотипизирано. Докато „откривателят“ е загадъчен, провокативен, непрегсказуем, двусмислен в репликите си, сам режисьор и участник в интермедии на всяко едно от действията, в които разкрива магическите качества на своето откритие, зареждането на малките батерии с огромно количество слънчева енергия. Дино Рилски демонстрира с вещина и професионализъм, но и с нескрита ирония и насмешка към участниците в действието своето откритие, като често сам се нарича „магьосник“, „шарлатанин“, „фокусник“ и „илюзионист“. Поведението на героя нарушава стереотипа на отвения учен и в трето действие на пиесата той се превръща в народен трибун, изобличаващ смело социалните и политическите недъзи в обществото. Градацията в развиването на този образ от клишираната представа за предател и враг на родината до патриот и спасител на отечеството, показва игровия механизъм и трансформацията на редица социокултурни и политически стереотипи, заложили в масовата психика, и най-вече оголва факторите, които я управляват.

Откривателят и неговото изобретение са представяни постоянно в една амбивалентна светлина, раздвоени между сериозното и несериозното, научното и магическото. Във второ действие в диалога с бившия си асистент Гого Дошев Дино Рилски се гържи като фокусник, подкрепя становището на своя колега за „нечистите сили“ и „дяволския“ произход на откритието си, съзнателно театралничи и иронизира неговата посредственост и злонравие. За разлика от традициите в българската литература за демонизиране на машината и оживяването ѝ, в пиесата на К. Христов изобретателят и откритието му представляват една неразделна цялост, а самият учен се превръща в робот, в марионетка и във финала на пиесата приема демонишни черти чрез абсолютната власт да се разпорежда с живота и смъртта. Негови жертви стават хората от най-близкото му обкръжение – старият му учител – проф. Магнус, и съпругата му Анна, лишена от изконната за всяка жена възможност да стане майка, поради работата ѝ с коварната синя светлина.

Изобретението на българския учен също е натоварено с противоположна знаковост. Първоначално описанието му в първо и второ действие

е в духа на научното откривателство, а кабинетът на българския учен по нищо не се различава от традиционните представи. На отделно място в него се намира *„ниска масичка с колелца, тесен висок ковчег, похлупен със стъкло, и с отворена предна врата: вътре се виждат всевъзможни леци, призми, огледала“* (Христов 1938: 281). В началото на това действие ставаме свидетели и на самия магически процес на зареждане на батериите с получената от слънчевите лъчи чудотворна синя светлина през многостъпалното призми и стъклъца. Авторът описва този процес в стила на научното, но и на приказно-декоративното и магическо действие...

Дино Рилски гръпва една верижка край стената; на тавана се появява кръгъл отвор, през който влиза стълб слънчева светлина. Изгръпва под нея масичката с ковчега, стъклениите предмети в него пламват с разноцветни светлини. Изтегля изпод една маса кутия с дребни батерии и се готви да ги напълни (Христов 1938: 281).

Получаването на синята светлина по своето представяне е в духа на научните открития и естествено предизвиква сензация навсякъде, където се демонстрира. Акцентът е към нейните фантастични възможности, прагматика и идеологически употреби за контрол над света. Изобретението е поставено на широка хуманна основа – източник на регрес и прогрес, на развитие на човечеството и на унищожение; то се свързва с душата на своя създател и невидимо започва да я управлява. Пиесата утвърждава мисълта, че всеки проби в науката функционира не само като израз на интелектуалния и техническия гений на личността, но и като морална отговорност на откривателя към другите и света.

Синята светлината е смъртоносна и парадоксално е, че нейна първа жертва е западният учен проф. Магнус, учител и покровител на българския изобретател. Откритието *„унищожава оплодителната сила и у човека, и у животните, и дори у растенията!“*; *„Малката батерийка съдържа невидими лъчи в такъв състен вид, че ... могат цели полкове да бъдат превърнати в миг на въглен. Оръдия, танкове, броненосци, стопени на кюлче...“* (Христов 1938: 352). Тя може да служи като оръжие за защита и нападение в предстоящата война. Неслучайно посочихме, че пиесата разобличава милитаристичните политики на големите държави. *„С тия лъчи могат да се свалят хиляди аероплани, които биха посмели да прелетат... над софийското поле“* (Христов 1938: 353). С описанието на откритието става ясно, че то може да се използва

като оръжие, и то отбранително – актуална тема в атмосферата на подготвящата се световна война. Целта на българския учен е синята енергия да се използва за съхраняване живота на гаровитите малки народи, заплашвани от агресивните големи държави. Откривателят вижда употребата на изобретението, превърнало се в оръжие не само за защита, но и за възстановяване на българските граници, променени след Първата световна война.

Можем туктакси да прекрачим днешните свои граници, не да завоюваме чуждо – макар никой народ да не смята това за грях, а да върнем своето. Десет войника с по една такава батерия в джоба си са цяла армия (Христов 1938: 352).

Необикновеният военен потенциал на откритието се превръща в мощен инструмент за контролиране хода на всяка война, т.е. в безценно оръжие, в тема – актуална и до днес. Магическите батерии притежават фантастични възможности, както за унищожение, така и за възраждане на живота. *„Няколко големи лампи от тия лъчи могат за една нощ да направят Житото на току-що засята нива да израстне, да узрее и на другия ден да се пожъне“* (Христов 1938: 351). Факт, който в пиесата предизвиква огромна сензация. Откритието може да се използва за постигане на завидно благосъстояние:

Няма да има безработни и гладни, животът става 95 процента и повече по-евтин; След една година цялата земя нощем ще грее с такава чудна светлина, че жителите на другите планети от нашата слънчева система ще бъдат смаяни от онова, което ние, закъснелите, сме постигнали!... Пустините ще станат по-плодоносни от най-плодородните полета.... ще блокираме полюсите, в няколко месеца ще разтопим вечните ледове, ще построим кули в тая светлина, които няма да позволят отново да се образуват... (Христов 1938: 228).

Цитираните по-горе картини на военен апокалипсис са неизменна част от научнофантастичния наратив за разрушаването на стария свят. И в същото време те съдържат идеята за новосътворението на света, за създаването на нов земен рай, в който ученият влиза в ролята на вездесещ демург. Пиесата се вписва в матрицата на научнофантастичния жанр и същевременно акцентира върху технологичната и декоративната направа на този нереален и фантастичен свят.

Подсъдимият Дино Рилски показва пред изумените съдебни заседатели и публиката принципа на дистанционното управление на автомобилите на улицата, насочвайки към тях своята батерия. Той спира и пуска произволно колите, което силно напомня съвременна електронна игра. Същата демонстрация ученият прави с растения, които за минути от зародиши разцъфтяват и прецъфтяват. И светът заприличва на електронен механизъм, в който използването на батерии, заредени с различни видове енергия (като копчетата на електронната игра), показват фантастичните възможности на науката, но изпразнена от хуманистичен потенциал тя самата се превръща в чудовище. Със своите доводи и демонстрации „магьосникът“ изобретател открива безграничните възможности на техническата мисъл и произвежда различни емоции сред публиката – въодушевление, удивление, страх, паника и т.н. Публиката реагира екстремно и преминава от едно крайно състояние в друго; една жена припада и я изнасят от залата, а друга полудява. Чрез средствата на киното авторът постоянно сменя камерата и следи реакцията на публиката, на съдията и на обвиняемия и постоянната промяна в настроенията от ропот, недоволство и омраза, през учудване, смайване, възторг и възвеличаване. Т.е., емоционалният градус е представен и в низходяща, и във възходяща линия, довеждайки публиката до някакъв екстаз. Изобретателят фигуративно превръща съдебната зала в експериментална лаборатория, която хипнотизира и управлява със своето откритие. Съдебните заседатели и участниците в действието се явяват послушни марионетки в ръцете на опитния учен-експериментатор. Като кулминация на фантастично-гротесковата ситуация, в трето действие на пиесата, съпругата на откривателя изважда револвер, за да го застреля, ужасена от образа му на чудовище, в което неусетно се е превърнал. Асистирайки на своя баща в работата с магическите сини лъчи, тя загубва способността си да ражда и така самият изобретател се превръща в жертва на своето откритие, като се лишава от наследници. Парадоксално е, че в процеса на съдебното дело, след излагане на всички възможности на синята светлина, публиката обявява учения от предател за спасител на народа и света, смаяна от неговия национализъм и патриотизъм, и остава спяща за военната мощ на изобретението и най-вече за манипулативния и авторитарен характер на изобретателя, в чийто образ може да се разчете и появата на бъдещия диктатор. Пиесата по един убедителен начин разкрива силата на сугестивното влияние на словото, показва мощната власт на лидера над публиката (също действащо лице в пиесата). Илюстрира механизма на

управлението на тълпите чрез използването от оратора на различни риторически похвати, и най-важното – разкрива манипулативните техники за владение на масите, скрити зад хуманистични каузи, патриотични цели и националистични идеи. В драмата се поставя въпросът за хуманността на научните открития, за икономическите и политическите интереси, които движат света, за морала и отговорността на учените, за сложната връзка между човека и технологиите. Има нещо много заплашително и абсурдно в поведението на българския учен на финала на пиесата, показал неограничената власт на личността, превърнала се в диктатор, решен да управлява света по своя преценка.

В пиесата има различни твърдения за българското, европейското, балканското, американското като израз на народопсихологичен менталитет и стереотипизирани представи. Западният учен проф. Магнус подчертава борческата природа на българите: *„вие имате героична природа, можете да се борите“*. Българският учен приема, че според балканската логика *„често могат да обявят някой за предател“* и *„като всеки млад народ нямаме голяма вяра в себе си“*; *„лесно отричаме всичко свое“* (Христов 1938: 226). „Поевропейчването“ включва разделяне с турската бавност, интерес към рекламата, скандалната новина, свободата на словото и манипулациите на вестникарите. Във второ действие ставаме свидетели на това как се фабрикуват новините, как се изработват сензациите с оглед манипулиране на читателите и управление на общественото мнение. В пиесата се откриват редица народопсихологически и социокултурни представи за своето и чуждото, лансирани от медиите. В стила на модернизма и сатирико-пародийния стил на изображение на Св. Минков и Ч. Мутафов К. Христов тиражира стереотипизирани представи за политическия, обществения и културния живот в света. Българското и европейското са сравнявани и противопоставяни, като освен тях в световната карта за разпространение на откритието на българския учен се включват и различни други народности и гържави. Ученият смята да „облагодетелства“ с откритието си южноамериканските републики: *„Дано моята светлина ги успокои“*; за афганистанския народ е категоричен – *„този народ няма нужда от такава светлина... стига му борината“* (Христов 1938: 289); скандинавците също са лишени от неговото изобретение. В политическия му план за спасяване на малките и талантиливи народи от хегемонията на империите *„най-важно е да се свърши с големите европейски народи, включително Англия, както и Съединените северноамерикански щати“* (Христов 1938: 289). Провокативно

закачлива е позицията на учения спрямо Япония. Империята на изгряващото слънце е населена с „хитри жълти маймуни, които правят всичко, каквото човек прави, дори понякога по-добре от хората“ (Христов 1938: 289). Ескимосите за него не трябва да имат достъп до откритието, защото „ще изчезне цялата прелест на онзи край, никаква механика за тях“ (Христов 1938: 289). Относно съседните балкански държави, авторът е готов да ги подкрепи, но с условие страната ни да си възвърне отнетите от съюзниците ни територии. Тази картина на света отново е съзвучна с редица тези в публикации на К. Христов в печата по време на Балканските войни и на Първата световна война, когато развива крайните си шовинистични идеи по редица въпроси на сръбско-българските отношения и политиките в Европа и света. Неговият хумористично-пародиен тон развенчава определени геополитически тези, актуални през 20-те и 30-те години у нас. И в този дух пиесата му се доближава отново до своеобразния Светослав-Минков стил, според който „самата ирония на писателя е насочена към социални представи, управляващи поведението на хората, към функциониращите образи на нещата“ (В. Стефанов 1990: 113).

За разлика от останалите по-ранни грами на К. Христов неговата последна (и както стана ясно дотук) много актуална и дори скандална за времето си пиеса⁸, не стига до зрителите. Парадоксално е, че пътят ѝ към сцената е предотвратен от самия драматург, който не харесва сценичната адаптация на режисьора-авангардист Хрисан Цанков и след скандал изтегля творбата си от Народния театър⁹. Странно е, че запознатият с постиженията на западноевропейските театри поет и драматург е толкова консервативно настроен към експериментите и творческия почерк на модерния български режисьор. Така авторът предотвратява не само един интересен спектакъл, но най-вероятно и поредната

⁸ „Откривател“ се явява последна пиеса в творчеството на К. Христов, въпреки че през 1939 г. издава „Майстор и дявол“, която е замислена и реализирана по-рано. Но се отпечатва по-късно.

⁹ Текстът прави силно впечатление на екстравагантния режисьор-авангардист Хрисан Цанков, който я преработва сценически с оглед възможностите за смесване на гротеската и сатирата със сюрреалното и фантазното и започва репетиции на сцената на НТ. Възмутен от поправките, които Цанков му представя в своя режисьорски екземпляр, драматургът изтегля със скандал пиесата си от НТ и пише своята прочута студия „Кой проваля българската грама“, излязла в отделна брошура през 1939 г. в печатница „Нов живот“. Почитател на идейния театър, на високата сценична условност и алегоричност, Хрисан Цанков се разминава с компетентците и разбиранията на самия автор за сцената.

скандална акция от своя страна, която би му причинила нови огорчения и разочарования, поради факта, че в пиесата има скандални моменти, които неизбежно биха разбудили духовете при поставянето и на сцената в навечерието на войните¹⁰. Например целта на българския учен е с милиардите от продаденото си на Запад откритие да изплати дълговете на родината, да защити малките народи от имперските политики и да сътвори нов световен ред на икономическа равнопоставеност и военнополитически баланс между държавите. Така съвременната социално-политическа действителност директно се настанява в драматургията на К. Христов и нейният нерв изземва от смисловата многозначност на текстовете му, въпреки многопластовите линии, разгърнати в тях.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Арнаугов 1967: Арнаугов, М. Кирил Христов. – София: Изд. на БАН, 1967, с. 382–390.

Българска фантастика. Антология, Съставител и предговор Огнян Сапарев. – София: „Хр. Г. Данов“, 1983, с. 10.

Константинова 1987: Константинова, Е. Въображаемостта и реалното. – София: УИ „Св.Климент Охридски“, 1987, с. 213–214.

Русков 2004: Русков, Ив. Иван-Асен III – завладяване откъм Америка. // *Култура и критика*. Ч. IV: Идеологията – начин на употреба. Състав. Албена Вачева, Йордан Ефтимов, Георги Чобанов. – Варна: LiterNet, 2004–2006. [Електронно издателство LiterNet, 12.07.2004]

Стефанов 1990: Стефанов, В. Разказвачът на модерните времена. – София: Български писател, 1990, с. 111, 113, 115.

Христов 1939: Христов, К. Кой проваля българската драма? – София: 1939, печатница „Нов живот“, с. 50.

Христов 1938: Христов, К. Откривател. Драма в три действия. // *Българска мисъл*, год. XXIII, кн. 4 (с. 209–231), кн. 5, (с. 281–293) и кн. 6 (с. 345–355), 1938.

Христов 1966: Христов, К. Съчинения в пет тома. Т. 2. Поеми, балади, граматични произведения. – София: Български писател, 1966 с. 411–412.

¹⁰ Парадоксалното в случая е, че Христов полага усилие критическата му полемика с Хр. Цанков да бъде отпечатана веднага след скандала, за да изобличи заподозрения в посегателство върху „свещения му текст“ режисьор. С яростни критически полемики са придружени и по-старите му пиеси като „Боян магистникът“ от 1905 г. „Стария воин“ – 1914 г., „Охридска девойка“ – 1917 г. Театралната критика обвинява драматурга в шовинистични позиции и унижаващ българската нация патос.

Копнежът. Разказът на Любен Дилов „Съдебно дело: Целувката“.

Психоаналитични щрихи

Росица Чернокожева

Институт за литература – БАН

r_chernokozheva@abv.bg

Резюме: Текстът разглежда разказа на Любен Дилов „Съдебно дело: Целувката“. Това е среща на потомци на земляните от планета- колония със земните жители. Акцентира се на хуманистичната насоченост в разказа. На копнежа и изконния стремеж на жителите на колонията в Космоса към среща на себеподобни хора. Хуморът и иронията внасят допълнителен нюанс на емпатия към героите. Темата на разказа се обогатява и от психоаналитичния ракурс към играта на нагоните Ерос и Танатос.

Ключови думи: предвиждане, хуманистика, копнеж, психоанализа, хумор

THE LONGING: LYUBEN DILOV'S "COURT CASE: THE KISS"

Summary: The text examines Liuben Dilov's short story "Lawsuit: The kiss". It's a meeting of descendants of the earthlings from a planet-colony with Earth's inhabitants. The focus is on the humanistic side in the story. On the yearning and primordial aspiration of the space colony's inhabitants to meet self-similar people. The humor and irony bring additional nuance of empathy for the heroes. The story's theme is also enriched by the psychoanalytical aspect for the game of Eros and Thanatos.

Keywords: Prediction, humanities, longing, psychoanalysis, humor

Странно нещо е животът, съдбата. На този разказ се спрях още в началото на месец февруари, когато не беше се заговорило у нас за някакъв вирус. Прочетох разказа и ме грабна. Грабна ме неистовият копнеж. Копнеж по изживяването на свобода, красота, любов. Там имаше всичко, по което може да копнее един потомствен землянин, но роден и израсъл на друга планета – колония на Земята. Знае се, че във фантас-

миката ние проектираме нашите земни закони, параметри и усещания. Защото сме устройени да мислим по Нютоновите закони, макар и преодолявани от квантовата физика.

После дойде вирусът, постепенно се настани в бита и съзнанието ни. И какво бе изумлението ми, че тематично в този разказ става дума за земен вирус, който е същността на фабулата. И дойде отново потвърждението – фантастиката предхожда събитията в живота. И още – копнежът е чувство, което подтиква към цивилизационен възход, към хуманност.

Около какво се завърта фабулата на разказа? Космически кораб излита на експедиция в Космоса. Две години лети. Апаратурата и екипажът забелязват планета, която съвсем прилича на Земята: зелени поля, планини, езера – с една дума, невиджана красота. Правят проучвания на биологичните условия и се оказва безопасно да кацнат на тази планета. И тук се случва драмата. Драма – като морален казус за космонавтите от планетата-колония и четири смъртни случая на членове от екипажа на кораба.

Всъщност завръзката на разказа е съдебно дело, наречено „Целувката“. Подсъдимите са трима – щурманът Ерик Зети, космopilотката Дара Сагова и лекарят Марон Мар. Те са обвиняеми и свидетелстват пред съда. Показанията на щурмана и Дара са еднакви, а лекарят предлага съвсем друга версия. И една подробност – само лекарят, излизайки от асансьора на космическия кораб, си е сложил предпазен шлем. Щурманът и Дара изпадат в клинична смърт и ги спасява лекарят. А другите двамата космонавти, които са били в контакт със земляните, умират. Според съдиите това е резултат от земния вирус.

Какво всъщност се случва. Виждайки тази земна красота на планетата, космонавтите импулсивно се втурват при кацането си навън, дори без предпазни шлемове. Щурманът го описва така: „Не можете да си представите каква красива планета. Направо да се събуеш бос и да хукнеш по ливадите ъ... Приказен свят! Разкошни гори и поляни, реки и рекички, езера и океани, и цветя, цветя, цветя... Нетърпението ни да се слеем с простора, да тичаме и да крещим, да изкрещим от всичката си мъка, на събрала се у нас още в гените ни, бе ни превърнала в зверове“ (Дилов 1997: 221–122).

Показанията на Дара Сагова не се различават от тези на щурмана и тя добавя още, че същата всеобща лудост от прелестта на планетата била обхванала и нея, със същата самозабравеност хукнала заедно с другите по поляната. Какво се случва според разказите на щурмана и

Дара, когато те стъпват на тази непозната планета, която толкова им прилича на Земята, тяхната прамайка, тяхната прародина, за която те само са слушали на своята планета-колония. И щурманът, и Дара виждат тичащи към тях земляни, които съдиите иронично ще нарекат „туземци“. Тук разказът на щурмана продължава така: „(...) тогава се появиха хората. Хора като нас, хора без шлемове. (...) А към мен тичаше най-красивата жена в Галактиката. Беше разперила ръце да ме прегърне и аз исках пръв да стигна до нея, за да не ме изпревари някой“ (Дилов 1997: 223).

Щурманът описва тази красива жена, че е имала само препаски от цветя около гърдите и кръста. И тогава те се хвърлят в обятията си и се целуват с усещането, че цял живот са копнели за това. След това щурманът разказва, че не помни нищо и че докторът го е събудил.

Дара Сагова разказва за контакта си със землянин със същата еуфория, като при спомена замечтано притваря очи: „Той ме целуна. Прегърна ме и ме целуна. Съвсем като земен мъж“ (Дилов 1997: 226).

От развитието на разказа става ясно, че съпругата на щурмана и мъжът на Дара са починали от този контакт със земляните. Тълкуването на съдиите е, че това е станало или от земните вируси, или от вирусите, на които са приносители космонавтите. В хода на делото съдиите питат подсъдимите защо не са помислили малко преди да се хвърлят така необмислено в обятията на тези туземци. И щурманът, и Дара са единодушни, че те, колониалните заселници, са варварите, а не земляните – носители на всичко прекрасно. И най-вече, колониалните заселници са видели в земните жители всичко, за което са мечтали от векове.

Тук изниква един етичен, философски и прагматичен въпрос. Ето, населението на Земята се е заселило и на друга планета от Галактиката. Но остават ли у тях тези изконни стремежи и копнежи по Майката Земя. Ясно е, че те остават там някъде, дълбоко закодирани в техните гени и при пръв случай тези копнежи избухват и предявяват своите претенции.

Този разказ със своята метафоричност може да има обоснован психоаналитичен подтекст, който ни въвежда в играта на нагоните.

Как Ерос и Танатос се преливат? Нима жестът на любов се явява разрушителен? На душевната ни сцена двата нагона – еротичният и деструктивният, винаги се повлияват един друг и никога не са поотделно в чист вид. За да се роди живот, създаващата субстанция трябва да загине. В любовта има и много агресия, както е вярно и това, че всеки агресивен (деструктивен) акт донякъде е с оттенък на еротичност.

Ерос и Танатос се преливат, сливат. Дали любовта не иде с края. И къде е краят, и къде началото. Всичко се завърта и завихря наоколо. Ерос и Танатос – една сила.

В „Отвъд принципа на удоволствието“ (1920) Фройд ще постулира: „Нагонът представлява вътрешно присъщ стремеж на живия организъм към възстановяване на някакво предишно състояние“ (Фройд 1992: 134). Нагоните се отличават с консерватизъм, регресивност, както и със склонност към повтораемост. Целта на всеки живот е смъртта. В този ред на мисли е и появата на първия нагон – процесите на преминаване от неживата материя към живата, както и установяване на ритъм на преливане на нагоните. Целта на сексуалните нагони (Ерос) и нагонът към смъртта (Танатос) е да възстановят едно състояние, нарушено от възникването на живота, а самият живот е борба и компромис между двата стремежа.

Този въпрос си остава космогоничен и целта на живота получава дуалистичен отговор. Фройд ни е оставил един великолепен израз: „(...) нагоните към смъртта са, общо взето, неми и шумът на живота най-често идва от Ероса“ (Фройд 1992: 186).

Има и един друг нюанс в процеса на развитие и движение на нагоните – сублимацията. Тук присъства и темата за красотата. Психоанализата ни предлага един вариант, как се ражда сублимацията, т.е. пренасочване на нагоновата енергия към учене или създаване на културни феномени и стремеж към красота. Може да се каже, че стремежът към съвършенство е последица от изтласкването на нагоните, върху което е построено най-ценното от човешката култура (Фройд 1992: 139).

Но да се върнем към разказа на Любен Дилов. И тогава идва ред да изслушат лекаря. Неговата версия е, че не е имало никакъв контакт със земляни, че въобще не е имало хора. Това са били халюцинациите и агорафобията, които са довели до смъртта на космонавтите. Ето неговото свидетелско показание:

Нямаше хора (...) мечтата ни да има. Сензорният глад предизвиква подобни видения. И свободата. И агорафобията – тоя безумен страх от открито пространство, който така внезапно ни удари. Ние сме родени като къртици под повърхността на тази малка безатмосферна планета. За да излезем на открито, слагаме шлемове, пускаме светлинни филтри пред очите си, навличаме суперскафандри, а когато гледаме наоколо, все надничаме през телескопи и екрани, и оптически визьори. Като

охлюви се движим навсякъде, затворени в тесните си къщички... И внезапно кацаш някъде, където можеш да захвърлиш скафандръ, гол да се съблечеш, с цялата си уста да зинеш, да разпериш ръце, но в прегръдката ти с отзмъстителен удар нахлува един непривичен свят (...) настъпила та депривация става неизбежен сърдечен спазъм (Дилов 1997: 230).

Как завършва този съдебен процес? Съдебният компютър, една гигантска памет, която се смята за абсолютно справедлив и безпристрастен, отсъжда, че тримата от екипажа са виновни. Любен Дилов иронично вметва, че този безкомпромисен и справедлив съдебен компютър полу на шега е наречен заради качествата си „Темида“.

Но какво прави този разказ толкова впечатляващ? Хуманистичната му насоченост и копнежът. В тази история, в това съдебно дело, бих казала, че има и още един неочакван участник – авторът, като адвокат, защитник на подсъдимите. В разказа Любен Дилов като неофициален, формален участник в съдебното дело, като че ли прави следната пледоария в защита на екипажа и техните мотиви на поведение.

Ето блестящата защитна пледоария на Любен Дилов:

Вярата, че на тази красива планета е имало себеподобни – все едно какви – бе осмислила смъртта на четиримата космонавти, възвеличаваща саможертвата им при осъществяването на първия контакт с извънземна цивилизация. Защото всички тези хора се свираха на една далечна, негостоприемна планета, по-скоро астероид, с единствения смисъл да разширят границите на човечеството в Космоса с извечната мечта да открият някога някъде из галактическите пространства друг разум. Ето сега, че отново се посягаше да им бъде отнето нещо далеч по-скъпо от собствения им живот поотделно – целокупната човешка надежда за общуване с други, за себепознание чрез другите. Те отново и като че ли още по-трагично оставаха сами със себе си, сами срещу себе си (Дилов 1997: 229).

Тук е мястото да обърна внимание на иронията и самоиронията в разказа. Това много видимо проличава във въпросите, които съдиите задават като допълнителни на тримата подсъдими. Това са въпроси от рода на: Какви са били отношенията на космонавтите с техните съпруги и съпрузи? За пояснение ще добавя, че на такова дълго, двегодишно летене космонавтите пътуват като семейни двойки. Особено хумористично звучене добива диалогът между Дара и съдията, който злобно

и напомня, че съпругът ѝ е там, а тя се хвърля да се целува с някакъв туземец. Дара му отвърща остроумно, че в правилника нищо не пише за целуването и продължава: „Вашата съпруга винаги ли ви пита, когато реши да се целува с някого?“ (Дилов 1997: 227).

Връщам се на психоаналитичния нюанс за себеопознаването. Този въпрос е занимавал Фройд през целия му живот. Дори с една дума може за се каже, че цялата теория и практика на психоанализата не е само един клон от медицинската наука за лечение, а стремеж към себеопознание. Фройд твърди, че още малкото дете на 4–5 години е оформен индивид и после само преекспонира наученото дотогава. Не че игнорира опита или както той я нарича – „учителката нужда“. Напротив, той постулира с много топлота: в описанието на случая „Малкият Ханс“: „(...) нека нашият мъничък изследовател преждевременно добие опита, че всяко познание е само частица и че на всяко стъпало на познанието винаги остава неразрешен проблем“ (Фройд 1993: 129).

Фройдистката теория се е доказала като една много хуманистична теория, колкото и скептичен да е Фройд и да твърди, че „и в доброто, и в злото човек винаги може повече, отколкото смята, че е способен“. Но може би като завършек на този текст, облъхнат от толкова хуманизъм, е подходящо твърдението на Фройд, че човек заплаща своите цивилизационни постижения с невроза. Озаглавих този текст – „Копнежът“. Може би разпалените думи на Дара, когато откровено и в еуфория обяснява поведението си, е най-подходящият край: „Ама не разбирахте ли, то не беше целувка между мъж и жена, то беше целувка между две цивилизации, сто хиляди години жагували за нея!“ (Дилов 1997: 227).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Дилов 1997: Дилов, Л. Наше доказателство за летящите чинии. Избрана хумористична фантастика. 2 т. – София: Труд, 1997.

Фройд 1993: Фройд, З. Детската гуша. – София: Евразия, 1993.

Фройд 1992: Фройд, З. Отвъд принципа на удоволствието. – София: Наука и изкуство, 1992.

Бъдещето на тялото в романа „Матрикант“ на Александър Белтов

Елена Борисова

Институт за литература – БАН

elena39789@abv.bg

Резюме: Съществуват ли технологични възможности на теория, но невъзможни за реализиране – сега и завинаги? Какво ще се случи със спомените за старите ни, износени тела, след като сме захвърлени в по-силни, поддържани с минимални усилия от наша страна? Това са въпроси, на които настоящият текст се опитва да отговори, проследявайки проблема за бъдещето на тялото в романа на Александър Белтов „Матрикант“. Същевременно статията маркира някои от важните идеи и посоки на трансхуманизма и правните казуси около собствеността на изкуствените телесни протези и др.

Ключови думи: трансхуманизъм, българска фантастика, изкуствено тяло, биоетика

THE FUTURE OF THE BODY IN ALEKSANDER BELTOV'S NOVEL "MATRIKANT"

Summary: Are there any technological possibilities known to theory that are impossible to be implemented in reality – now and forever? What will happen with the memories of our old, worn-out bodies after we are thrown into stronger ones – bodies that are maintained with minimal effort? These are questions the current paper tries to resolve by tracing the concepts of Alexander Beltov's novel "Matrikant". At the same time the paper aims to mark some important transhumanistic ideas and legal cases about the ownership of artificial prostheses and the like.

Keywords: Transhumanism, Bulgarian fiction, artificial body, bioethics

Целта на човечеството да опознае и контролира функциите на природата в търсене на биологично безсмъртие е толкова стара, колкото и самата история на човешкия род. Копнежът по преодоляване на тленната обвивка се проявява още в митовете за боговете, подхранващи своята вечност със загадъчна субстанция, наречена амброзия.

Образите на Икар и Дедал например са доказателство за желанието на нашата раса да преодолее – чрез изобретяването на „изкуствени протези“ – собствените си биологични граници, да усилва възможностите на собственото си тяло.

Идеите, породени от гносеологичните източници на митичното създаване, битуват в съвременната академична мисъл, макар и силно трансформирани, изградени вече върху научни хипотези, теории, проекти, които са в процес на реализация. Усилията на изследователите са насочени към подобряването, усъвършенстването на живота във всичките му проявления, като акцентът е поставен най-вече върху създаването на условия, необходими за задоволяване нуждите на човека от бъдещето.

1. Трансхуманизмът: движение към обновление на човешката природа

Напредъкът на био-, нано- и информационните технологии от средата на XX в. предизвика ускоряване както на развитието на науката, така и на „темпо на живота“. Изследването на Чарлз Дарвин (1809–1882) „Произход на видовете“ (1859) е важен фактор за тласък на биологичните науки, а откритият от него еволюционен принцип за оцеляването на най-приспособените се оказва стимул, с който еволюцията през XX в. овладява и манипулира човешката еволюция по изкуствен път. Идеите за подобряване на генетичните качества насочват не само погледа на учения, но и перото на писателя, занимаващ се с научна фантастика, към възможните трансформации на човека с помощта на технологиите.

През 1872 г. британският антрополог и историк Уилям Рийд (1838–1875) излага своята визия за бъдещето на телата¹, които той смята, че принадлежат на нисшите животни. Според него умовете ни вече са ги надраснали и заради това ги гледаме с презрение. Ще дойде ден, по думите на Рийд, в който „науката ще ги преобразува със средства, които не можем да предположим и които, дори да ни бъдат обяснени, не бихме могли да понесем“ (Read 1872: 511). През 20-те години на XX в. се появява книгата на Джон Бернал (1901–1971) „Светът, плътта и дяволът“ (1929). Бернал стига до заключението, че многобройните ограничения, присъщи на човешкото тяло, могат да се преодолеят само с помощта на механически приспособления и протези, така че от първоначалното

¹ В изследването „Мъченичеството на човека“ (1872).

тяло да остане само мозъкът. Нарастващата сложност на нашето съществуване поражда необходимостта от много по-сложна сензорна и моторна организация. Решителната стъпка ще дойде, твърди Бернал, когато „разширим чуждото тяло в действителната структура на живата материя. Паралелно с това развитие се осъществява и промяна на тялото чрез намеса в химичните му реакции“ (Bernal 2017: 31). В книгата са описани и стъпките, по които учените биха могли да съхранят мозъка извън тялото.

Футуристичният заряд на подобен тип изследвания, отричането на естествения еволюционен процес и замяната му с друг тип конструкторска намеса благоприятстват появата на интелектуалното и културното движение, наречено трансхуманизъм². Концепциите на това движение са заложени и в есето на британския биолог Джон Халдейн (1892–1964) „Дедал, или науката и бъдещето“, в което авторът разглежда големите ползи от евгениката, ектогенезата и генното инженерство. Непосредствено след неговата публикация се появява статията на Бъртранг Ръсел (1872–1970) „Икар, или бъдещето на науката“, в която той разгръща скептицизма си по отношение на идеята на Халдейн, че научните открития ще поведаат човека по пътя на щастие.

Една от главните характеристики на трансхуманистичното движение се наблюдава в тенденцията то да преминава от традиционната медицинска парадигма, тази на терапията, чиято цел е да „поправя“, да лекува болестите, към по-висш модел, модела на подобряването, усиляването, „увеличаването“ на естествения, а не само на социално-политическия потенциал на човешкото същество. Това движение не е свързано с еднородна и компактна теоретична област, а е по-скоро множество хетерогенни, фрагментарни линии на изследвания, свързани от идеята за преодоляването на биологичните и културните граници на човека с помощта на генното инженерство, роботиката, нанотехнологиите и изкуствения интелект, даващи на мозъка и човешкото тяло нов генетичен и технологичен капацитет, който може да промени не само хората, но и тяхната природа.

² Терминът „трансхуманизъм“ е въведен от биолога Джулиан Хъксли (брат на романиста Олдъс Хъксли) през 50-те години на XX в. в лекцията „Знание, морал и съдба“. В лекцията си Хъксли разгръща идеята за развитието на човека отвъд възможностите на собствената му природа. Терминът получава съвременния си смисъл под перото на Ферейдоун М. Есфандиари (FM-2030) през 70-те години (публикуван по-късно в книгата му „Are you a transhuman?“ през 1989 г.).

През 90-те години футуристът Макс Мор предлага манифест на движението, озаглавен „Принципи на екстропията³ 3.0“. Той посочва, че трансхуманистите разширяват хуманизма⁴, като отхвърлят идеята за човешките граници, прибягвайки до средствата на науката и технологиите, съчетани с критическа и съзидателна мисъл. Ние оспорваме, пише той, „неизбежния характер на старостта и смъртта, опитваме се постепенно да подобрим интелектуалните си и физическите си способности, както и да се развием емоционално“ (More 1994: б.с.). Предвиждаме и насърчаваме (по думите на Мор) развитието на все по-гъвкава, интелигентна и отзивчива технология. Ще се развием съвместно с продуктите на нашите умове, ще се интегрираме с тях и накрая технологията ще бъде интегрирана в нас; постчовешки синтез, което ще доведе до разширяване на нашите способности и свобода.

В манифеста е посочена и важната роля на науката за ускоряването на нашето преминаване от участта на човеци към тази на трансчовеци и постчовеци с безпрецедентен физически, интелектуален и психологически капацитет. Това са принципи не само на вяра, но и на действие. Човекът започва да се разбира като конструкция.

Друг главен представител на течението – Ник Бостръм – смята, че в края на трансформациите си човек трябва да има избор да се насочи към желана от него форма. Според Бостръм чрез човешкото усилие нашето бъдещо общество ще притежава мощта да представи еволюцията у човека с нови способности, водещи до дълголетие и до това, което той нарича „свърхчовек“. Това подобрение може да произтича единствено от човешката трансформация. Тази технологична трансформация ще бъде ускорена чрез генното инженерство, биологичните науки, удължаващи живота, невронно-компютърната интеграция, виртуалната реалност и др.

От появата на тези текстове до наши дни визиите за съдбата на човека се проблематизира както в множество трудове, конференции и прочее, така и от писатели, отразяващи, развиващи футуристичния импулс на научните идеи в своите произведения.

³ Терминът екстропия тук означава обратното на ентропия, на идеята за дезорганизация и упадък; чрез този термин авторът твърди, че транхуманизмът почиства на убеждението, че безкрайният прогрес, безкрайното усъвършенстване на човешкия вид е едновременно възможно и желателно.

⁴ И хуманистите, и трансхуманистите отдават първостепенно значение на разума, напредъка на ценностите, свързани с благоденствието на човека, отколкото произтичащи от някаква външна религиозна институция.

Докъде може да стигне по този път човешкото същество? Ще бъде ли възможно някой ген, както е представено например в „Прекрасният нов свят“ на О. Хъксли, да създаваме деца по поръчка? Съществуват ли технологични възможности на теория, но невъзможни за реализиране сега и завинаги? Научнофантастичните произведения, въвличащи в своята художествена образност идеите на трансхуманизма, издигат трансхуманистичния спор в по-конструктивна, диалогична посока чрез дистанциране от реалния свят, но същевременно поддържат неговата правдоподобност. Стойността на този тип литература, ангажирана с прогностични сценарии за бъдещето, се изразява в създаването на правдоподобни отговори на все още неразбираеми или несъществуващи събития, технологии, финализирани научни проекти и т.н. Много често тези въображаеми сценарии очертават и задават по-широки социални импликации на жанра и неговото взаимодействие с по-широкообхватни социални структури.

2. Отвъд човешката природа: изкуственото тяло като проблем на българската научна фантастика

Научната фантастика реагира на промяната, чрез която бъдещето ни връхлита в лицето на научни проекти. Ускорителният темп, генериран от футуристичния им заряд, води до обществени, личностни и психически последици и тези последици предизвикват **шок от бъдещето**⁵. С този термин бихме могли да изразим разрушителния стрес и дезориентация на човека в подобен тип произведения, подложен на голяма промяна за твърде кратко време. Усещането за нетрайност, за преходност са допълнително изразени чрез дотъпяване на това, което природата е създавала хилядолетия наред, с науки, благодарение на които, след тяхната конвергенция, безсмъртието ще бъде реално осъществимо.

През последните десетилетия фантастиката се е превърнала в хранилище, художествен трансформатор на повечето исторически разработени митове за техноеволюцията. Възможностите на новите технологии позволяват на научната фантастика да разкрие невиджаната пластичност на човешкото тяло, като същевременно поставя под въпрос етичните намерения на науката. Кой кого поражда? Технологията нас или ние – технологията? Какво е човешка форма? Дали в крайна сметка целим да направим човешкото по-човешко, или иначе казано, по-

⁵ Терминът е създаден през 1965 г. от американския футурист Алвин Тофлър.

добро, или искаме да лишим човека от човешкото и по изкуствен начин да създадем нов вид, вида на постчовеците?

Трансформацията на тялото в удобна за бъдещето форма, копирането и трансфера на съзнанието в изкуствен приемник, очовечаването на изкуствения интелект, усилването на организма с помощта на нанотехнологиите са теми, вълнуващи и българската литература. Автори като Александър Геров⁶, Недялка Михова⁷, Любен Дилов⁸, Николай Телалов⁹ и др. проблематизират намесата в органичната природа, попаднала в полето на целенасочена интервенция. В световен мащаб подобни сценарии за взаимодействието между човека и технологиите са разгърнати от автори като Робърт Шекли¹⁰, Грег Бетър¹¹, Дон Де Лило¹² и др.

Настоящият текст ще се съсредоточи върху проекцията на някои идеи на трансхуманизма в романа на Александър Белтов „Матрикант“ (2015). Разширяването на човешкия потенциал чрез преодоляване на застаряването; подкрепата на благополучието на модифицираните форми на живот; свободата да бъдем притежатели на това, за което по един или друг начин сме платили, е средство за контрол, налаган от монополистична организация, продаваща нов живот. Темата за трансфера на съзнанието в чуждо тяло не е нова за нашата литература. В романа на Любен Дилов „Да избереш себе си“ съзнанието на героя проф. Димих е прехвърлено в механично тяло, приличащо едновременно на торпила и на акула-чук. В романа на Недялка Михова „Интра“ психиката, знанията, познавателните възможности на земния разузнавач Ан Орин са прехвърлени посредством „телеграфиране“ в тяло с особеностите на обитател от планетата Интра. И Любен Дилов, и Недялка Михова представят този процес с оглед желанието на науката да използва трансфера на съзнанието като средство за познание, но акцентът е поставен върху проблема за невъзможността на това съзнание да се адаптира към новата си форма; за устойчивостта на човешката идентичност в една напълно различна приемна среда. Подобен сценарий е разгърнат и в новелите на Александър Геров „Неспокойно съзнание“ и „4004 година“, където се

⁶ „Неспокойно съзнание“ (1966), „4004 година“ (1966).

⁷ „Интра“ (1988).

⁸ „Да избереш себе си“ (1994).

⁹ „10-9“ (2007).

¹⁰ „Корпорация „Безсмъртие“ (1959, бълг. прев. 1992) и „Обмен на разуми“ (1966, бълг. прев. 1996).

¹¹ „Кървава музика“ (1985, бълг. прев. 1997).

¹² „Нула К“ (2016, бълг. прев. 2016).

обговарят практическите ползи от научно-техническата революция за „създаване на изкуствени живи хора, а оттук и възможността да бъдат съживявани по изкуствен начин хора“ (Геров 1966: 7–8). Непокойното съзнание на героя от първата новела се опитва да проникне в бъдещето и да визуализира себе си като изкуствено създание: „...кои функции на мозъчната материя ще бъдат възстановени, ще могат ли да се постигат различните нюанси в преживяванията на живия човек, ще бъде ли приятен такъв живот или ще бъде адско?“ (Геров 1966: 75). Възбуденото, напрегнато състояние на човешкия мозък съпреживява резултатите от точните науки и се стреми да постигне свобода, която човешкият дух би реализирал откъд оковите на разлагащата се плът.

Във втората новела безсмъртието е осъществено посредством трансфера на спомените на героя (във вид на грамофонни записи) в изкуствен мозък, а оттам и в механично тяло. Това, което е създадено като човек на бъдещето, е сглобен механичен конструкт, който предизвиква усещанията си с бутони и същевременно би могъл да постави край на живота си. Гръдният кош представлява кутия, която обхваща корема и се съединява с крайниците. Само вратът и главата наподобяват структурата на нормално роден жив човек. „Всичко наистина беше много смешно“, коментира съживеният поет, „приличах на восъчна кукла от мъжки пол, нещо като манекен, какъвто поставяха едно време на витрините“ (Геров 1966: 90). Сатиричният елемент в тези произведения е насочен към разголването на психиката на бъдещите хора с фанатичната им цел да се превърнат в пълноправни господари на природата.

Представената от Геров визия за тялото и характеристиките на хората от петото хилядолетие разкриват не само усещането за фрагментарност, незавършеност на *Homo Sapiens*, посредством сглобените сякаш набързо и без естетическа визия нови форми, но и заявките, стремежите на човечеството за едно бъдеще, в което съзнанието заслужава своето продължение в органична форма. Науката, казва героят, един ден „ще създаде и органически хора. А аз искам да живея отново като такъв. Да се раждам, да раста, да умирам, пак да оживявам и все така по естествен начин“ (Геров 1966: 188).

Проектирането на проблема за тялото в бъдещето осигурява на научната фантастика необходимия материал за художествено осмисляне на реално съществуваща полемика между защитниците на технологичното бъдеще и привържениците на естествената еволюция. В крайните си проявления трансхуманизмът пледира за технологична възможност

на *лица без тела* – еманципиране на субекта от всякакъв конкретен носител и запазването му като чиста информация. Какво ще се случи със спомените за старите ни, износени тела, след като сме захвърлени в по-силни, поддържани с минимални усилия от наша страна? Кой притежава правата на нашето безсмъртие и каква е цената, която трябва да платим за този технологичен дар? Това са въпросите, с които се ангажира романът на Александър Белтов „Матрикант“. И още: той отразява дискусията, насочена към законовите рамки, регулиращи правата на телата на бъдещето; засяга религиозния и расовия антагонизъм; посочва съществената роля на биоетиката като авторитет, който ще картографира моралните измерения, действия и политики в науката за живота и здравните грижи, спрямо новите трансформации на телата.

Героят Антон доброволно се включва в проект, чиято високоотговорна хуманитарна дейност е свързана със закупуване правата на „матрицата на зрял човешки интелект“ с цел неговото мултиплициране в изкуствено създаден биомеханичен аналог, наречен матрикант. Условието е участниците да прекарат два месеца в института, който провежда експеримента, а най-подходящият за създаването на матричен донор би могъл и да се откаже преди самата процедура. Целият този театрален сюжет се разгръща, за да бъде тестван новият продукт на компанията, а именно – Антон, внедрен в група, която трябва да познае различния. Матрикантът също няма представа за собствената си изкуствена природа. Изземането на идентичността на човек, починал малко преди този трансфер, задава моралните, етични и юридически параметри на притежанието на и собствеността върху *лице с няколко тела*. Става дума за резервните и заместените тела, като днес, по думите на Стоян Ставру, „заместванията“ са частични и функционални, но имат претенцията в бъдеще да обхванат цялото тяло (Ставру 2016: 11). По този начин екзоскелетите и имплантите, отбелязани в правото като медицински изделия, формират една специфична група от обекти, които в един момент изцяло ще преминат биологичните граници на тялото (както в случая става дума за биомеханичен човешки аналог) и ще поставят въпроси за юридическия му статут. Технологичната възможност за *лица без тела* полага идеята за безсмъртието в полето на покупко-продажбата.

За компанията, която е създавала матриканта, той е просто прототип, нейна движима собственост, по-млад двойник на вече починалия Антон: „Изкуствена черупка. Това си ти. Временен дом. Само сме ти копирали човешка мисловна матрица“ (Белтов 2015: 67). Финализирани-

ят телесен проект е, от една страна, собственост на фирмата, която предоставя десетгодишен лиценз за ползване на тяло със срок на годност, но от друга страна, той е свързан с телесния образ, който обективизира човешкото тяло. За разлика от произведенията, които споменах по-горе в текста, в романа на Белтов стресът на съзнанието на героя от свързването с новата форма не е толкова разрушителен. Матрикантът е точно копие на истинския Антон, но няколко години по-млад от възрастта, на която героят е бил убит. Можем да го определим и като негов биомеханичен клонинг, захранващ биочастта си по естествен начин – чрез приемането и преработването на храна като при нормално човешко тяло – а механичната си част – посредством ултравиолетовите лъчи на Слънцето. Въпреки съвършения продукт, конструиран за да отговори на потребностите на новото време, героят се затруднява да определи своята възраст и се бори с разколебаната си идентичност: „Мисловната ми матрица се провали. Тези човешки незаличими отпечатайки“ (Белтов 2015: 68).

Идеята на Бострьом за препроектирането ни чрез модерните технологии с оглед и на новите потребности на постчовека е насочена към наличието на следните капацитети: здравен обхват, познание и емоция. Всички, взети заедно, създават една битийна рамка на съществуване, насочена към наслада от живота и редуциране на болката, която се проявява в старото ни биологично тяло. Героят на Белтов обаче изпитва несигурност, породена, от една страна, от финансовата невъзможност да заплати лиценз за собственото си тяло и неговата различност, и от друга страна, от зараждащата се расова война между по-висшата биологична форма и тази, която с времето се разлага. Сблъсъкът между съзнанието на Антон и новото му тяло се наблюдава най-ярко в разговора с неговата хазайка и в размишленията, провокирани от него.

Ужасях се от себе си. Може би в мен живееха две различни личности? Човешката – на Антон, и някаква друга – тъмна и могъща. Неговият господар, издигнал железния си юмрук, явно бе готов да го стовари върху слабия, почти крехък човешки биологичен затвор (Белтов 2015: 295).

Какво все пак промени в мен тази биологична обвивка? Нима вече бе променила съзнанието ми и следователно предопределяше действията ми? (Белтов 2015: 311).

Неограниченият потенциал на изкуствената му черупка постепенно настройва и съзнанието към потискане на онова човешко, което е адаптирано спрямо възможностите на старото тяло, и търси възраждане чрез откъсване от миналото. В края на романа обаче героят се самоунищожава: „Най-после бях свободен“ (Белтов 2015: 316).

„Матрикант“ предлага сценарии за правовата ситуираност на тялото в бъдещето. Множеството нормативни импликации са свързани както с индивидуалната свобода при преобразуване на телата (киборгизация, усилване на тялото, трансхуманизма, стремящ се да освободи човека от биологичното тяло), така и с необходимостта от обществена им стандартизация с оглед осигуряването на социален ред. А редът се установява чрез монопол и възможност за пазаруване на тела. Хората, които могат да си го позволят, сключват нотариално заверен договор с компанията, като след десетилетия плащане на лиценз, те стават правоприменици на старото си Аз: „Започват да живеят и разполагат с имуществото си и изобщо стават отново това, което са били“ (Белтов 2015: 115). За притежанието на лицензиран чип се следи от специално обучена лицензионна полиция, а „нелегалните тела“ се връщат на компанията, която вече официално търси купувач.

Какво се случва, когато нямаме пари да се докоснем до скъпото удоволствие на новите форми? Отвличаме правоприменици и продаваме телата им на черния пазар. Необходимо е само да притежаваме транслатор, с който да пренесем матрицата на мозъчната си дейност върху матрикант.

Казусът около правата на „изкуствено създадените телесни части“ е актуален и днес, но с по-малък обхват. В своята книга „Пазаруване на тела: превръщане на телесните части в печалба“ Дона Дикенсън проследява съвременната търговия с човешка тъкан, част от която авторката нарича „пазаруване на тела“. Превръщането на тялото в стока отнема усещането за святост при процеса на раждане и отклонява страха от смъртта заради новите възможности за генетично и физическо усилване. Покупко-продажбата е представена от Белтов спрямо услугата, която се предлага: безсмъртие, контролирано от документи и висока цена. В съвременната медицинска практика могат да се проследят истории, свързани с изрязаните от нечие тяло тъкани и борбата между пациента и лекаря за правата върху тази тъкан¹³. Само го споменавам,

¹³ Случаят с Джон Мур е показателен за правата върху тъканите. Подробна информация за съдебния процес: „Пазаруване на тела: превръщане на телесните части в печалба“ (2011) на Д. Дикенсън.

за да въведа и въпроса за правата върху тялото на Антон. Героят няма нито роднини, нито наследници. Убит е в престрелка между две улични банди. Той не е дал съгласието си за използване на *материала от неговия мозък* за медицински цели, но е „възкресен“ в ново тяло. Копирането на съзнанието от мъртвец би могло да се възприеме и като отстраняване на все още функциониращия мозък от тъкан (става дума за тялото), защото е бил „заразен“ от болестта – т.е. смъртта. След отделянето на съзнанието от тялото то вече не принадлежи законово на предишния собственик (защото не е жив), но носи потенциал и „биостойност“, за да задвижи механизмите на една по-съвършена телесна обвивка.

Романът на Александър Белтов „Матрикант“ извежда темата за бъдещето на тялото и неговия потенциал в настоящето през съдбата на един постчовек, какъвто е Антон. Съвременното човешко същество според трансхуманистите е на еднaкво разстояние както от примата, така и от постчовека. Той е отделен от приматите, от съзнанието, а от постчовека – с органиката. Посредством живота на героя авторът осмисля мястото на човека в един бъдещ свят на модифицирани животи с помощта на технически разширения, на подсилена органика.

В рамките на трансхуманизма първите проекти за модифициране на човешки същества с помощта на технически разширения достигната етапа на практическо изпълнение. Какво ще се прехвърли на друг носител? Съзнанието? Личността? Как човек може да съществува извън рамките на познатата му биологична обвивка? Това са проблеми, с които науката предстои да се справи при осъществяване на проекта за **тялото на бъдещето**. Проблематизирането на човешкото се осъществява чрез възможности, вписани в неговите модификации посредством техноеволюцията. Именно подобрението е ключова идея за трансхуманизма, а основните посоки са свързани с науката и технологията във всичките възможни рамки – от регенеративната медицина до нанотехнологиите, радикалното утължаване на живота и гр.

Литературната критичка Катрин Хейлс (1999) вярва, че „да станеш постчовек, е много повече от това, да имплантираш протези в нашето биологично тяло“. Тя постулира, че постчовекът съдържа няколко важни предположения, както следва: първо, привилегирова „информационния модел пред материалната инстанция, така че възплъщението на биологичния субстрат се разглежда по-скоро като инцидент в историята, отколкото като неизбежност на живота; второ, разглеждане на тялото като оригинална протеза, която всички ние се учим да манипулира-

ме, така че разширяването или замяната на тялото с други протези се превръща в продължение на процес, започнал, преди да се родим“ (Hayles 1999: 3). Най-важното според Хейлс е, че чрез тези други средства пост-човешкият поглед конфигурира човешкото същество, така че то да може безпроблемно да се артикулира с интелигентните машини.

Нарастващата тенденция на съвременните културни артефакти размива границите между факт и измислица, които все повече се преливат, повлияни от напредъка на новите технологии и футуристичните проекти, използващи реалния свят като градивен материал за въображаеми, но все пак възможни реализации на човешкото тяло. Художествената литература, осмисляща визиите на трансхуманизма за хибридността между човека и технологиите, разкрива потенциала на подобно сливане в един свят, в който споменатата хибридност съвпада с нарастващото си значение в теоретичните, социологическите и научните дискурси, особено тези, които са ангажирани с премоделиране на естествените еволюционни процеси.

Реалността, социологическата и историческата рефлексия са силно ангажирани с четенето и интерпретирането на художествени произведения, служещи като алегории на настоящите ситуации. Визуализирането на бъдещето от страна на научната фантастика е фантастичен проект – дори и тази прогноза да се изчислява според всички правила на науката и да се изпълнява с абсолютна точност. Ако прогностичните произведения изгубят своя фантастичен пласт, това означава, че те не могат да се смятат за фантастични. Именно нереалното бъдеще прави съвместното съществуване на алтернативни прогнози поносимо. Представянето на хоризонтите на възможното позволява на научната фантастика да зададе посока на ролята на науката и технологиите в определянето на човешката културна стойност. Тук не става въпрос за действително историческо възпроизвеждане, а за позиционирането на възможни научни открития в бъдещето, много от които не са реализирани. Това е литература, превърнала се в дискурс, който пряко ангажира съвременния език и култура с етичните и морални последици от научните теории и проекти, опитвайки се да освети последиците с художествена визуализация на въпроса „Какво ще се случи, ако...“

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Белтов 2015:** Белтов, А. Матрикант. – София: Gaiana, 2015.
- Геров 1966:** Геров, А. Фантастични новели. – София: Народна младеж, 1966.
- Дилов 2016:** Дилов, Л. Тежестта на скафантъра; Да избереш себе си. – София: Ентусиаст, 2016.
- Дикенсън 2011:** Дикенсън, Д. Пазаруване на тела: превръщане на телесните части в печалба. – София: Алтера, 2011.
- Михова 1989:** Михова, Н. Интра. – София: Народна младеж, 1989.
- Ставру 2016:** Ставру, С. Човешкото тяло между въплътеността и конвенцията. – София: Сиела, 2016.
- Тофлър 1992:** Тофлър, А. Шок от бъдещето. – София: Народна култура, 1992.
- Bernal 2017:** Bernal, J. D. *The World, the Flesh and the Devil. An Enquiry into the Future of Three Enemies of the Rational Soul.* – London: Verso, 2017.
- Bostrom 2015:** Bostrom, N. In defense of posthuman dignity. // *Bioethics*, Vol. 19, Number 3, 2005, pp. 203–214.
- Hayles 2015:** Hayles K. *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics.* – Chicago: The University of Chicago, 1999.
- Haldane 1923:** Haldane, J. *Daedalus, or, Science and the Future.* [онлайн], [прегледан 14.10.2020]. <https://www.marxists.org/archive/haldane/works/1920s/daedalus.htm>
- More 1998:** More, M. *The Extropian Principles* [онлайн], [прегледан 14.10.2020]. https://mrob.com/pub/religion/extro_prin.html
- Read 1972:** Read, W. *The Martyrdom of Man* [онлайн]. *New York: The Truth Seeker Company, 1972.* [прегледан 14.10.2020]. <https://library.um.edu.mo/ebooks/b33395408.pdf>
- Russell 1924:** Russell, B. *Icarus or The Future of Science* [онлайн], [прегледан 14.10.2020]. <https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/en/russell2.htm>

За авторите

Bogdan Trocha born on 16 July 1963 in Nowa Sól (Poland). Doctor of philosophy and full professor of literary studies. Professor at the Institute of Polish Philology of the University of Zielona Góra. Manager of the Mythopoesis and Philosophy of Literature Workshop. Scientific director of a cyclical international conference: The latest Slavic literature and popular culture. Editor of the publishing series: The latest Slavic literature and popular culture. Editor in Chief “International Journal of Slavic Studies Transgressive, Pragmatic and Speculative Horizons of Popular Literature”. Research interests: anthropology of speculative fiction, mythopoeitics, religion in popular culture.

Dejan Ajdačić, is a Serbian Slavist, philologist, folklorist, ethnolinguist, literary critic. He has worked at University library in Belgrade, at the department of Slavic Philology of the Institute of Philology in Kyiv, Łódź and Gdańsk. His field of scientific interest include the folklore of the Balkanic Slavs, serbian and slavic literature, ethnolinguistic studies, as well as lexical and phraseological themes. He is the founder and editor-in-chief of the journals “Kodovi slovenskih kultura” (Codes of Slavic Cultures), “Ukrainian–Serbian collection Ukraś” and “Novorechie”. Bibliography <http://www.rastko.rs/rastko/delo/13441>

Krynytska, Nataliya Igorivna, Candidate of Philology, Associate Professor of Romance and Germanic Philology Department, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University (Poltava, Ukraine), doctoral student of Kyiv National Linguistic University (Kyiv, Ukraine). Her research interests include American literature, ontological poetics, science fiction and fantasy.

Георги Гергжуков е главен асистент по социална философия и философия на политиката в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Автор е на монографията „Форми. Поглед върху съвременната философия през културните нагласи към историческото време“, както и на редица статии, включително върху културния контекст на съвременните транс- и пост-

хуманистични проекти. Основните му интереси включват история на западната култура, съвременна западна философия, ролята на критическата теория в информационната епоха.

Валентин Иванов е роден в Бургас. Завършва астрономия в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Защищава PhD в Аризонския университет, САЩ. Работи в Европейската Южна обсерватория в Чили и Германия. Занимава се с кафяви джуджета, екзопланети, звездни купове, строеж и поддръжка на астрономически прибори. Публикувал е над 50 фантастични разказа и статии в периодиката и в сборници („Професия Юнак“, „Мисли за фантастиката“), вкл. на руски, немски и английски (ант. Letters to Tiptree, спечелила наградата на сп. Locus).

Венцеслав Шолце е доктор по филология на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ с дисертационен труд върху ранното творчество на Симеон Радев. Публикациите и интересите му са в областта на историята и теорията на литературата, теорията на културата, българската културна история и философията на езика.

Ева Ковачева е главен асистент в Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“, където преподава от 2012 г. Нов завет и ранно християнство I–IV в. През 2003 г. завършва теология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, а през 2011 г. става доктор по теология с профил история на религиите и сравнително религиознание в университета „Филипс“ – Марбург (Германия). Към настоящия момент тя има около 40 научни публикации в споменатите области на различни езици.

Елена Борисова е доктор по филология и главен асистент в Института за литература – БАН. Завършва българска филология в Нов български университет. Защищава дисертация (в Института за литература) на тема „Метафизични аспекти на познанието и фантастично изображение в съвременната българска проза“. От 2018 г. досега, заедно с Рени Янкова и Николай Генов, работи по проекта „Прагматизъм и въображение: футуристични посоки в българската научна фантастика в периода XX–XXI век“. Научните ѝ интереси са в областта на научната фантастика и съвременната българска женска литература.

Емилия Алексиева завършва българска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (1978); специализира „Руско-български литературни отношения“ (1980). Работи в Института за литература към

БАН – секция „Нова и съвременна българска литература“. Защищава докторска дисертация на тема: „Проблеми на поетиката на А. И. Куприн“ (1994) – гл. ас. д-р. Основна област на научни изследвания: история на българската литература (20-те – 30-те г. на XX в.); руско-български литературни отнoшения; поетика на литературата; руска литература XX в. („Сребърен век“). Работи с архиви.

Илияна Чалъкова е родена в Пловдив през 1980 г. Завършила е португалска филология и магистратура по превод и редакция в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Магистър е също по женски изследвания от Нов лисабонски университет и доктор по португалска литература на XVIII–XX в. Работила е повече от десет години като икономически журналист, а понастоящем е асистент по португалски език и превод. Превежда художествена литература от 2010 г., когато излиза преводът ѝ „Преганяния и легенди“ на Алешандре Еркулану. Сред преводите ѝ има романи за ценители на писаното слово, като „Двойникът“ и „Проглеждане“ от Жозе Сарамаго; книги за по-широката публика, като „Обещавам ти провал“ от Педру Шагаш Фрейташ; текстове на млади съвременни португалски автори, като „Непотребният живот на Жузе Омейн“ от Марлене Фераш и „Фрего“ от Рикардо Фонсека Мота; хуманитаристика като „Войните на Фатима“ от Пауло Моура. Научните ѝ интереси са в областите на родовополовата проблематика и телесния код в португалската литература, съвременната португалска драматургия и африканските португалоезични литератури.

Любослава Костова е главен асистент към секция „Етически изследвания“ ИФС – БАН. Изследователските ѝ интереси са насочени в областта на биоетиката, репродукцията, структурата на семейството, феминистката биоетика в частност, медицинска антропология и влиянието на новите технологии.

Мариета Иванова-Гиргинова е литературовед, специалист по история на новата българска литература. Доцент в Института за литература при БАН. Научните ѝ интереси са в областта на класическата и модерната българска драматургия; поетиката и естетиката на сецесиона, символизма и авангардите; литературната и театралната периодика. Автор е на книгите: „Лабиринтът на грамата. Трансформации на Аза в българската литература на XX век“ (2002) и „Блянове по модерната грама. Драматургическият проект на Петко Тодоров“ (2010). Редактор и съставител на редица научни сборници, ръководител и участник в български и международни научни проекти. Води университетски специални курсове за взаимодествието

литература–театър. Лектор по български език и литература в Санктпетербургския държавен университет (2003–2007) и в Киевския национален университет „Тарас Шевченко“ (2012–2016), към който създава и разработва Център по българистика.

Николай Генов е докторант по теория на литературата в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Завършва специалност „Българска филология“ в СУ през 2017 г., а през 2018 г. защитава магистърска теза по литературознание във Факултета по славянски филологии, СУ. През същата година получава втора награда на XX Национална научна конференция за студенти и докторанти „Време, слово, свят“ и печели стипендията на фондация „Блага Димитрова“ за постижения в областта на литературата. Член е на екипа на списание „Филологически форум“. Негови научни, критически и художествени текстове са публикувани в различни списания, сборници и електронни платформи.

Наталия Христова е главен асистент към Катедрата по методика при Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“. Нейните актуални научни интереси са в сферата на философията и социологията на образованието, дигиталните технологии, алгоритмичната управляемост и трансхуманизма.

Николай Тодоров е роден през 1982 г. в София. Завършва ИЕГ „Мигел де Сервантес“; през 2005 г. получава магистърска степен по международни отношения в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, а през 2018 г. – докторска степен по филология (история на литературата). Има публикувани разкази и стихотворения в българския печат и в отделни антологии, но се занимава по-активно с преводаческа дейност. Превежда както проза (Мигел де Унамуно, Габриел Миро, Леополдо Лугонес, Роса Часел, Елена Понятовска и др.), така и поезия (Пабло Неруда, Росалия де Кастро, Антонио Мачаго, Сесар Вайехо, Емили Дикинсън, Стенли Кюниц, Андрей Бели и др.).

Рени Янкова е доктор по семиотика към Нов български университет. През 2014 г., в рамките на *XII Световен конгрес по семиотика*, защитава успешно дисертацията си „Семиотика и прагматизъм. Навик, норма, ритуал във философията на Чарлс Пърс“. След това изследователските ѝ интереси се насочват към темите за промяната на навика и въображението. От 2018 г. досега, заедно с Елена Борисова и Николай Генов, работи по проекта „Прагматизъм и въображение: футуристични посоки в българската научна фантастика в периода XX–XXI век“.

Росица Чернокожева е завършила българска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ с втора специалност философия. Магистър към магистърска програма „Артистични психосоциални практики и психодрама“ – НБУ и Червената къща, психодрама-асистент към Фондация „Психотерапия 2000“. Асистент, г-р в Института за литература на БАН. Работи в интердисциплинарното поле литература, литература за деца, психоанализа и психодрама. Автор на книгите „Павел не е сам на света“ (2002), „Драги ми, Смехурко. Антология на хумор за деца“ (2002), „Българската литература за деца – психоаналитични и психодраматични прочити“ (2019). Заедно с Вихрен Чернокожев е съставител на „Антология на българския смях“ (1995) и „Българска литературна критика. Т. 1“ (2000) и др.

Румен Шивачев е роден в София. Завършва българска филология в Софийския университет „Св. Кл. Охридски“ (1990). Изучава режисура и актьорско майсторство за ръководители на самодейни театрални състави в 2-годишния курс на Факултета за обществени професии към СУ (1988–1990). От 1999 г. е литературовед в Института за литература при БАН. Защитава докторска дисертация на тема „Бай Ганьо – мит и образ“. Публикува стихове, рецензии, статии, студии във всекидневния печат, литературната и електронната периодика и сборници от научни конференции. Сценарист е на III и IV епизод от 5-сериен художествено-документален филм „Пенчо Славейков – на Острова на блажените“, излъчен през м. октомври 1996 г. по БНТ. Съставител на книгите: „Другият доктор Кръстев. Дневници, писма и статии“ (С., 2003); „Алеко Константинов – вечният съвременник“ (С., 2006, в екип); „Доктор Кръстев в писмата си“ (С., 2007); „Неизвестни писма на Боян Пенев до Спиридон Казанджиев“ (С., 2007); „Доктор Кръстьо Кръстев. Съчинения. Том трети“ (С., 2007, в екип); „Енциклопедия: герои на световната литература“ (С., 2008, в екип). Автор на монографията „Сублитературният мит „Бай Ганьо““ (С., 2016).

Силвия Борисова е главен асистент, доктор по естетика в секция „Култура, естетика, ценности“ към Института за изследване на обществата и знанието, БАН. Изследователските ѝ интереси са в областта на историята на философско-естетическата мисъл, негативната естетика, аксиологията, философската и културната антропология, екзистенциалната семиотика, минимализма и концептуализма в изкуството. Автор е на монографиите „Граници на естетическото съзнание“ (2017) и „Естетика на тишината и мълчанието“ (2019).

Именен показалец

■ А

Аврамов, Димитър – 236, 237
Агар – 77
Адорно, Франческо Паоло – 100
Азимов, Айзък – 151
Айнщайн, Алберт – 219, 221, 222, 223, 226, 229, 231, 235, 236
Алварес, Т. – 106, 114
Алдани, Лино – 45, 47
Алисън, Хенри – 27
Алън По, Едгар – 196
Амброзович, Малгожата Потент – 189
Анаксагор – 118
Андерсън, Пол – 129, 146
Антонова, Н. – 111, 112, 114
Аристотел – 25, 31, 118, 119, 121, 122, 124, 127, 245
Арнаудов, Михаил – 240, 242, 243–246, 254

■ Б

Банфи, Миклош – 224
Баран, Хенрик – 199, 204
Баумгартен, Александър – 117, 121
Безант, Ани – 223
Бейкън, Франсис – 23
Беляев, Александър – 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216
Бенфорд, Грегъри – 145
Бернал, Джон – 262, 263

Бетър, Грег – 266
бл. Анжело – 107
Блажени Теофилакт – 107
Блаватска, Елена – 223
Благоев, Д. – 232, 235
Борисова, Елена – 206, 216
Борун, Кшиштоф – 186
Борхес, Х. Л. – 123, 124, 127
Бострьом, Ник – 15, 23, 69, 72, 264, 269
Брахе, Тихо – 143
Бретон, Андре – 230
Брин, Дейвид – 145
Бриок, Юън – 125
Бродерик, Деймиън – 198
Бродъртън, Майкъл – 145
Бърк, Е. – 121
Бюржер, Петер – 197
Бюханън – 85

■ В

Вазари – 120
Вазов – 232, 233
Вала, Лоренцо – 117, 124
Валери, Пол – 196, 197, 201
Валехо, Сесар – 197
Варгас, Енрике – 125
Вебер, М. – 77
Вежинов, Павел – 147
Верн, Жул – 144
Вийон, Франсоа – 121
Вилньов, Дени – 116, 117, 126

Влайков, Т. Г. – 235
 Волтер, Фр. – 57, 58, 61

■ Г

Гагамер, Х. – 80, 87, 125
 Галилей – 222
 Галтън, Франсис – 76, 77
 Гез, Андрея – 147
 Гензел, Райнхард – 147
 Георгиев, М. – 235
 Герварт, Роберт – 223, 224, 227, 237
 Герейро, Мануела – 164
 Геров, Александър – 266, 267, 273
 Гинчев, Ц. – 235
 Горгий – 118
 Гофман, В. – 196, 202, 204
 Гочев, Н. – 123, 127
 Грегорич, П. – 119
 Грийн, Греъм – 55, 61
 Гуер, Пол – 27

■ А

Дарвин, Чарлз – 49, 222, 262
 Девънпорт, Чарлз – 76
 Дамазио, А. – 68, 72
 Декарт, Рене – 21, 25, 26
 Де Лило, Дон – 266
 Джойс – 227, 228
 Джонсън, Марк – 27
 Джонсън, Самюъл – 57
 Джонсън, П. – 221, 222, 223, 227, 237
 Джоувет, Майкъл – 98
 Дик, Филип – 129, 130, 143
 Дикенсън, Дона – 270, 273
 Дилов, Любен – 147, 151, 255–260, 266,
 273
 Димитров, Д. – 235
 Димитрова, Г. – 101
 Димитрова, Д. – 101
 Димитрова, С. – 101

г-р Кръстев – 234, 235, 236, 278
 Драйфус, Хюбърт – 70
 Дукай, Яцек – 185, 187, 188, 189, 192
 д-о Бержерак, Сирано – 144
 Дюркейм – 50
 Дюфрен, М. – 122

■ Е

Ейзенберг, Леон – 90
 Елиът, Т. С. – 227
 Емпедокъл – 200
 Епикур – 120
 Есфандиари, Ферейдоун М. – 263

■ Ж

Жид, Андре – 227
 Жижек, С. – 45, 47

■ З

Зинсхаймер, Р. – 84
 Златев, Константин – 115

■ И

Иванов, Вячеслав Вс. – 199, 203, 204
 Ивков, Б. – 82, 87
 Игов, С. – 234, 235, 237
Исаак (йеромонах) – 108, 109, 110, 115

■ Й

Йейтс, Уилям Б. – 197, 200, 203, 223
 Инес, Робърт – 149
 Йонас – 80
 Йосиф, Франц – 224

■ К

Кааг – 27
 Кавендиш, Маргарет – 144
 Каган, Джером – 90
 Камбуров, И. – 113, 115

- Кант, Имануел – 21, 22, 23, 25–29, 31, 117, 122, 123
Карима, А. – 235
Карсак, Франсис – 146, 153
Касини, Д. – 152
Кеплер, Йохан – 142, 144, 145, 148, 152
Колев, Т. – 49, 61
Конрад, Джоузеф – 223
Константинова, Елка – 240, 243, 254
Конърс, К. – 90
Коперник – 49, 144
Коуто, Мия – 155
Кравейриня, Жозе – 156
Кърцайл, Реймонг – 68, 72, 187

■ Л

- Ламбеф, М. – 101
Лание, Джерон – 35
Лареа, Хуан – 197
Леви, Д. – 86, 87
Леви, Пиер – 38, 43
Лем, Станислав – 35–39, 41–47
Ленин – 225, 226
Лиотар – 196
Лок, Джон – 23
Лосев – 127
Лукиан – 198
Лукияненко, С. – 45, 47

■ М

- Майела, Жерар Мариа – 107
Макензи, Дейвид – 116, 117, 126
Максимов, Хр. Д. – 235
Маларме, Стефан – 196, 199, 201
Малинов, Г. – 36, 47
Ман, Томас – 227
Манделщам, Надежда – 198
Марайни – 165
Маркс – 219, 229–231, 235
Мартиньо, Ана Мария – 163, 164

- Мерло-Понти, М. – 123
Михайловски, Ст. – 236
Михова, Недялка – 266, 273
Минков, Светослав – 238, 247, 252, 253
Младенов, Ив. – 32, 33
Мограк, Дебора – 119
Монзе, Жоел – 95
Моншо, Мари-Клод – 75, 87
Мор, Макс – 15
Моцато, Джулия – 163
Мур, Джон – 270
Мусолини – 226, 236
Мъск, Илон – 187

■ Н

- Нанси, Ж.-Л. – 125
Ницше, Фридрих – 24, 50, 123
Нютон, Исак – 23, 222
Нойман, фон Джон – 71, 73

■ О

- Овидий – 52, 61
отец Паусий Светогорец – 107, 109, 110, 113, 115

■ П

- Павлов, Тодор – 235
Панизон, Леандро – 91
Папини, Джовани – 230, 237
Парменид – 200
Паунд, Езра – 197, 200
Пеев, Димитър – 147–151, 153
Пеев, Й. – 115
Пенроуз, Роджър – 64, 72, 147
Петрарка – 121
Петров, П. – 96, 101
Платон – 25, 118, 119, 121, 127
Пол, Фредерик – 147

Попмаринов, Д. – 113, 115
 Попър, Карл – 222
 почит. Мария от Азрега – 107, 109
 преподобна Стойна – 111, 114
 Протагор – 118
 прп. Иустин (Попович) – 114, 115
 Пруст – 227, 228
 Пърс, Чарлс – 14, 21, 22, 25, 29, 30–32
 Пърсътн, Ингмар – 99, 100

■ Р

Рап, Райна – 78
 Рейнолдс, Алистър – 145, 153
 Рийд, Уилям – 262
 Рикъор, Пол – 53–56, 61
 Робъртс, Адам – 198
 Рот, Йозеф – 225
 Роуз, Н. – 90
 Русков, Ив. – 241, 254
 Ръсел, Бъртранг – 24, 223, 263
 Ръомер, Оле – 152

■ С

Савулеску, Джулиан – 99, 100
 Сапарев, Огнян – 243, 254
 св. Алфонс Лигуори – 107
 св. Антоний – 107
 св. ап. Вартоломей – 108
 св. ап. Павел – 113
 св. ап. Петър – 112
 св. Димитрий Ростовски – 108
 св. ап. Филип – 107, 108
 св. Йоан Богослов – 114
 св. Йосиф – 107, 110
 св. Йосиф от Купертино – 107, 110
 св. Мария Египетска – 108
 св. равноапостолна Мариамна – 107, 108
 св. Тереза Авилска – 109, 110, 113, 114, 115

св. Франциск Ксаверий – 107
 св. Хилдегард фон Бинген – 109
 Сейгън, Карл – 145
 Скот, Ригли – 145
 Славоф, Атанас – 36, 38, 39, 40–43, 46, 47
 Стефанов, В. – 247, 253, 254
 Смит, Адам – 57
 Сократ – 118
 Сосгроув, Луза – 91
 Славеикоф, Пенчо – 233, 234, 235, 237
 Ставру, Стоян – 268, 273
 Сталин – 226
 Сувин, Дарко – 198

■ Т

Тейшейра, Ана Луиза – 155
 Теллалов, Николай – 151
 Титов, Герман – 38
 Тофлър, Алвин – 265, 273
 Траянов, Т. – 236
 Троцки – 225
 Тюринг, Алън – 63, 65, 66–72

■ У

Уашовски, Андри – 117, 126
 Уашовски, Лана – 116, 117
 Уелс, Хърбърт – 144, 151
 Уилсън, У. – 236
 Улф, Вирджиния – 48, 60

■ Ф

Фери, Люк – 15, 122
 Фламарион, Камил – 144
 Фокнър – 228
 Фройд – 44, 45, 47, 219, 227–231, 235–237, 258, 260
 Фьодоров, Николай Фьодорович – 187
 Фьорстер, Екарт – 27

■ Х

Хабермас, Юрген – 75, 81, 86, 87
Халдейн, Джон – 263
Хамлин, Д. – 119
Хасан, Ихаб – 202
Харари, Ювал – 59
Хейлс, Катрин – 271, 272
Хекел – 313
Хемингуей – 225
Хераклит – 118, 200
Хесе, Х. – 228
Хитлер – 226, 236
Хлебникоф, Велимир – 194 – 204
Хобс, Томас – 23
Хофстатър, Д. – 71, 73
Хойл, Фред – 145
Холдеман, Джо – 145
Христоф, Кирил – 228, 238–254
Христова, А. – 101
Христова, П. – 101
Хъксли, Джулиан – 23, 263
Хъксли, Олгъс – 58, 61, 227, 263, 265
Хюм, Дейвид – 56, 57, 58, 61

■ Ц

Цварт, Х. – 79, 84, 87
Церковски, Ц. – 235
Цанков, Хрисан – 253, 254

■ Ч

Чан, Тег – 126
Чарлз II – 220

■ Ш

Шар, Ръоне – 197
Шароф, Александър – 186
Шекли, Робърт – 266
Шекспир – 229
Шели, Мери – 144

Шицуане, Паулина – 154–168
Шолс, Робърт – 198

■ Щ

Щайнер, Рудолф – 124, 223

■ Ю

Юнг, К. Г. – 226–230, 237

■ Я

Язневич, Виктор – 36, 47
Ялом, Ървин – 58, 61

■ А

Abecassis, Eliette – 182, 183
Addison-Smith, H. – 130, 140
Adorno, Francesco Paolo – 100, 101
Agar, N. – 77, 84, 85, 87
Aldiss, Brian – 181, 183
Amado, P. J. – 153
Anderson, Poul – 129, 130–132, 136, 139, 140
Anderson, K. J. – 178, 184
Anglada-Escudé, G. – 150
Ansdell, M. – 150, 153
Artoud, A. – 35, 47
Asimov, I. – 178, 183
Attebery, Brian – 175

■ В

Bacigalupi, Paolo – 178, 183
Barnes, J. – 153
Bergstrom, Aren – 136, 140
Bester, A. – 183
Bhabha, Homi – 130, 140
Boorse, C. – 85, 87
Bostrom, N. – 33, 49, 61, 69, 73, 273
Brock, D. W. – 87

Buchanan, A. – 87
Byrnes, M. – 182, 183

■ C

Callahan, D. – 84, 87
Callahan, J. – 88
Clarke, A. – 183
Cameron, James – 131, 132
Čapek, Karl – 177, 184
Chappell, Sophie-Grace – 118, 127
Chiang, T. – 126, 128
Chiziane, P. – 154
Clark, Arthur C. – 180, 183
Cooke, Raymond – 199, 201, 202, 204
Cosgrove, L. – 91, 101
Crichton, Michael – 137

■ D

Daniels, N. – 45, 87
de La Mettrie, Julian Offray – 175
Deutscher, P. – 87
Derrida, J. – 70, 73
Descartes, R. – 21, 26, 34, 137
Diaczenko – 183, 184
Dick, Philip K. – 129, 130, 133–135, 137, 139, 140, 141, 143, 153, 178, 183, 184
Donzelot, J. – 76, 87
Dreyfus, H. – 70, 73
Dufrenne, M. – 122, 128
Dukaj, Jacek – 185, 187–191, 193

■ F

Fabrycky, D. C. – 149, 153
Fancher, Hampton – 134, 135, 137, 141
Ferguson, P. – 83, 87
Ferrando, F. – 204
Ferrando, R. – 184
Ferry, L. – 122, 128

Fisher, H. – 52, 61
Fisher, M. – 50, 61
Fletcher, J. – 82, 87
Fofi, G. – 168
Frail, D. – 148, 153
Francavilla, R. – 168
Fuller, St. – 49, 61

■ G

Gaidos, E. – 153
Gartner, A. – 83, 87
Gibson, William – 177, 184
Green, Michael – 135–137, 141
Gregoric, P. – 119, 128
Guerreiro, M. S. – 168

■ H

Hamacher, D. W. – 143, 153
Hamlyn, D. W. – 119, 128
Hayles, K. – 172, 273
Harari, Y. – 51, 59, 61
Hassan, Ihab – 204
Herbert, B. – 177
Herbert, Frank – 178, 179, 181–183
Herzfeld, N. – 50, 62
Hoffman, Jordan – 136, 141
Hopkins, P. – 50, 62

■ J

Janecek, G. – 201, 204
Johnson, S. – 57, 62

■ K

Kaag, J. – 27, 28, 34
Kang, M. – 69, 73
Kant, I. – 21, 28, 34
King, P. A. – 77, 87
Krimsky, Sh. – 101
Kitcher, P. – 84, 88

Klossowski, P. – 184
Kolakowski, Leszek – 36
Kross, E. – 52, 62

■ L

Leckie, A. – 177, 184
Levy, Pierre – 38, 43, 47
Lipsky, D. – 83, 87
Lem, S. – 35, 36, 43, 44, 46, 47

■ M

Maraini, D. – 169
Martinho, A. M. – 169
Matheson, R. – 184
Mayor, M. – 148, 153
Merleau-Ponty, M. – 123, 128
Modrak, D. – 119, 128
Mozzato, G. – 169
Muri, A. – 73

■ N

Nabokov, Vladimir – 136, 137, 141
Newton, Thandie – 138
Norris, R. P. – 143, 153

■ O

Orliński, W. – 193

■ P

Patalay, P. – 51, 62
Peirce, Charles S. – 21, 34
Penn, E. – 59, 62
Persson, I. – 99, 101
Petrov, P. – 169
Peoples, David – 134 141
Potent-Ambroziewicz, M. – 190, 191, 193
Pullman, Philip – 182, 184
Purdy, L. – 86, 88

■ Q

Queloz, D. – 148, 153

■ R

Rapp, R. – 79, 83, 84, 88
Rappaport, S. A. – 153
Read, W. – 273
Reid, Michelle – 130, 141
Roberts, Adam – 198, 204
Rogaczewski, G. – 193
Roos, G. – 51, 62
Roose, H. – 106, 115
Rothschild, J. – 84, 86, 88
Russel, M. D. – 178, 184
Russell, B. – 273

■ S

Savulescu, J. – 99, 101
Schwartz, Terri – 138, 141
Shelly, Mary – 176, 184
Silverberg, R. – 178, 184
Simon-Pezeshknia, E. – 97, 101
Smith, A. – 57, 62
Stoker, Bram – 176, 184
Suarez, D. – 178, 183, 184

■ T

Teixeira, A. L. – 169
Temkin, L. – 50, 62
Theißen, Gerd – 106, 115
Tracy, D. – 59, 62
Twenge, J. – 51, 62

■ U

Utley, Bob – 108, 115

■ V

Verne, J. – 184

Villeneuve, Denis – 116, 135, 137, 140

Vitale, Fr. – 72, 73

■ W

Weiser, A. – 115

Wells, Herbert G. – 181, 184

Wieser, B. – 88

Wikler, D. – 87

Winn, J. N. – 149, 153

Wolszczan, A. – 148, 153

Wood, Evan Rachel – 138

■ Y

Yeats, B. – 184

■ Z

Zelazny, Roger – 179, 184

ПОЗНАНИЕ И ТРАНСХУМАНИТАРНА РЕВОЛЮЦИЯ

българска, първо издание

Съставители и редактори: Елена Борисова, Николай Генов, Рени Янкова

Стилистичен редактор и коректор: Емилия Алексиева

Художник на корицата: Кремена Кацарска

Предпечат: Георги Иванов

Формат 70×100/16

Печатни коли 18

Тираж 120

Институт за литература – БАН

Издателски център „Боян Пенев“

e-mail: director@ilit.bas.bg

<http://www.ilit.bas.bg>

www.ilitizda.com

Печат Дайрект Сървисиз ООД

Сборникът „Познание и трансхуманитарна р/еволуция“ съдържа доклади от националната научна конференция с международно участие, проведена в Института за литература при БАН. Изследователските доклади в него обхващат широк диапазон; те разглеждат теоретичните, културните и социалните основи на явлението трансхуманизъм и осмислят неговите реализации в полето на научната фантастика и действителния свят.

Съвременните опити за подобряване на физическите и интелектуалните способности на Homo Sapiens чрез генетични, химически, механични и информационни средства провокира отнемването на границите на човешкото и природата към една фрагментарна реалност, в която телесността е моделирана спрямо нуждите на бъдещето, а природата – спрямо нуждите на човека.

Това са само част от проблемите, чрез които изследователите осмислят „процеса на създаване“ на човека на бъдещето.

ISBN 978-619-7372-34-2